

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

ҚОҒАМ ЖӘНЕ Дәуір

ҒЫЛЫМИ - САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

4/2008

СЫРТҚЫ САЯСАТ
ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК

ІШКІ САЯСАТ
ЭКОНОМИКА

ҚОҒАМ
ТАРИХ
МӘДЕНИЕТ

Астана

«Қоғам және Дәуір» журналы ҚР Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау комитетінің докторлық және кандидаттық диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын ғылыми басылымдар тізіміне төмендегі мамандықтар бойынша енгізілген:

07.00.00 – ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ
09.00.00 – ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
23.00.00 – САЯСИ ҒЫЛЫМДАРЫ

Бас редактор
Болат СҰЛТАНОВ,
ҚР Президентінің жанындағы
ҚСЗИ директоры

Жауапты редактор
Нұрлан СЕЙДІН

Шығаруға жауапты:
А.Арзықұлов

Дизайн және беттеу
Г.Хаткулиева, А.Садуақасов

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы,
050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 87-б
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ

Телефон (727) 264-34-04
Факс (727) 264-49-95
E-mail: office@kisi.kz.
www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды
көшіріп басқан, микрофильмдеген
жағдайда журналға сілтеме жасалынуы
міндетті. Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

Алматы қаласы «Школа XXI века» ҚБ
баспаханасында басылып шығарылды.
050010, Алматы қаласы,
Уәлиханов көшесі, 115.

Таралымы 500 дана.

ҚР ПРЕЗИДЕНТІ Н. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЖОЛДАУЫ ЖОЛДАРЫНАН

Балнұр Жамыханова

Халықтың баспана мәселесін шешу
әлеуметтік дамудың негізгі
басымдықтарының бірі ретінде..... 4

СЫРТҚЫ САЯСАТ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Алмас Арзықұлов

«Энергетикалық қауіпсіздік» түсінігі
және Жапонияның Орталық Азиядағы
қызығушылықтары 8

ІШКІ САЯСАТ

Талғат Мамырайымов

Этномәдени мүдделерді қорғау мен жүзеге
асыруға қатысты мемлекеттің саясаты 19

Лидия Кармазина

Саяси жүйелердің ауыспалы кезеңінде
Қазақстан мен Ресейде партиялық
құрылыстың пайда болу жолдары
және кезеңдері 23

Гүлмира Сұлтанбаева

Саяси коммуникацияның даму бағыттары:
Еуразиялық кеңістік және Қазақстан 33

Ғабит Матаев

Қазақстанда бизнес ортасын қалыптастыру
бойынша мемлекеттік саясат:
саяси-құқықтық аспектісі 39

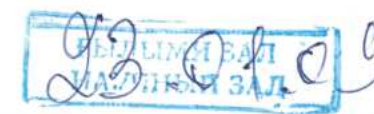
ЭКОНОМИКА

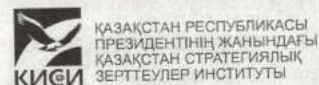
Марат Нәрібаев

Қазіргі кезеңдегі Қазақстан экономикасы:
экономикалық тұрақтылықтың кепілдері 44

Ләзиза Құрманова

Қазақстанның корпоративті басқару
моделін таңдау мәселесі 48

ҚОҒАМ. ТАРИХ. МӘДЕНИЕТ

Орынғұл Табылдиева
XX ғасырдың басындағы Маңғыстау
өңіріндегі білім беру ісінің жағдайы56

Жәмиға Таңатарова
Омбы кадет корпусының жастар
тәрбиесіндегі маңызы.....62

Амангелді Төлемісов
Заң актілерінің тарихи дерек көзі
ретіндегі ұғымдық және терминдік
проблемалары68

Мырзабай Мейірбеков
Оңтүстік Қазақстан жеріне көшірілген
халықтар (1926-1959 жж.)73

Қарлығаш Нұрмұхамет
Ортағасырлық түркілік қоғамның әлеуметтік
санасының ерекшеліктері.....78

Сейілхан Тоқболат
Ішкі (Бөкей) орданы басқарудағы
Уақытша кеңестің құрылуы және
Ресей әкімшілік бюрократиялық
жүйесінің қалыптасуы86

Гүлчихра Наушабаева
Шымкент қаласы халқының
этнодемографиялық дамуы жайлы
кейбір деректер.....96

Бақыт Ақтаулова
Таяу Шығыстағы 1967 ж. араб-израиль
қақтығысы және шиеленісті реттестірудегі
КСРО-ның саясаты мен дипломатиясы105

Философия мен саясаттанудың ғылыми
ордасының мерекесі 110

Түйіндеме 112

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ КЕҢЕС

Болат СҰЛТАНОВ	–	редакциялық кеңестің төрағасы, ҚР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының (КСЗИ) директоры, тарих ғылымдарының докторы
Нұрлан СЕЙДІН	–	жауапты редактор, ҚР Президентінің жанындағы КСЗИ-дың аппараттандыру және редакциялық-баспа қызметі бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты
Нұржамал АЛДАБЕК	–	эл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың шығыстану факультетінің деканы, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Мәулен ӘШІМБАЕВ	–	ҚР Президенті Әкімшілігі Басшысының орынбасары, саяси ғылымдарының кандидаты
Камал БУРХАНОВ	–	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты, саяси ғылымдарының докторы, профессор
Санат КӨШКІМБАЕВ	–	ҚР Президентінің жанындағы КСЗИ директорының бірінші орынбасары, саяси ғылымдарының докторы
Қуанышбек ҚАРАЖАН	–	эл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Әбдімәлік НЫСАНБАЕВ	–	ҚР БҒМ философия және саясаттану институтының директоры, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор
Марат ТӘЖИН	–	ҚР сыртқы істер министрі, социология ғылымдарының докторы, профессор
Айгүл ТҮЛЕМБАЕВА	–	эл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың маркетинг кафедрасының меңгерушісі, экономика ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Булат СУЛТАНОВ	–	председатель редакционного совета, директор Казахстанского института стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК, доктор исторических наук
Нурлан СЕЙДИН	–	ответственный редактор, заведующий отделом информационного обеспечения и редакционно-издательской деятельности КИСИ при Президенте РК, кандидат исторических наук
Нуржамал АЛДАБЕК	–	декан факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор
Маулен АШИМБАЕВ	–	заместитель Руководителя Администрации Президента РК, кандидат политических наук
Камал БУРХАНОВ	–	депутат Мажлиса Парламента РК, доктор политических наук, профессор
Санат КУШКУМБАЕВ	–	первый заместитель директора КИСИ при Президенте РК, доктор политических наук
Қуанышбек ҚАРАЖАН	–	заведующий кафедрой новой и новейшей истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор
Абдумалик НЫСАНБАЕВ	–	директор Института философии и политологии МОН РК, академик НАН РК, доктор философских наук, профессор
Марат ТАЖИН	–	министр иностранных дел РК, доктор социологических наук, профессор
Айгүл ТҮЛЕМБАЕВА	–	заведующая кафедрой маркетинга КазНУ им. аль-Фараби, доктор экономических наук, профессор

Халықтың баспана мәселесін шешу әлеуметтік дамудың негізгі басымдықтарының бірі ретінде

Балнұр ЖАМЫХАНОВА,
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың ғылыми қызметкері

Еліміздің дамуының қазіргі кезеңіндегі әлеуметтік саладағы жағдайды жақсарту мемлекеттің алға қойған міндеттерінің маңыздысы болып табылады. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің әр жыл сайынғы халыққа Жолдауында халықты баспанамен қамтамасыз ету мәселесін көтеріп келеді. Н.Ә. Назарбаевтың 2006 жылдың 1 наурызындағы халыққа Жолдауында: «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елу ел қатарына кіру стратегиясының негізгі бағыттарының бірі ретінде – халықтың «осал» таптарын қорғау, экономиканың дамуын ынталандыратын, баспана құрылысы мен жылжымайтын мүлік нарығы мәселелерін қамтитын әлеуметтік саясат айқындалған [1]. Президент өзінің 2007 жылдың 28 ақпанындағы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында таңдалып алынған әлеуметтік жаңарту саясатын жалғастыру қажеттілігін айта келіп, баспанаға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету мен жылжымайтын мүлік нарығын дамытудың негізгі бағыттарын белгіледі. Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстандықтардың өмірлік принциптері: жанұясын қамтамасыз етуіне, баспаналы болуына, балаларының сапалы білім алуына, денсаулығын нығайтуы мен зейнеткерлік қор жинауына мүмкіндік жасау біз үшін негізгі міндет болып табылады» – деп атап өтті [2].

Осы жылғы, яғни, 2008 жылдың 6 ақпанындағы Президенттің «Қазақстан азаматтарының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Жолдауындағы мемлекеттің басымдықтары ретінде жылжымайтын мүлік нарығының дамуы мен қол жетімді баспана, оның ішінде азаматтарды орташа бағадағы сапалы баспанамен қамтамасыз ету екендігі айтылды. Аталынған стратегиялық құжатта Президент: «Азаматтарымызға арналған сапалы және қол жетімді баспана, оның ішінде негізінен жас жанұяларға арналған баспана мәселесі мемлекеттің әлеуметтік саясат басымдықтарының арасындағы маңыздысы» – деп мәлімдеді [3].

Қазіргі таңдағы құрылыс кешенінің дамуы өнеркәсіп пен еліміздің халқының қажеттілігіне жұмыс істеуде. Құрылыс жұмыстарының (қызметінің) көлемі 2007 жылдың қаңтар-желтоқсан айлары арасында 1307,5 млрд. теңгені құрап, былтырғы жылмен салыстырғанда 15,3 пайызға өсім көрсетті. Құрылыс саласының негізгі капиталына түсетін инвестиция көлемінің артуына тұрғын үй құрылысының

жоғарғы көлемі мен республиканың бас қаласының құрылысының қарқынды дамуы себеп болды. Мысалы, баспана құрылысына салынған қаржы көлемі 2007 жылы 489,6 млрд. теңгеге жетіп, өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 1,3 есе артық инвестиция тартылған [4].

2007 жылы 8104 мың шаршы метр көлемдегі тұрғын үй пайдалануға берілді. Бұл көрсеткіш өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 1,4 есе артық (кестені қараңыз).

Кесте

2003-2007 жж. тұрғын үй құрылысының қарқыны.

Көрсеткіштер	2003	2004	2005	2006	2007*
Тұрғын үй құрылысына салынған инвестиция, млрд. теңге	59,5	130,5	254,3	368,4	489,6
Пайдалануға берілген үйлердің жалпы көлемі, өткен жылдың сол кезеңіне қатысты пайыздық (%) көрсеткіш	136	210,2	185,9	138,2	129,8
Пайдалануға берілген тұрғын үйлердің жалпы көлемі, мың шаршы метр	2111	2591	4992	6245	8104

* 2007 ж. қаңтар-желтоқсан.

Дерек көзі: ҚР статистика агенттігі.

Тұрғын үй құрылысы бағдарламасының қарқынды дамуы арқасында құрылысқа (жұмысқа) тартылғандардың саны артты. Мысалы, 2006 жылы құрылыс жұмыстарына тартылғандардың орташа саны 206,9 мың адам екенін ескерсек, бұл 2004 жылмен салыстырғанда 1,4 есе артық болып отыр. Сонымен қатар, құрылыс саласындағы жұмысшылардың табыс деңгейінің жоғарлағанын айтуға болады. Құрылыста жұмыс істейтін жұмысшының айлық жалақысының орташа көрсеткіші 2006 жылы 55 672 теңге, яғни, 2004 жылмен салыстырғанда 17 050 теңгеге артық болған [5].

Мемлекеттің жүргізген шараларына қарамастан, баспана мәселесі жас жанұялар, мемлекеттік қызметкерлер мен бюджеттік мекемелердің жұмысшылары секілді қоғамның «осал» топтары үшін әлі де болса өзекті мәселе болып тұр. Осы мәселені шешу мақсатында 2004 жылдың 11 маусымында ҚР Президентінің қаулысымен 2005–2007 жылдарға арналған мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасы енгізілді. Аталынған бағдарлама өз уақытында және нәтижелі аяқталды. Осы бағдарламаның жүзеге асуының нәтижелеріне қатысты 2005–2006 жылғы статистикалық мәліметтер бойынша тұрғын үй құрылысын қаржыландыруға 565,8 млрд. теңге жұмсалған. Бағдарламаны жүзеге асыру кезеңінде тұрғын үй құрылысының көлемі жоспарланған 12 млн. шаршы метрдің орнына артығымен, яғни, 17,4 млн. шаршы метр көлемде орындалған. Мысалы, екі жыл ішінде жергілікті басқару органдарының ипотекалық тұрғын үйге бөлген несиелік қаржысына 1618,7 мың шаршы метр көлемдегі 17 878 пәтер, оның ішінде: 2005 жылы – 11 764 пәтер (953,9 мың шаршы метр), ал 2006 жылы – 7811 пәтер (664,8 мың шаршы метр) салынған [6].

Мемлекеттік бағдарламаның жүзеге асырылуы негізінде республикадағы тұрғын үй нарығын дамытуға қатысты төмендегідей мәселелер шешілді:

- тұрғын үй құрылысының қарқынын көтеруді ынталандыру;

- тұрғын үй құрылысының инвестиция үшін тартымдылығын көтеруге жағдай жасау;
- жергілікті атқару органдарының қол жетімді баспана салуды несиелеу мүмкіндігі мен ол баспаналарды азаматтардың басым категорияларына тарату механизмдерін жасау;
- ипотекалық несиелеудің төменгі параметрлерін және тұрғын үй құрылысының қорлары жүйесін бекіту;
- қол жетімді баспана үшін берілген ипотекалық несиелерді кепілдендіру жүйесін енгізу;
- коммуналды баспана құрылысын қайта жандандыру және тұрғын үй талаптарын жақсарту.

Мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру барысында ҚР Үкіметі жеке құрылысшылардың жалдамалы үйлер салуына қатысты салық жеңілдіктерін қарастыратын заңнамалық негізді жаңартып, олардың жұмысын регламенттейтін нормалық құқық актілерін қабылдады. 2007 жылдың 7 маусымында жалдамалы баспана секторын дамытуға жағдай жасайтын «Жалдамалы баспана секторын дамытуға қатысты Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң қабылданды.

Сонымен қатар, мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру барысында жеке баспана құрылысына қажетті жер телімдерін бөлуге қатысты жергілікті атқарушы органдардың жұмысында кемшіліктер орын алғандығы байқалды. Олар негізінен: баспана салуға қажетті несиелерді бөлуде аймақтардың дұрыс көрсетілмеуі; мемлекеттік бағдарламадағы коммуналдық және несиелік баспана параметрлерінің әкімшілік жағынан бұзылуы; тұрғын үй құрылысының тұрғын үй құрылыстық кооперативтері мен мемлекеттік-жеке серіктестік секілді балама тетіктерінің есепке алынбауы; құрылыстық жинақ жүйесінің Мемлекеттік бағдарламаны орындауға қатыспауы мен құрылыс индустриясының артта қалуы секілді мәселелер болды.

Президенттің өз жолдауындағы нақты шаралардың көрсетілуі осындай кемшіліктердің болашақта қайталанбауына кепіл болады. Саралап алғанда Президенттің нақтылап берген бірнеше бағыттары 2008–2010 жылдарға арналған Мемлекеттік тұрғын үй бағдарламасында көрініс берген:

- мемлекеттік қызметкерлер мен бюджеттік сала мекемелерінің жұмысшыларына тұрғын үй құрылысы қорлары арқылы жылына пайыздық көрсеткіші 4 % аспайтын тұрғын үй займдарын беру;
- мемлекеттік қызметкерлер мен бюджеттік сала мекемелерінің жұмысшыларына және жалпы халыққа арналған жалдамалы баспана құрылысын жандандыру. Ал жеке меншік баспана салуды қалаған азаматтар үшін мемлекет жеке баспана құрылысының инфрақұрылымын қалыптастыру;
- құрылыс компанияларының қызметіндегі айқындықты заңнамалық тәртіпте қамтамасыз ету мен осы саладағы бәсекелестіктің деңгейін көтеру. Бөліскерлік тұрғын үй құрылысына қатысушылардың құқықтарын қорғауды күшейту;
- жеке меншік тұрғын үй құрылысын ынталандыру мақсатында жер телімдерін беру мен құжаттандыру тәртібін жеңілдету;
- жеке тұрғын үй құрылысында экологиялық, индустриалық және қымбат емес технологияларды пайдалануда басымдыққа қол жеткізу.

Бұл шаралардың жүзеге асырылуы тұрғын үй құрылысының одан ары дамуы мен халықтың негізгі топтарын баспанамен қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайды.

Қазақстан Республикасындағы Мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасының аясындағы 2008–2010 жылдарға арналған бюджеттік

қаржыландыру көлемі 300,8 млрд. теңге, оның ішінде 2008 жылға – 110,3 млрд. теңге, 2009 жылға – 102,8 млрд. теңге, ал 2010 жылға – 87,7 млрд. теңге бөлінген. Пайдалануға берілетін тұрғын үйлер санының жыл сайын өсуі негізінде үш жылда республика бойынша 26,1 млн. шаршы метр көлемдегі баспана салынып, оның бір шаршы метрі 56 мың теңгеге теңестіріледі. Бұл бағдарлама негізінде 2,1 млн. шаршы метр қол жетімді баспана салынады, оның 0,86 млн. шаршы метрі – 2008 жылы, 0,73 млн. шаршы метрі – 2009 жылы, ал қалған 0,51 млн. шаршы метрі – 2010 жылы пайдалануға беріледі. 2008–2010 жылдары республикалық бюджеттің қаржысына 363,1 мың шаршы метр жалдамалы (коммуналды) баспана (4320 пәтер) салынады. Сонымен қатар, жеке инвестицияға негізделген көлемі 90 мың шаршы метр (800 пәтер) жалдамалы (коммерциялық) баспана құрылысы жүргізіледі. Бұдан өзге, 17,1 млн. шаршы метр көлемдегі жеке үйлер, оның 5,6 млн. шаршы метрі – 2009 жылы, ал 6,2 млн. шаршы метрді қамтитын қалған бөлігі 2010 жылы қолға алынады. Осы жоба негізінде 120 мың адамды жұмыспен қамтамасыз ету көзделуде [6].

Қазақстан Президентінің қаулысына сәйкес, 2008–2010 жылдарға арналған ҚР Мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасына жаңа бағыттар енгізілді:

- сұраныс пен ұсыныс тараптарының мүдделері ескеріліп үйлестірілген толыққанды тұрғын үй нарығын қалыптастыру;
- тұрғын үй құрылысына жеке инвестициялар тарту және мемлекеттік-жеке серіктестікті ынталандыру: жалдамалы баспана секторын дамыту, кең ауқымдағы тұрғын үй құрылысына қажетті қосымша ынталандыруларды қалыптастыру;
- жеке баспана құрылысын дамытуды ынталандыру;
- құрылыс аймақтарының инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылымын дамыту;
- ипотекалық несиелеу жүйесін; тұрғын үй құрылысы қорлары мен ипотекалық несиелерді кепілдендіру (сактандыру) жүйелерін жетілдіру [6].

Жалпы алғанда Мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасы халықты баспанамен қамтамасыз ету, жұмысқа тарту мен жылжымайтын мүлік нарығын дамыту секілді әлеуметтік мәселелерді шешуіне оң әсет етіп отыр.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы айналып келгенде Н.Ә. Назарбаевтың: «Әлеуметтік әл-ауқатты арттыруды қамтамасыз ету еліміздегі адам ресурсы мен өмір сүру деңгейінің сапасын көтерумен қатар жүруі керек» деген мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясы: басымдықтары мен іске асыру жолдары» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жолдауы, – Алматы: ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ, 2006. – 152 б.
2. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» – еліміздің дамуындағы кезекті кезек стратегиясы» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жолдауы, «Дөңгелек үстел» материалдары (11 сәуір 2007 ж.). – Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2007. – 165 б.
3. Назарбаев Н.А. Послание Президента РК народу Казахстана. Повышение благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики // Казахстанская правда. – 2008, 7 февраля.
4. <http://www.stat.kz>.
5. Строительство В Республике Казахстан. Статистический справочник / Под ред. Э.А. Кунаева. – 2007. – 124 с.
6. <http://www.hcsbk.kz>.

«Энергетикалық қауіпсіздік» түсінігі және Жапонияның Орталық Азиядағы қызығушылықтары

Алмас АРЗЫҚҰЛОВ,
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың ғылыми қызметкері

Халықаралық және мемлекеттік іс жүргізу тәжірибесі айналымына «энергетикалық қауіпсіздік» термині ХХ ғасырдың 70-ші жылдары Таяу Шығыстағы халықаралық қатынастардың шиеленісуі мен әлемдік энергетика нарығы конъюнктурасының дамуының тұғырнамасы аясында мемлекеттердің, оның ішінде негізінен Батыс елдерінің ұлттық мүдделерінің қауіпсіздігіне қатысты қауіп-қатерлерді айқындау барысында қолданысқа енгізілді. «Энергетикалық қауіпсіздік» түсінігі ғылыми айналымдағы жаңа категория болғандықтан және бұл түсініктің әлі де қалыптасу үстінде екенін ескеруіміз керек. Бастапқыда тек мұнай өнімдеріне қатысты енгізілген бұл термин қазіргі таңда мемлекеттің дамуына қатысты кез-келген энергия көзіне қатысты қолданылуда. ХХ ғасырдың 70-ші жылдарындағы әлемдік экономикалық дағдарыс кезінде пайда болған бұл түсініктің негізгі мәні: әділ бағаға негізделген тұрақты сұраныс – «экспортер-мемлекеттердің қауіпсіздігі» мен «импортер-мемлекеттер қауіпсіздігі» – барынша төмен бағадағы тұрақты ұсыныстың болуы, яғни бұл түсінік толығымен мұнай және газ саудасына байланысты болып отыр. Энергетикалық қауіпсіздік мәселесін қарастыру барысында «тұтынушы-мемлекеттерді» шартты түрде «әлемдік экономиканың көне орталықтары» (АҚШ, ЕО, Жапония) және «әлемдік экономиканың дамуының жаңа орталықтары» (Қытай, Үндістан) [1,8] деп бөлсек, «импортер-мемлекеттерді» де дамыған мемлекеттер өнеркәсібін қамтамасыз етудің «көне орталықтары» (Парсы шығанағы, Ресей, Иран) және Еуразияның дамыған елдері өнеркәсібін қамтамасыз етудің «жаңа қалыптасқан орталықтары» (Каспий жағалауы елдері) деп бөлеміз. Сонымен қатар, осы үрдіске (мұнай-газ тасымалына) қатысатын мемлекеттер қатарына ұлттық және жеке мұнай компаниялары мен транзиттік елдерді қосу қажет. Нәтижесінде энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үрдісіне қатысатын бұл аталынған тараптардың барлығының мүдделерін есепке алар болсақ (кей жағдайларда бір-біріне қарама қайшы келетін) «энергетикалық қауіпсіздік» атты әмбебап түсінікті айқындаудың өзі қиындық туғызады.

Отандық саясаттануда: «энергетикалық қауіпсіздік – энергетика нарығының субъектілері – мемлекеттердің саясаты мен ұлттық экономикалардың өзара тәуелділігінің жалпы жүйесі және субъектілердің мүдделерінің негізінде

әлімдік энергетика нарығы мен коммуникациялардың жетістікті жұмысындағы трансұлттық компаниялардың мүддесінің сәйкестігін білдіреді» және де бұл түсінік ауқымды халықаралық деңгейде «халықаралық энергетикалық қауіпсіздік – халықаралық қауіпсіздікке қатер төндіретін және дағдарыстық құбылыстарды болдырмаудың алдын алу мақсатында энергетика нарығына қатысушылардың мүдделерін ескере отырып, халықаралық энергоресурстар нарығы мен оларды тасымалдауды реттеудің жалпы жүйесі» ретінде танылады.

Ал америкалық ғалымдар болса, «энергетикалық қауіпсіздік деп – ұлттық күш-қуатты (national power) арттыруға қажетті энергоресурстарға еркін қол жеткізу» деп түсінеді [2,9]. Сондықтан да Даниэл Ергин («Олжа» кітабының авторы) энергетикалық қауіпсіздіктің шарттары ретінде тұрақты тұтынушылар мен үздіксіз ұсыныстармен қатар, жаһандық энергетика нарығындағы тұрақтылық, АҚШ-тың мұнай өндіруші-мемлекеттермен қоса сол мұнайды тұтынушы ірі мемлекеттермен де жақсы қарым қатынаста болуы, негізгі мұнай кендері мен оларды тасымалдау жолдарын қорғаудың көпжақты шараларын қалыптастыру, әлемдік энергетика мен энергияны пайдалану болашағына қатысты халықаралық зерттеу жобаларын жасау секілді негізгі принциптерін көрсетеді [3,55-58].

Осы аталынған мәселелерге қатысты америка сарапшыларын Қытайдың энергетика саласындағы диверсификация үрдісіне араласуы мазасыздандырып отыр. Батыс елдерінің ығыстыруымен Парсы шығанағындағы мұнай экспортерлерінен шеттетіліп қалған Қытай елі саяси тұрғыдан тұрақсыз мұнай өндіруші елдермен қатынас орната бастады. Пекиннің аталынған елдерге жоғарғы технологиялар тартуы бұл елдерде жаппай қырып-жою қаруын жасауға мүмкіндік беруі мүмкін. Сондықтан да АҚШ әлемдегі екінші импортер ел – Қытаймен мұнай тасымалына байланысты өзара түсіністікке қол жеткізуге тырысады.

Қазіргі таңдағы халықаралық жағдайдағы шиеленістік, яғни Ауғанстандағы ланкестікке қарсы күрес пен Ирактағы авторитарлық билікті ауыстыру, АҚШ пен Иран арасындағы атомдық бағдарламаға қатысты талас, КХДР мәселесі, Ресей-Гүржістан қатығыстары т.б., әскери-саяси оқиғалар «энергетикалық қауіпсіздікті» қамтамасыз ететін «энергетикалық дипломатияның» жаңа дәуірінің басталғанын көрсетеді. Қалыптасқан жағдайға байланысты «энергетикалық қауіпсіздік» үрдісіне қатысушылардың барлығы да қиындықтан шығудың жаңа жолдарын іздестіруі заңды құбылыс. Әлемдік энергетикалық саясатқа қатысушылардың әр қайсысының өз мүддесін қорғауы және олардың көзқарастарындағы субъективтілік өзара қарама-қайшылықты туғызып, энергетикалық саясаттағы дипломатиялық, саяси және экономикалық үрдістердің тұрақсыздығына алып келді. Соған қарамастан, аталынған тараптар арасындағы қайшылықтар олардың ұлттық қауіпсіздігі мен жеке мүдделерін қорғау барысында туындап отырғандығын мойындап, бұл мәселені шешуде (энергетикалық саясат аясында) конструктивті пікіралмасуды қалыптастыру қажеттілігі өзекті мәселе болып отыр.

Осындай халықаралық қатынастардың ортақ мәселесі болып отырған «энергетикалық қауіпсіздіктің» маңыздылығы туралы Вудро Вилсон атындағы Халықаралық ғылыми орталығының президенті Ли Гамильтон: «энергетикалық қауіпсіздік – мемлекеттік қауіпсіздік саясатында ұлттық қорғаныстан кейінгі екінші орын алатындығын және де кез-келген мемлекет өз саясатында энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етумен айналысу керек» – деп көрсетеді [2,21].

«Қырғи қабақ соғыс» аяқталып, Батыс әлемінің ортақ жауы Кеңес үкіметі құлаған соң әлемде жаңа геосаяси қатынастар орнағаны белгілі. Жарты ғасырдай уақыт Батыс әлемінің, оның ішінде АҚШ-тың негізгі одақтас-інсісі болған Жапония бұл өзгерістерді өз пайдасына асырып, өзінің «азиялық» келбетіне қатысты жаңаша саясат ұстануды бастады. Өзінің әлемдік сахнадағы беделін көтеру үшін белсене саясат жүргізе бастаған Жапонияның негізгі ұстанған бағыттарының бірі – жаһандық және аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз ететін экономикалық тұрақты даму мәселесі болып отыр. Жапония секілді экономикасы қажетті ресурстар импорты мен әлемдік шикізат бағасының өзгерісіне тәуелді ел үшін энергетикалық қауіпсіздік негізгі мәселелердің бірі болып отыр. Қазіргі кезде Жапония халықаралық қатынастарда өз беделін көтерумен қатар, елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін прагматикалық стратегияны қатар алып жүруге талпыныс жасайды. Елдің мұндай тығырыққа тірелуіне халықаралық майдандағы геосаяси жағдай әсерін тигізуде. Бүгінгі таңдағы жаңа геосаяси бәсекелестіктің негізгі белгілерінің бірі – ол энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге талпынған мемлекеттердің жаһандану үрдісі. Импорттер-елдер арасындағы бәсекелестік аймақтық шеңберден шығып, күшті мемлекеттердің қызығушылықтары әлемнің кез-келген нүктесінде қақтығысып қалуы мүмкін (мысалы, АҚШ-тың Каспий өңірін өз ұлттық қызығушылығы бар аймақ деп жариялауы). Ал энергоресурстардың қоры қазіргі таңда күшті сыртқы саяси ойын жүргізу құралға айналып отырғандығын ұмытпаған жөн.

Жапония мемлекетінің сыртқы саясатындағы импорт мәселесінің ел экономикасы үшін қаншалықты өткір мәселе екені 1973 жылғы энергетикалық дағдарыс кезінде айқын байқалды. Осы дағдарыстан соң Токио энергетика қауіпсіздігін ұлттық қауіпсіздіктің негізгі элементтерінің бірі ретінде қабылдап, сыртқы саясаттағы энергетика дипломатиясын қалыптастыруға ден қойды. Осы мәселеге байланысты Жапонияның АҚШ-тағы елшісі Ф.Того: «Біздің Таяу Шығыс жөніндегі нақты саясатымыз болмады, ал мұнайды 1973 жылға дейін ақшаң болса сатып алу мәселе емес еді» – деп еске түсіреді [4,84].

Осылайша 70-ші жылдардың аяғында басталған энергетика мәселесі Жапон үкіметінің әлемдік нарықтағы энергоресурстар жағдайын тұрақтандыру саясатын бастауына мұрындық болды. Қазіргі таңда Жапония энергоресурстарды тұтынушы ірі мемлекет болғанына қарамастан, халықаралық энергетика майданындағы негізгі «ойыншылардың» бірі болып отыр. Жапонияның импортқа тәуелділігіне келер болсақ: мұнай – 99,7%, табиғи газ – 96%, ядролық отын – 15% және гидроресурстар – 4% қамти отырып, әлемдік мұнай-газ импортына негізделген елдер арасында АҚШ-тан кейінгі екінші орынды иеленіп келді.

Жапония қазіргі кезде өзінің энергетикалық қауіпсіздігін нығайту мақсатында бірнеше маңызды ресми құжаттар қабылдады. Мысалы, 2002 жылдың 14 маусымында Жапон парламенті «энергетика саласындағы саясат туралы негізгі заң (Энеруги сэйсаку кихон хо)» атты заң қабылдады. Бұл құжат бойынша мемлекеттің және жеке компаниялардың энергетика саласындағы негізгі ұстанатын бағыттары мен міндеттері, елдің энергетика саясатына сәйкес келе отырып, ресурстарды пайдалануда үнемділік пен экологиялық қауіпсіздікке негізделуі керек болды [5,85].

Аталған заң жүйесі Халықаралық энергетика агенттігі (ХЭА) жариялаған «үш Е принципі» – энергетикалық қауіпсіздік «energy security», экономикалық даму «economic growth» және экологиялық қоршаған ортаны қорғау «environmental protection» принциптері негізінде жұмыс істейді. Жапон заңгерлерінің пайымдауынша, елдің энергетикалық қауіпсіздік саласындағы негізгі шаралары: мұнай импортына тәуелділікті азайту, шет мемлекеттердегі кен орындарын өндіру жұмыстарына белсенді қатысу, қорлар жасау, басқару құрылымын қалыптастыру. Осы аталынған шаралар ішінде маңызды орынды халықаралық ынтымақтастықтарды нығайту шаралары алып отыр. Өйткені, осы шара негізінде жаңа технологиялар мен акпараттар тарату және әлемдік энергетика саласындағы жағдайды тұрақтандыруға мүмкіндік туатын еді.

Сонымен қатар, Токио осы уақыт аралығында сыртқы саясаттағы энергетика мәселесіне байланысты тағы да бірнеше құжат қабылдады. Сондай құжаттың бірі – Жапон сыртқы істер министрлігі қабылдаған «Жапонияның энергетикалық дипломатиясының стратегиясы мен әдістері» атты нормативтік акт. Бұл құжаттағы негізгі мәселе – экспорттер және тасымалдаушы елдермен достық қатынаста болу және энергетикалық қауіпсіздікті сақтау болып отыр. Бірақ Жапонияның «ағасы» және негізгі одақтасы АҚШ-тың соңғы кездердегі жүргізген саясаты Токионың бұл дипломатиясына өз зиянын тигізуде. Сондықтан да, Жапония өзінің бұрынғы тұрақты экспорттерлерімен қатар жаңа, саяси тыныш аймақта орналасқан көмірсутек ресурстарына бай елдермен қатынас орнатуға тырысты.

Орталық Еуразияның геосаяси кеңістігі КСРО құлағанан кейінгі он бес жыл ішінде жаһандық және аймақтық державалардың қызығушылықтары тоғысып, әр қайсысы өз мақсаттары мен мүдделерін білдіріп, белсенді экономикалық және әлеуметтік саясат жүргізудің ережелерін ұсынып отырған бәсекелестік майданына айналды. Жапон елі бұл үрдістің бастауы болған 90-шы жылдары аймақта геосаяси күрес жүргізіп отырған саяси күштер қатарына кірмегендіктен, жаңа құрылған тәуелсіз мемлекеттермен байланыс деңгейі төмен болатын. Соған қарамастан соңғы кездердегі экономикалық және саяси факторлар Жапонияның Орталық Азия аймағындағы сыртқы саясатының жандануына себеп болды. Әлемдегі дамуы жағынан екінші орынды иемденетін Жапония экономикасын мұнай, газ және де басқа да энергоресурстармен қамтамасыз етуді жоспарлаған өзінің энергетикалық стратегиясын жүзеге асыру үшін, әлемдік энергоресурстар саласындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Орталық Азия мемлекеттерімен ара-қатынасын дипломатиялық жолмен реттей бастады. Өзінің геосаясаттағы негізгі одақтасы АҚШ-тың соңғы кездердегі жүргізіп отырған саясаты: Ауғанстан мен Иракқа соғыс ашуы, Иран мен Солтүстік Корей мемлекеттерімен ядролық қаруға байланысты жанжал, мемлекеттердің ішкі ісіне араласуы Жапон елінің энергетикалық қауіпсіздігіне нұқсан келтірген еді. Жапон елінің негізгі экспорттер елдері – Таяу Шығыс аймағы мен Парсы шығанағы мемлекеттеріндегі саяси тұрақсыздық Күншығыс елін жаңа энергоресурс экспорттерлерін іздеуге итермеледі. Жапонияның сұранысына жауап бере алатын бірден-бір аймақ – Орталық Азия елдері болғандықтан, аталынған елдер арасындағы экономикалық ынтымақтастықтар мен саяси байланыстардың барысы мен дамуына сараптама жасау қажеттілігі туындап отыр.

Жапония секілді өнеркәсібі дамыған, қаржы саласының алпауыты мен жаңадан тәуелсіздік алып, өз даму жолын айқындап келе жатқан Орталық Азия елдері арасындағы саяси-экономикалық қарым-қатынастарды талдап, оның өткені мен бүгінін саралау және болашақтағы екіжақты қатынастардың даму жолдары мен мүмкіндіктерін айқындау саясаткерлер мен сарапшылардың зерттеуін талап етеді. Сондықтан да осы мәселені жүзеге асыруда негізінен көңіл бөлетін мәселелерге тоқталар болсақ:

- Біріншіден, қазіргі таңдағы геосаяси геэкономикалық жағдайға баға бере келіп, Жапония мемлекетінің Орталық Азиямен, оның ішінде Қазақстанмен тығыз қарым-қатынасқа түсуінің себептерін анықтау, осы қатынастардың дамуына қолайлы жағдай туғызатын шаралар мен Токионың осы аймақтағы саясатына кедергі болатын мемлекеттер мен олардың саясатын танып білу;

- екіншіден, Жапон елінің Орталық Азия елдерімен жасасып отырған экономикалық ынтымақтастығының негізгі салаларына тоқталу, бұл қатынастарда жетіп отырған жетістіктер мен жіберіліп отырған кемшіліктерді көрсету;

- үшіншіден, осы кезге дейін Жапония мен Орталық Азия аймағы елдері арасындағы байланыстың жетістіктеріне тоқтала келіп, осы елдер арасындағы болашақта атқарылатын жұмыстардың жоспарларын талдау мен бұл қатынастардың одан да жақсы даму мүмкіндіктеріне болжау жасау.

Жапон елінің Орталық Азия аймағына қатысты саясатының нақты бағыты мен мақсатының айқындалмауына негізгі себеп болып отырған мәселе Токионың екі жақты геосаяси жағдайы. Жапония «қырғи қабақ соғыс» дәуірінен бастап Батыстық бағыт ұстанып, АҚШ және Батыс Еуропа елдерімен қосылып, осы блоктың бір тағанына айналған болатын. XX ғасырдың 90-шы жылдары «қырғи қабақ соғыстың» аяқталуынан соң, Жапония Батыс саясатын қолдаушы мемлекет ретінде Орталық Азия аймағына қатысты америка және еуропалық жобаларға белсене қатысты. Соған қарамастан соңғы он бес жыл ішінде Солтүстік-Шығыс Азия елдерінің, оның ішінде Жапонияның геосаяси, экономикалық және саяси өмірінде көп өзгерістер орын алған еді. «Қырғи қабақ соғыстың» аяқталуы және КСРО секілді ұлы державаның жойылуы Солтүстік-Шығыс Азия аймағындағы жағдайдың бірден өзгеруіне әсер етті [6,34].

Қытай елінің экономикалық жағынан қарқынды дамып, саяси беделінің өсуі, екі Корея мемлекеттерінің арақатынасы жапон елінің геосаяси жағдайына, әсіресе АҚШ-пен байланысына үлкен ықпалын тигізді. Екі ел арасындағы қырық жылдан астам уақытқа созылған «аға-іні» қатынастарына өзгеріс еніп, Ақ үй Токионы өзінің тең құқылы одақтасы ретінде таныды. Бұл жағдай әсіресе әскери-стратегиялық одақтастықта ерекше байқалды. Айтып өткеніміздей бұған XX ғасырдың соңындағы Қытай елінің күшейуі, Солтүстік Корея еліндегі «жаппай қырып жою қаруының бар болуы» мәселесімен қатар, Америка Құрама Штаттарының Ауғаныстан мен Ирак жеріндегі «лаңкестікке қарсы» әскери қимылдары да себеп болып отыр. АҚШ-тың бұл әскери саясатын «бейбіт» Жапон елінің қолдауы екі ел арасындағы стратегиялық одақтастықты күшейтті. Сонымен қатар Қытайдағы жапон кәсіпкерлігіне деген қарсылық Токио-Пекин қатынастарын шиеленістіруі, жапон елінің «атом қаруын» жасау мүмкіндігінің күн тәртібіне қойылуы және Азия елдерінің мәселелеріне араласуы, Күншығыс елінің өз геосаясатына өзгеріс енгізгендігін көрсетеді. Соңғы кездерде Жапония

өзінің «батыстық» рөлінен бас тартып, Азиялық держава болғанын және болып қалатындығын мойындады.

Жапон елінің Еуразияның Азиялық бөлігіне қатысты экономикалық-саяси әрекеті Қытай мен Ресей секілді алпауыттармен арақатынасына байланысты болып отыр. Аталған елдердің әрқайсысымен жеке-жеке тікелей байланыстан қашқан Жапония бұл бағытта Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы секілді саяси ұйымдарды пайдалануды көздеді. Бірақ Жапонияның бұл мақсатына соңғы кездердегі ШЫҰ-ның атқарып отырған әрекеттеріне байланысты туындаған пікірлер кедергі болуда. Осы пікірлердің бірнешеуіне тоқталар болсақ:

1. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Ресей мен Қытайдың Америкаға қарсы альянсы.

2. Ресей мен Қытай Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы арқылы Орталық Азияға өз ықпалдарын орнатқалы отыр.

3. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы өзіне жаңа мүше-мемлекеттер тарту арқылы күшейеді [5,11].

Бұл жердегі бірінші мәселеге келсек, Ресей мен Қытай АҚШ-қа қарсы тұрарлықтай бір-біріне сенімді емес. Екеуі бірігіп альянс құрғанның өзінде, одан ешқандай саяси немесе экономикалық пайда таппайды. Сонымен қатар, Қытай АҚШ-тың ракеталық қорғаныс жобасына қарсы Ресейдің «қолшатырын» пайдаланып, XX ғасырдың 50-жылдарындағы «кіші бауыр» ноктасын қайта кигісі келмейтіні айдан анық.

Ал екінші мәселе бойынша: Орталық Азияны өзінің ықпал ету аймағы деп санайтын Ресей үшін Қытай ең бірінші қарсылас болып табылады. Шындығында да Кеңес Одағы ыдыраған соң пайда болған тәуелсіз Орталық Азия республикаларында Қытай беделінің өсіп келе жатқаны белгілі жағдай. Бірақ Қытай мен Ресейдің Орталық Азия аймағында белсенді саясат жүргізуіне саяси жағдайлар кедергі болып отыр. Өйткені, бірінің оңтүстігінде, ал екіншісінің батысында түркі тектес халықтар орналасқандықтан, өз іштеріндегі сепаратизмнің өрлеуінен қорқады.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына қатысты үшінші пікірге келер болсақ, ұйым өз беделін көтеру үшін оның мүшелерінің ықпал ету аймағын кеңейтуді көздеп отыр. ШЫҰ-ның Хартиясының 14-ші бабы бойынша, оның тұрақты мүшелері, бақылаушылары барлық мәселелер бойынша әріптестер болады. Аймақтың дамуы мен халықаралық қатынастардағы орнын белгілеу үшін беделді мемлекеттер – АҚШ, Еуропалық Одақ елдері мен Жапонияны шақыру көзделген. Осы айтылған мақсаттарға мүдделі Орталық Азия мемлекеттері үшін ең тиімдісі Жапония елі болып отыр [5,15]. Бұл орайда Жапон елінің таңдалып алынуының бірнеше себептері бар:

- Жапония демократиялық ел болғанына қарамастан, оның американо-еуропалық демократиялық идеялардан бас тартуымен қатар, екінші бір елге демократиялық талаптар қоймайтындығы белгілі. Демократияны елді басқарудың түрі ғана болып есептейтін Жапон саясаткерлері басқа елдің ішкі істеріне араласуды дұрыс деп есептемейді.

- Жапонияның таңдалып алынуының екінші себебі – бұл оның Орталық Азиямен байланысының толық қалыптасқанын айтуға болады. Орталық Азия мемлекеттері мен Жапония саяси жағынан бір-біріне деген жақсы көзқараста.

• Келесі фактор ретінде Жапония мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы көңілге қаяу түсіретін мәселелердің (даулы шекара мәселесі, мемлекеттің ішкі ісіне араласу т.б.) жоктығы. Сондықтан да, аталынған мемлекеттер үшін ешқандай мәселелерге алаңдамай тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туады.

Жапонияның ШЫҰ қосылу мүмкіндігінің тағы бір факторына келер болсақ, ол соңғы кездердегі Күншығыс елінің Орталық Азия аймағындағы сыртқы саясатының жандануына байланысты. Орталық Азия аймағына қатысты сыртқы саясат мәселесі премьер-министр Р.Хашимото кезінде қолға алынғанына қарамастан, бұл елдің ешбір үкімет басшысы бұл аймаққа іс-сапармен келмеген болатын. Жапон елінің бұл аймаққа қызығушылығының артуына 2004 жылы ашылған «Орталық Азия+Жапония» дипломатиялық форумы мұрындық болып, 2006 жылы тамызда премьер-министр Д.Коидзуми Қазақстан мен Өзбекстанға іс-сапармен келіп қайтты [7,48]. Жапон елі өз кезегінде Орталық Азияның оңтүстігі, яғни Үндістан және Пәкістанмен байланыс орнатуды көздеп отыр. Бірақ қазіргі таңда Жапонияның Орталық Азия аймағында еркін саясат жүргізуіне үш кедергі болып тұр. Оның біріншісі Жапонияның осы аймақта белсенді саясат жүргізуде таңдап алынатын әріптесі мәселесі, екіншіден, Қытай мен Ресейдің осы мәселеге байланысты көзқарастармен санасу, ал үшінші мәселе – бұл Жапон сыртқы істер министрлігінің қандай бағытты ұстануына байланысты. Өйткені, негізгі әріптесі АҚШ-тың беделінің (бұл жеңілісі) әлсіреуі оған жана әріптес іздеуге итермелейді.

Жапонияның Орталық Азияда белсенді саясат жүргізудегі негізгі мақсаттарының бірі – экономикалық, дәлірек айтсақ энергетикалық мақсат болып отыр. Күншығыс елінің Еуразиядағы ең негізгі энергетикалық әріптесі Ресеймен қарым-қатынасы әр түрлі деңгейде болғаны белгілі. Екі ел арасындағы негізгі жобалар «Сахалин-1, Сахалин-2», Шығыс Сібірдегі мұнай кен орындарын игеру және «Ангарск-Находка» мұнай желісін салу болып отыр. Жапондық зерттеу институттарының мәліметтерінше, егер мұнай бағасы көтеріле беретін болса, онда елде 1970 жылдардағыдай энергетикалық дағдарыс болады деп есептейді. Сондықтан да тез арада Жапонияға сырттан әкелінетін энергетикалық ресурстар көзін реттеу қажет болды. Осы мақсатта 2003 жылы Жапон үкімет басшысы Қытаймен қатынастың шиеленіскеніне қарамастан Ресей-Қытай мұнай желісіне араласа бастады. Жапон үкіметі аталынған желі үшін 6 млрд. доллар және Находка қаласы аймағында мұнай құрылымдарын салуға 1 млрд. доллар беруге келісімін берді [6,40]. Жапонияның Шығыс-Сібір жеріндегі кен орындары үшін таласы Пекиннің бұл ресурстарды өзіне алып, болашақта Азия-Тынық мұхит аймағына шикізат шығарушы ретінде саяси-экономикалық беделге ие болады деген қауіптен туындаған еді.

Орталық Азиядағы саясат барысында ресей-американ қатынастарымен қатар осы аймақтағы дамып келе жатқан Қытай мемлекетінің де саясатына көңіл бөліп отыр. Жапонияның бұл бағыттағы көзқарасы, яғни Орталық Азия аймағындағы қауіпсіздік мәселесі АҚШ-тың ұстанған саясатына сәйкес келуде. Соған қарамастан жапон елін АҚШ-тың ізін қуушы «інісі» ғана деп түсінсек қате пікір болар еді. Өйткені соңғы кездерде Жапония Орталық Азия аймағында нақты қызығушылықтары мен мақсаттарын танытатын ашық, белсенді саясат жүргізуде. Ол өзінің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз

етуде жаңа бағыт – ядролық құрамды отынды пайдалануды көздеп отыр. Осы мақсатта 2006–2007 жылдары Қазақстан және Өзбекстан елдерімен азаматтық сала бойынша ядролық зертеулер мен уран қорын Жапонияға жеткізу туралы келісім-шартқа қол қойды [8,58]. Әлемдегі уран өндіруден Канада мен Австралиядан кейінгі үшінші орында тұрған Қазақстанның бұл саладағы мүмкіндіктерін арттыруға қатысты жапон-қазақстан келісімдері орын алды.

Хоккайдо университетінің профессоры Т.Уяма Жапон мемлекетінің Қазақстан мен Орталық Азия аймағына қатысты нақты стратегиялық жоспарының болғандығын айтады. Орталық Азияның потенциалдық мүмкіндіктерін бағалай келіп, Жапонияның осы аймақпен қарым-қатынасының екі бағыты бар екенін айтады: біріншіден – Жапонияның жалпы Орталық Азия аймағымен тұтас, ал екіншіден Жапонияның Орталық Азиядағы әр мемлекетпен жеке-жеке қарым-қатынасы болуы мүмкін.

Орталық Азия аймағындағы сирек кездесетін металдар, мұнай-газ, қымбат тастар секілді табиғи кен орындарының бай қорлары Жапония мемлекетін қызықтырып отыр. Ал осы аймақ елдеріндегі мамандар мен арзан жұмыс күші бұл қазба байлықтарды өндіруді жеңілдетеді. Соған қарамастан аймақтың географиялық орналасуы, яғни тасымалдың қиындығы, ең жақын ҚХР немесе Оңтүстік Корей порттарына құбыр тартуға қосымша қаражат қажеттілігі инвестициялық мүмкіндіктерін кемітеді.

Сондықтан да Жапония Орталық Азия мемлекеттерімен жеке-жеке қарым-қатынас жасауды қолға алған. Қазіргі кездегі Орталық Азия аймағының саяси-экономикалық жағдайына талдау жасай ортырып, Жапонияның бұл елдердің экономикасының қандай салаларына назар аударғанын білуге болады.

1993 жылы Орталық Азияның бес мемлекеті: Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан, Қырғызстан, Тәжікстан елдері дамуға көмек комитетінің шешімімен экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымына мүше болып бекітілді. Бұл ұйымның мүше-елдері дамуға ресми көмек (ДРК) алуға мүмкіндіктері болды. Комитеттің бұл шешімі «Азияның көшбасшысы» болғалы отырған Жапония үшін Орталық Азия мемлекеттерін өз ықпал ету аймағына тартуға мүмкіндік тудырды. Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастық Жапонияның ТМД аймағындағы экономикалық реформаларды жүзеге асыру бағдарламасы аясында жүзеге асады. Жапония үкіметінің көмегі оның халықаралық ұйымдармен ынтымақтастығы негізінде – Жапон халықаралық ынтымақтастық агенттігі (JICA) мен Шетелдік экономикалық ынтымақтастық қоры (OECSF) арқылы атқарылуда [9,117].

Жапонияның Орталық Азия елдерінің әр қайсысымен қарым-қатынасының дәрежесі мен жиілігі нақты анықталып, белгіленген. Токионың сыртқы саясатының бағыты болып отырған Орталық Азия елдерін шартты түрде екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа Жапониямен байланысын белсенді дамытып отырған мемлекеттер: Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан кірсе, екінші топта өздерінің саяси жүйесіне байланысты Жапониямен қарым-қатынасы мешеулеп дамыған: Түркменстан мен Тәжікстан бар.

АҚШ әскери әуе колледжі мен Жапон энергетика және экономика институтының өкілі М. Хиккок: «1997 жылы Хашимото негізінен энергетика саласын қамтитын, Жапонияның жаңа «Еуразиялық дипломатиясын»

жариялады», – деп көрсетеді. Бұл дипломатия бойынша негізгі екі мақсат көзделді. Ол Қытай мен Ресейге қатысты жобалар негізінде энергетикалық тұрақтылықты сақтау және халықаралық аренада Жапонияның беделін көтеру көзделген.

Қазақстандағы өндірілген мұнайды өңдеу мақсатында жапондық екі компания – «Марубэни» сауда-инвестициялық корпорациясы мен «Никки инджиниринг» компаниялары 2001 жылы Атырау қаласындағы мұнай өңдеу зауытын қалпына келтіріп, жаңалау туралы «Қазақойл» компаниясымен келісім-шарт жасасты. Жобаға қажетті 250 млн. доллардың 208 млн. долларын Жапон халықаралық ынтымақтастық банкі жеңілдік түрінде берген. Жобаның негізгі мақсаты Атырау мұнай өңдеу зауытын жаңалау арқылы жоғарғы октанды бензин мен керосин және таза дизель жанармайын алу болды [10,142].

Жапон компаниясының бұл жобаға қатысу барысында өнімді бөлісу туралы келісімге келгеніне қарамастан, өндірілген мұнай екі ел арасының қашықтығына байланысты тікелей жеткізілмейді. Бұған екі ел арасындағы территорияның алшақтығы мен мұнай құбырын салған жағдайда оның бірнеше мемлекет территориясынан өтуі жобаға салынатын қаржы көлемін көбейтуді талап етеді. Жапония өзіне тиесілі мұнай мөлшерін Индонезияның мұнай терминалдарынан алады.

Каспийдің Түркменстандық аймағы түгелімен «батыс» елдері меншігінде болғанымен, соңғы кезде «Итотю сэкио кайхацу» және «Инпекс» компаниялары «Орталық Азия газ құбыры» халықаралық консорциумына кіру арқылы Яшлар, Кеймир газ-кен орындарынан Ауғанстан мен Пәкістанға құбыр тарту мүмкіндігін алды. Ал бұл құбыр Үндістанға жетіп, ұзындығы 1492 шақырымды құрап, 20 млрд м³ куб газ өткізсе, бұл жобадағы Жапонияның үлесі 13 пайызға жетеді.

Жапонияның қатысып отырған келесі бір жобасы «Түркмения-Қытай- Жапония» газ құбыры. Бұл жобаға қажетті 1 млрд. доллар мен құрылысты жапондық Мицубиси (Жапония), Эксон (АҚШ) және Қытай ұлттық мұнай компаниялары жүзеге асыруы керек [6,46]. Бұл жобалар түркмен газын тұтынушыға жеткізуге арналған бірнеше жобалардың бірі ғана және ең қауіптісі. Алғашында Ауғанстандағы «казамат соғысы» себебімен тоқтатылған жоба кейіннен Америка мен халықаралық санкция негізінде тоқтатылды.

Т.Уяма: «Жапонияның Орталық Азияға қатысты нақты стратегиялық жобасының болмауы экономикалық факторға байланысты. Жапонияның негізгі экономикалық қызығушылық бағыты – бұл АҚШ, АТР, Оңтүстік- Шығыс Азия. Ал Орталық Азия Токио үшін экономикалық жағынан ешқашан маңызды болмаған. Жапонияның Қазақстанмен ара-қатынасы осының айқын дәлелі», – деп атап көрсетті.

Сонымен қатар Жапонияның Орталық Азиядағы саясатының мешеулігі оның «Үлкен ойындағы» өзінің геосаяси ықпалына байланысты. Батыстық блоктың құрамы ретінде Жапония Орталық Азияда тұрақтылықты сақтау, экономикалық донор болу, ядролық қаруды шектеу мен Азияның гүлденуі секілді стратегиялық жобаларға қатысады. Хашимотоның «Еуразиялық доктринасына» сүйене отырып, Т.Уяма оның негізгі екі бағытын көрсетеді. Олар, біріншіден – Ресеймен жақсы қарым-қатынасты сақтау, екіншіден

– «Азиядан жаңа достар іздеу» саясаты. Қазақстан мен Жапония қарым-қатынастарынан екі елдің сыртқы саясаттарындағы өзгешелікті бірден байқауға болады. Ақорда өз саясатында еуразиялық вектор деп ТМД құрамына бірігу арқылы, Еуропа мен батыс елдерінің ықпалындағы Түркия және Иран мемлекеттерімен байланысын күшейтуді мақсат етіп отыр. Ал Токио болса еуразия доктринасын азиялық держава ретінде түсінеді [5,24]. Сондықтан да Жапония өзін таза «азиялық» деп танитын Өзбекстан секілді бұрынғы одақтас республикалармен тез байланыс орнатып, өзінің «жапондық экономикалық даму моделін» ұсынды.

Токионың ТМД елдеріндегі саясатына баға бере отырып, оның Азия республикаларымен тез байланыс орнатуына азиялық менталитет пен ортақ дәстүр мүмкіндік береді деп айтуға болады. Жапония батыс елдері – АҚШ пен еуропалықтар секілді демократия мен адам құқықтарына принципшілдікпен мән бермейді. Сонымен қатар экономикалық байланыс пен географиялық орналасуы бойынша азиялық держава болғандықтан, Жапонияның стратегиясына әлемдік экономикалық орталықтардағы жағдаймен қатар, өз аймағындағы Қытай экономикасы, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы энергоресурстар қоры да әсер етеді.

Жапония Азиядағы экономикалық ықпалын пайдалана отырып, Қазақстан, Орталық Азия, Шығыс Сібір және батыс Қытай жерлеріндегі ірі транскорпорациялық, коммуникациялық және инфрақұрылымдық жобаларға өзгерістер енгізіп, қатысуға мүмкіндігі бар. Ол үшін Жапония өзінің «батыстық» бетпердесін тастап таза азиялық мемлекет ретінде саясат жүргізуі керек. Бірақ мұндай жағдайда Жапонияның Орталық Азиядағы белсенді саясатына негізгі кедергі келтіруші Ресей және Қытай мемлекеттерімен санасуына тура келеді.

Жапон елінің Орталық Азиядағы жүргізіп отырған саясатының жандануы, оның осы аймақтағы энергоресурстарға деген мүддесі мен саяси беделін көтеру қажеттілігінен туындап отыр. Токионың Орталық Азияға қатысты жобаларға қолдау көрсетуі, оның осы аймақта болып жатқан үрдістердегі өз ролін өзгертуді көздеуінде. Жапонияның бұл жағдайда көздеп отырған мақсаты осы аймақтағы Қытай мен Ресей ықпалына қарсы тұру. Өз кезегінде Жапониямен қарым-қатынас аймақ елдері үшін де тиімді: біріншіден – экономикалық дамудың үлгісі; екіншіден – екі аймақ арасындағы алшақтық шекара қауіпсіздігін қамтамасыз етеді (Ресей және Қытаймен салыстырғанда); үшіншіден – Жапонияның экономикасы және АҚШ-тың әскери күші аймаққа жақсы кепіл бола алады.

Жапонияның Орталық Азияда жүргізіп отырған дамуға ресми көмек (ДРК) бағдарламасы ұзақ мерзімге арналған жоба болып табылады. Қазіргі кезде бұл жобаның бірінші кезеңі – Жапонияның БҰҰ мен әлем мемлекеттері алдындағы саяси бедел жинау кезеңі. Жапонияның бұл жобасының негізгі мақсатын америка саясаткері З.Бжезинский түсіндіріп өткен еді. Оның ойынша: «Әлемді билеу Еуразия құрлығымен тығыз байланысты. Еуразия әлемнің орталығы болса, Орталық Азия осы құрлықтың жүрегі іспетті. Сондықтан да осы аймақ пен құрлықты билеген ел әлемді де басқарары даусыз». Әрине, ол мемлекеттің Жапония болмасы да анық жағдай. Бірақ, негізгі мәселе «ұлы шахмат тактасындағы» әр елдің алар орнында болып тұр.

Жапонияның Орталық Азиядағы қолдап отырған жобаларының көбі оған ешқандай тікелей пайда әкелмейді. Бұл саясаттың мақсаты болашақта Жапонияның Орталық Азияның бай ресурстарына иелік етуге талпынысы деп қарау керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кокошин А.А. Международная энергетическая безопасность. — М., Европа, 2006. 80с.
2. Энергия и безопасность: на пути к новой внешнеполитической стратегии / Под ред. Ян Х. Калички и Дэвид Л. Голдуина. Вашингтон — Балтимор: Вудро Вильсон сентер пресс и Джонс Хопкинс юниверсити пресс, 2005. 604 с / Международные процессы. М., 2005 № 3(9)
3. Дэниел Ергин. Добыча. Всемирная борьба за нефть, деньги и власть. / www.booklove.ru.
4. Носова И. А. Энергетическая дипломатия Японии // Япония, М., /ежегодник/ 2004-2005г.
5. Ивашита А. Геополитика в Центральной Азии: взгляд из Японии // Казахстанско-японское сотрудничество: состояние и перспективы: материалы международного «круглого стола», 5 декабря 2006 г. Алматы: КИСИ при президенте РК, 2007.
6. Лаумулин М.Т. Стратегия Японии в Евразии. // Казахстанско-японское сотрудничество: состояние и перспективы: материалы международного «круглого стола», 5 декабря 2006 г. Алматы: КИСИ при президенте РК, 2007.
7. Юаса Т. Строительство двустороннего партнерства в рамках диалога «Центральная Азия+Япония» // Казахстанско-японское сотрудничество: состояние и перспективы: материалы международного «круглого стола», 5 декабря 2006 г. Алматы: КИСИ при президенте РК, 2007.
8. Мировая экономика и международные отношения №12. 2007
9. Усубалиев Э.Е. Политика Японии в новых геополитических условиях: центрально-азиатский вектор // Япония. Ежегодник. М.2002
10. Кочевой Г.К., Арунова М. Каспийская нефть и Япония // Центральная Азия и Кавказ № 1 (31), 2004

Этномәдени мүдделерді қорғау мен жүзеге асыруға қатысты мемлекеттің саясаты

Талғат МАМЫРАЙЫМОВ,

ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың ғылыми қызметкері

Жуық арада біз Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 17 жылдығын атап өткелі отырмыз. Осындай елеулі мереке қарсаңында еліміздің осы кезеңге дейін жүріп өткен жолындағы маңызды оқиғаларды еске түсіріп, салмақтап қарауға деген талпыныс болары даусыз. Тәуелсіздіктің осы жылдарындағы елеулі жетістіктердің бірі ретінде Қазақстандағы ұлттардың мәдени мүдделерін еркін жүзеге асыру шараларын мемлекеттің қамтамасыз етіп отырғандығын айтуға болады.

Мәдениет саласы кең ауқымды және де адамзат өмірінің көптеген жақтарын қамтиды. Көптеген ғалымдардың ойынша, мәдениет — бұл адамның ішкі дүниесінің, өмір сүру дағдысы мен оның мағынасы деп саналады. Кезінде австриялық психолог К. Юнг адам санасы мен психикасының архетипі көп жағдайда мәдениет аясында, яғни оның мәдениеті мен оған қатысты өркениет құралдары және өнімдерінің негізінде қалыптасатынын айтқан. Демек, мәдениет, оның құндылықтары мен рәміздері субъектінің өзін-өзі танып білу мен сәйкестендіруінің базалық объектілерінің ішіндегі бірегейі болып табылады және де ол тұрмыстық тәжірибеде дәлелденіп отыр. Өмірде адамның мәдениет идентификациясы негізінде өзін-өзі танып, қауіпсіз сезінуі арқылы алдына қойған мақсаттарына жету сенімінің артқандығын талай кез байқағанбыз. Бұл жағынан алғанда мәдениет жеке тұлғалардың қауымдастығы — әлеуметтік топтардың қалыптасуына қажетті қызығушылықтар саласы ретінде танылады.

Этносты әлеуметтік топ ретінде тану арқылы ұлтшылдықтың нақты көрініс беретін саласы мәдениет екендігін мойындаймыз. Осыған байланысты адамдардың этникалық идентификация үрдісі немесе белгілі бір ұлтқа тәуелділігін анықтау барысында өзінің халқының мәдениетін танып, оның құрамдас бөлігі екендігін сезінуі тосын жағдай емес. Сондықтан да, әлемдік тарихтағы белгілі бір ұлттың өзіндік мәдениетін дамыту құқығына тиым салу әрекетінің арты ұлтаралық қақтығыстар мен азамат соғыстарына алып келуі танқаларлық жағдай болмауы да заңды құбылыс.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздіген алған соң, көпұлтты мемлекет ретінде жоғарыда айтылған жағдайлармен санасуына тура келді. Бұл шараға бірнеше фактор кедергі болған еді.

Біріншіден, Қазақстанның мәдени кеңістігі күрделі құрамды жүйе болып табылады. Біздің мемлекетіміздің территориясында Батыс пен Шығыстық мәдениеттің тікелей өкілдері өмір сүреді.

Екіншіден, қазақстандық мемлекет құрылысын жүзеге асыру шаралары бұрынғы кеңестік территориялардағы ұлттық сана-сезімнің оянуының күшті кезеңімен сәйкес келді. Осы аталынған үрдістер кезінде социалистік мемлекеттер өмір сүруін тоқтатқан болатын. Қазақстанның да тәуелсіздік алуына КСРО территориясындағы этно-ұлттық қозғалыстардың кең етек алуы әсер еткен. Кеңес Одағының халықтарының этникалық сана-сезімінің көтерілуі және оған биліктің назар аудармауы кеңестік ұлттың (халқының) жойылуына алып келді. Кеңес үкіметінен қалған бұл құбылысты кейін кейбір ТМД елдері де бастан кешірді. Ұлтшылдықтың саясаттануы мен этно-ұлтшылдықтың күшеюі Чехословакия мен Югославия секілді мемлекеттердің де тарауына әсер етті.

Үшіншіден, біздің мемлекетіміздің алдында мемлекеттіліктің негізі болатын бірінғай қазақстандық ұлт құру мәселесі туындады. Бұл қажеттілік өз кезегінде этномәдени мүдделерге шектеу жасамай, барлық қазақстандықтарға ортақ ұлттық мәдениет құру қажеттілігін алға тартты. Осындай ауқымдағы мәдени саясат мәселесі Қазақстан тарихында болған жоқ еді. Бұл жағдайда мемлекетіміздің кеңестік өткені есепке алынбады, өйткені, КСРО-да ондаған жылдар бойы ұлттардың мемлекеттенуі үрдісі жүргізілді және де олардың мәдени мүдделері мемлекеттік идеологияға сәйкес болмағандықтан тиым салынып, есепке алынбады. Осындай бағыттағы мәдени саясат Кеңес Одағындағы сепаратистік қозғалыстың жандануына себепкер болды.

Міне, дәл осындай қиын тарихи жағдайда біздің мемлекетіміз қоғамдық-саяси жүйенің негізгі принциптерінің бірі – этномәдени мүдделердің қорғалуы мен жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін мемлекеттіліктің құрылымын жасауға бел буды. Қоғамның барлық салаларының өзгеруі мен жаңалануына әсер еткен өтпелі кезеңнің қиындықтарына қарамастан, Қазақстан мемлекеті этникалық мәдени плюрализм мен ауызбіршілікті дамытуға негізделген саясаттың бағытынан ауытқыған жоқ.

Этномәдени мүдделердің негізгі құқықтық кепілі ретінде Қазақстан Республикасының Ата Заңы танылады. Қазіргі Ата Заңымыз мемлекетімізде азаматтарды этникалық белгісіне қарай құқығын шектеуге бағытталған ережелері бар заңның қабылданбауының құқықтық іргетасы болып табылады. Елімізде ешкімге де жынысына, ұлтына, нәсіліне, тіліне, діни-наным сеніміне, көзқарасына, тұрғылықты жеріне немесе тағы да басқа белгілеріне қатысты кемсітушілік көрсетілмейді. Бұл Қазақстан Республикасының Ата Заңының 14 бабының 2 бөлімінде нақты көрсетілген. Ал Негізгі заңның 74 бабында: «Ата Заңда бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығына шек қоятын заңдар мен нормативтік актілер қолданысқа кіргізілмейді және жойылады» – деп көрсетілген.

Әрбір қазақстандықтың өзіндік мәдениетін сақтау мен дамытуы, тәлім-тәрбие мен білім беруде тіл таңдау еркіндігі «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы», «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы», «Қоғамдық құрылымдар туралы», «Мәдениет туралы», «Білім туралы», «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау мен пайдалану туралы» заңдардан көрініс беріп, жүзеге асқан.

Осындай саясаттың нәтижесінде біздің республикамызда ұлттардың өз тілдерін, салт-дәстүрлері мен басқа да мәдени шараларын еркін жүзеге асыруға арналған барлық жағдай жасалынған.

Мысалы, республиканың белгілі бір ұлт өкілдері тығыз орналасқан аудандарында тәжік, өзбек, ұйғыр, украин тілдеріндегі мектептер ашылған. Мемлекетіміздің 126 орта мектептерінде Қазақстан халықтарының 15 тілі оқытылады. Аталынған тілдер қатарына; әзербайжан, армян, белорусь, грек, дүнген, иврит, кәріс, күрд, неміс, поляк, татар, түрік, ұйғыр, украин, шешен тілдері жатады. Ал 76 жалпы білім беру мектептерінде үйірме мен қосымша дәрістерде қазақстандық азаматтардың өз ана тілдері оқытылады. Бұлардан басқа республика аумағында 196 жексенбілік мектеп пен Өскемен, Петропавл және Павлодар қалаларында 30 астам тіл оқытылатын үш ұлттық жаңару мектептері жұмыс істейді. Қазақстанда 19 республикалық және аймақтық деңгейдегі ұлттық газеттер мен радио-теле бағдарламалар таратылып, 6 ұлттық театр жұмыс жасауда.

Еліміздегі ұлттардың өзіндік мәдениетін сақтау мен дамытуда Қазақстан халықтары Ассамблеясының алатын орны ерекше. Аталынған ұйымның құрамында қазақстандықтардың ұлттық мәдени-тілдік ерекшеліктерін сақтауға жақсы жағдай жасалынған 470 астам Қазақстан этностарының мәдени орталықтары тіркелген. Осы ұлттық-мәдени ұйымдардың негізінде Қазақстан халықтары мәдениетінің фестивалі, жексенбілік мектеп оқушыларының ана тілі мен мемлекеттік тілді меңгеруін анықтайтын байқау-бәйгелер, тіл саясатына арналған халықаралық және республикалық ғылыми-тәжірбелік конференциялар мен семинарлар және этномәдени даму мәселелеріне қатысты дөңгелек үстелдер өткізіліп тұрады.

Мәдениет саласының негізгі бағыттарының бірі – бұл дін мәселесі. Ұлттық идентификация үрдісі көп жағдайда діни және мәдени мұраға тікелей байланысты. Әлеуметтік зерттеулер көрсетіп отырғанындай, біздің еліміздегі діни идентификация көп жағдайда ұлттық белгілерге қатысты дамып отыр. Осыған байланысты қоғамдық өмірінде әр түрлі діни-нанымдағы 130 астам ұлттар мен этникалық топтары бар Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрақтылығы діни саладағы жағдаймен тікелей байланысты болып отыр.

Сондықтан да, өз тәуелсіздігін алған алғашқы жылдары мемлекетіміз бірден конфессия аралық пікір алмасу мен келісімді қолға алып, діни ұстанымда еркіндік беретінін жариялады. Мысалы, 1992 жылдың 15 қаңтарында Қазақстан Жоғарғы Кеңесі «Діни ұстаным еркіндігі мен діни құрылымдар» туралы ҚР Заңын қабылдаған болатын. Аталынған Заң бойынша; діни ұстаным еркіндігі, діни сеніміне қарамастан азаматтардың тең құқықтығы, конфессиялар мен діни құрылымдардың заң алдындағы тең құқылығы, діни құрылымдардың мемлекеттік билік пен басқаруға қатысты сайлауларға қатыспайтындығы және діни сипаттағы партиялар мен басқа да саяси құрылымдар құруға, діни құрылымдардың саяси партиялар қызметіне араласуына және оларға қаржылай көмек көрсетуіне тиым салынатындығы туралы ережелер бекітілді. Діндарлар мен олардың құрылымдары халықаралық байланыстар орнатуға және оны жалғастыруға құқылы болды. Мемлекеттік органдардың діни құрылымдарға мәдени орталықтар мен тағы да басқа мүліктерді меншікке немесе ақысыз пайдалануға беруге құқығы қамтамасыз етілді.

Мемлекеттік шаралардың негізінде Қазақстанның діни саласы қарқынды дами бастады. Мысалы, 1991 жылмен салыстырғанда діни құрылымдар саны 4 есе, конфессиялар саны 2 есе өсіп, осындай қысқа мерзім аралығында еліміздің конфессиялық кеңістігінің құрылымы түбегейлі өзгеріске ұшырады. Салыстырмалы түрде алар болсақ, мысалы, 1991 жылы 25 мешіт, 1989 жылы 62 православие приходы болған. Қазіргі кезде қазақстандық діни құрылымдарының саны 3100 жетіп отыр. Оның ішінде; 2195 – мұсылман мешіті, 257 – православие шіркеуі, 89 – католиктік костел, 10 – синагога, 546 – протестанттық мінәжат үйі және бір будда ғибадатханасы бар.

Көптеген қазақстандық діни ұйымдардың өзіндік оқу-ағарту және білім беру орталықтары: медіресе, жексенбілік және приходтық мектептер, семинарлар, университеттер, кәсіби біліктілікті арттыру институттары бар. Ерлер мен әйелдерге арналған монастырлер мен сопылық ордендер қалыптасқан.

Осылайша, елімізде кез-келген қазақстандықтың өз этникалық мәдени мүддесін еркін жүзеге асыруға қажетті жақсы база жасалынған. Қазақстандағы этномәдени мүдделерді қорғау мен дамуына жағдай жасау саясатының жүзеге асуының нәтижелерін қарастыра келіп, мемлекеттің алдына қойған мақсаты – көпжакты этникалық мәдениетті дамыту нәтижелі жүзеге асқандығын айтуға болады. Этникалық ерекшеліктерді дамытуға негізделген ұлттық құрылыстың мультимәдени үлгісі еліміздің тұрақты дамуының негізгі іргетасының бірі болып отыр. Қазақстан тәжірбесі көрсетіп отырғандай, этникалық мәдени плюрализмді дамыту саясаты – бұл ұлттық бірыңғайлық немесе азаматтық идентификацияның баламасы емес, тек оның толықтырушы құрамдас бөлігі ғана болады.

Саяси жүйелердің ауыспалы кезеңінде Қазақстан мен Ресейде партиялық құрылыстың пайда болу жолдары мен кезеңдері

Лидия КАРМАЗИНА,

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың теориялық және қолданбалы саясаттану кафедрасының оқытушысы, саяси ғылымдарының кандидаты

Қазақстан мен Ресей XVIII ғасырдан бастап XIX ғасырдың аяғына дейін біртұтас мемлекет болды, ол бұрынғы, капитализмнің «екінші эшолонды» дамыған елі ретінде, өзінің саяси дамуын XIX–XX ғасырлар тоғысында бастады. Сондықтан, мұндағы саяси партиялар Батысқа қарағанда әлдеқайда кеш туды. Әрине, олардың пайда болуы мен дамуына Батыстың айқын ықпалы тиді, қайталаған жерлеріде болды, сонымен қатар оның ерекше ұлттық сипаттарыда болды.

Ресей империясындағы көппартиялық «жарылыс» 1905–1907 жылдары болды. Бірақ партиялар қазіргідей емес, анау айтқан әлеуметтік-саяси рөлі жок еді: олар негізінен үкіметті табалағаны болмаса, мемлекеттің дамуына аса әсер еткені жок. 1917 жылғы революция партиялар жұмысын жандандырды және басқалары пайда бола бастады. Бұған тек партиялық тізім бойынша қатыса алатын Құрылтай жиналысына сайлау өткізуді күзге тағайындау әсер берді, ол барлық партиялардың үгіт-насихат және ұйымдастыру жұмыстарына қосымша сын болды.

Барлығы 1882 жылдан 1925 жылға дейін Ресей империясында 60 жалпыресейлік және 228-231 ұлттық партиялар мен қозғалыстар жұмыс істеді [1]. Соңғылар қатарына Орта Азия, Қазақстан және ұлттық партиялар Федерациясынан құрылған (топтар – ағылшын, чехословак, неміс, румын т.б.) партиялар кірді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамдығын құру кезінде сол кездегі саяси жағдайларға едәуір әсер ететін әртүрлі ұйымдар пайда болды. Соның ішінде бәсекелес саяси партиялар ерекше орын алды: «Алаш» қазақ Ұлттық партиясы, «Үш жүз» қазақ Социалистік партиясы.

1918 жылдың қазан айында билікке қол жеткізген большевиктер Ресей саяси партиясының өмірін күрт өзгертті, 1918 жылдың екінші жартыжылдығында елде көп жылдарға созылған, идеологиялық бақылауы күшті және саяси плюрализм жок бірпартиялық саяси жүйе қалыптасты.

Қысқаша айтып өткен тарихи шолудан түсінуге болатыны, Ресей мен Қазақстан XIX–XX ғасырлар белесінде көппартиялы жүйеге түсуге бет алды, мұны плюрализм жағдайындағы алған алғашқы тәжірибенің салдарынан деседі болады. Бірақ, бұл тәжірибе бірнеше онжылдықтан кейін қайтадан, дамыған саяси партия институтына оралып, оны қысқа мерзімде аяққа қою үшін жеткіліксіз болды.

Соңғы 20 жылда Қазақстанда да, Ресейде де, дербес мемлекеттер ретінде, қайта ойландырып баға беретіндей партиялық құрылыстың мол тәжірибесі жиналды. Бұл саяси құбылыстардың тарих уақытымен өлшемі өте үлкен, қаралып отырған мемлекеттердегі партияның даму алаңын бірнеше жеке кезең мен сатыға бөлуге болады (кестені қара).

Кесте.

Көппартиялы даму жағдайының кезеңдері және Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы партияларының қалыптасуы.

Фазалары	Кезеңдер	Сатылары	Ресей	Қазақстан
1. Партия мен партия жүйесінің пайда болуына ұйымдық, идеологиялық және басқа да жағдайлардың құрылуы.	1) 1985-1990 қоғамдық-саяси бірлестіктер мен саяси партиялардың пайда болуы	а) бірпартиялық жүйе бойында саяси партиялардың құрылуына мүмкіндіктің бола бастауы	1986-1987	1986-1987
		б) халықтар қақтығысы әрекеттері және арғы-партия құрылымын құру	1987-1980	1987-1990
	2) дамыған партиялық плюрализм Р – 1991-1993 Қ – 1991-1995	а) көппартиялықтың құқықтық база негізін ресімдеу	1990-1991	1990-1993
		б-1) «тамыз республикасының» партиялық жүйесі	1991-1993	-
		б-2) парламенттік-президенттік республиканың саяси жүйесі	-	1993-1995
2. Партия жүйесінің белгілі бір түрінің қалыптасуы	3) поляриланған партиялық плюрализм Р – 1993-2001 Қ – 1995-2002	а) саяси партиялардың даму рөлі	1930-1995	1998-2002
		б-1) көппартиялықтың арнайы құқықтық базасын қалыптастыру		1995-1998

	б) белсенді партияларды ресімдеу	1995-2001	-
4) қазіргі партия жүйесін қалыптастыру	а) көппартиялықтың құқықтық базасын жетілдіру	2001	2002, 2007
	б) «билікті партия» институттарын құру	2001-2003	2002-2004
	в) жетекші партияның партиялық жүйесінің түрін қалыптастыру	2003 жылдан	2004 жылдан

Салыстырмалы талдау көрсетілгендей: қайта құру ұрандары және декларациялар толқынында, бұрынғы КОКП-ға (КПСС) балама түрде күшті «қалыпсыз қозғалыстар» пайда болды. КОКП-дан тәуелсіз азғана құрылымда, мемлекеттік құру, ұлтаралық қатынас, өнім өндірудегі сапаны көтеру, әлеуметтік саясат т.с.с., бюрократияға қарсы біріккен, бірыңғай өз көзқарастары бар, көптеген саясиландырылған топтар, клубтар, қоғамдық бірлестіктер т.б. құрыла бастады.

1987 жылы КОКП Орталық Комитетінің қаңтар пленумы қоғамды демократизациялау жөнінде жаңа бағытын жариялады және қоғамда нағыз оппозициялық бағытта белгіленген қалыпсыз қозғалыстар пайда бола бастады: Ресейде «Память», Қазақстанда «Форум», «Желтоқсан». Одан басқа, Ресей өзара тәуелсіз республика боламыз деген қалыпсыз ұйымдасқан бірлестіктер мен «халықтық көтерілістері» аймағында қалды. Сонымен қатар, бірпартиялық саяси жүйе өзгеріссіз қалды. Бұл кездегі бірлестіктер әлі көпшілікке таныс емес, ұйымдасқан түрде қалыптаспаған және азаматтар тарапынан қолдауы төмен болды.

1988 жылдан бастап КОКП-ға баламалы басқада саяси партиялар құрыла бастады. Бұған себеп, 1990 жылғы қаңтардағы КСРО Конституциясының коммунистік партияның басқарушы рөлі туралы 6 бабына өзгерістің енгізілуі, сондай-ақ 1990 жылғы одақтық және автономиялық республикалардың «егемендік шеруі» болды. Бірпартиялық жүйенің көппартиялыққа көшу кезеңі басталды. Осы кезеңдегі саяси партиялар Ресейдегі де, Қазақстандағы да, ешбір партияның белгісі жоқ, бұрынғы партия орнына келе салған ұйымдар болды [2]. Нақты идеологиясы, құрылымы белгісіз және әлеуметтік базасы жоқ болған олар, ешбір ойлаусыз, кейбір саяси тұлғалар айналасында солардың шашбауын көтерумен, не мемлекетке, не қоғамға пайдасы жоқ болды.

Белгілі Дж.Сарторидің саяси партиялар жүйесін жіктеуіне бағынсак [3, 122-179], осы кезеңдегі ресей мен қазақстандық партия жүйелері, 1990-1995 жж. жарамсыз деп табылады, яғни ол жүйе ешбір қозғалыссыз және мардымсыз. Саяси партиялар бұрынғы партияға ұқсап құрыла берді, қоғамдық өмір түрлі түстенді және қарсылықтар бола бастады. Бұл жағдай демократияның енді қалыптасып келе жатқан елдерге ұқсас болды [4].

Ең маңызды сатысы осы кезеңде көппартиялық кезеңнің негізі қалана бастады. 1991 жылы КСРО Жоғары Кеңесінің «Қоғамдық ұйымдар туралы» Заңы

күшіне енді, саяси партиялар Әділет Министрлігінен арнайы тіркеуден өтіп, заңды жұмыс істеуге және тіркелуге құқық алды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан мен Ресей өз Конституцияларында идеологиялық және саяси әр алуандық туралы постулатты бекітті.

1991 жылғы тамызда болған белгілі оқиға КОКП-ны таратты, ал оның мемлекетқалыптастырушы міндеті болғандықтан, соңынан КСРО-да тарады.

«Тамыз республикасы» (1991-1993) партия жүйесінің кезекті сатысында Ресейде жаппай демократиялық қозғалыстар дамып, олар Ресейде жаңадан пайда болған тәуелсіз, саясатқа қатысы жоқ элиталардан басқа, қолданыстағы бар билікті тек саясатты өзгертудің құралы ретінде санады [4]. Әр алуандық партиялар өздеріне одақтас партиялармен бірігіп, саяси блоктар ұйымдастыра бастады, соңында коалициялар құрылып, олар Ресейдің барлық саяси көрінісін берді: демократ-реформаторлар, орталықшылдар, патриоттар.

Ресейдегіден айырмашылығы, Қазақстандағы саяси плюрализмнің дамуы 1995 жылға дейін созылды. Ресейде 1993 жылдың өзінде-ақ конституциялық және сайлау реформалары өтіп, саяси партиялар қоғамдық бірлестіктер қатарынан шықты, ал Қазақстанда партиялардың статусы әлі бұлыңғыр, түсініксіз күйінде болды.

Осы кезеңдерде ҚР мен РФ саяси көзқарастарын бекітіп, соңында партия секторында бірнеше идеологиялық бағыттар қалыптасты: либерал-демократиялық, социал-демократиялық, социалистік, коммунистік және ұлттық-патриоттық.

Сол кездегі ресейлік және қазақстандық саяси партиялар бұрынғы партияның құрылымындай жұмыс атқарды, іс әрекеттерінің заңмен бекітілмегендігінен, олардың қоғамдағы саяси процестерге араласатындай мүмкіндіктері жоқ еді. Олардың құрылымы әлсіз болды, ауқымды әлеуметтік және электоралдық базасы болмады, тек бастамашыларының белсенділігімен ғана танылып жүрді. Сондай-ақ бәсекелесуге мазасы жоқ саяси партиялар болды, олардың аймақтарда бөлімшелері болмады.

Одан кейінгі партияның дамуы Қазақстанда (1993-2001) және Ресейде (1995-2002) киын жағдайда, партиялық плюрализмнің шегінде өтеді [3, 122-179]. Былай айтқанда Қазақстан мен Ресейге осы кезеңдер біріншіден, партияның авторитарлық демократия кезеңіндегі дамуы және, екіншіден, жаппай саяси партиялардың құрылуы болды. Соңында мінез құлықтарының және партиялық құрылуының әртүрлілігіне қарай, ол күштердің әрдайым бөлектеніп майдалануына әкеп соқты. Бірақ республикалардағы партқұрылыстар дамуы ұлттық-мемлекеттік сипатта болды.

Қазақстандағы күшейген партиялық плюрализмнің ерекшелігі – көппартиялық базаның арнайы қалыптасуы: 1996 жылы «Саяси партиялар туралы» ҚР Заңы қабылданды. Сонымен қатар қазақстандық партиялардың заңды базасы шектеулі ғана еді, шет елдердің тәжірибесін пайдаланды, ол демократияның сұранысын қанағаттандырмады, бірақ қазақстандық қоғамның авторитарлық мінез-құлығына сай болды, солай бола тұра жаңа Конституцияға айналды. 1995 жылы Ресейде «Қоғамдық бірлестіктер жөнінде» Федералдық заң қабылданып, содан 1998 жылға дейін өзгерту енгізгенше оның құрамында не саяси қоғамдық бірлестіктер туралы, не саяси партиялар туралы ережелер болмаған. Ресейдің саяси партиялар

жөніндегі, олардың қызметін толыққанды бақылайтын арнайы заңы тек 2001 жылы ғана қабылданды [6].

1993 жылы ресейлік партиялар және 1994 жылы қазақстандық партиялар ұлттық заң қабылдау органдарына «құрылтайшы» депутаттар сайлауында алғашқы тәжірибеге ие болды, соңынан 1995 жылы екі республикада өткен сайлауларда одан әрі бекіді. Бірақ Ресейде 1993 жылы аралас электоратты формуласы енгізіліп, онда парламенттің төменгі палата депутаттарының бір жартысы бірмандатты округтардан басым дауыс бойынша өтсе, ал келесісі жалпыұлттық бір округтен партия және коалиция тізімі бойынша сайланатын болып [7], партия жүйесіндегі партияның дамуы мен рөлін жоғарылатуда шешуші орын алды.

1995 жылғы сайлау қорытындысы бойынша, көппартиялы Ресейде саяси процеске қатысушы бастамашы-партиялар [8, 13-14] пайда болды: Ресей Федерациясының Коммунистік партиясы, Ресейдің либерал-демократиялық партиясы, Ресейдің «Яблоко» бірлескен демократиялық партиясы және Бүкілресейлік «Наш дом – Россия» қоғамдық-саяси қозғалысы. Олардың бәрі Мемлекеттік Думаның Федералды жиналысына өтті, депутаттар фракциясын құрды. РФКП, РЛДП және «Яблоко» 1999 жылғы сайлауда өздерінің мықтылығын танытты.

Қазақстан Республикасында 1994 жылы XIII шақырылымдағы бірпалаталы Жоғары Кеңесіне, кейін 1995 жылғы ҚР Парламенті Мәжілісіне сайлауларында мажоритарлық жүйеде партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің депутаттыққа ұсынған кандидаттары бойынша, таза жеңіске жеткен партиялар шықты, бұл саяси реформалау кезеңіндегі Қазақстанның Ресейден әлдеқайда артта қалғанын көрсетті. Ресейден айырмашылығы, сайлау науқанында тікелей партияаралық күрес болған жоқ, соңында электораттардың партияны қолдауы. 1998 жылы бірінші конституциялық реформа және осыған байланысты 1999 жылғы Қазақстандағы Мәжіліске сайлауда электораттар формуласы өзгеріп, саяси партиялардың аралас жүйеде бәсекелестікте өтті: округтардан басқа партиялық тізім бойынша өткізіліп, Парламенттің төменгі палатасына 67 мандатқа тағыда 10 мандат қосылды [10]. Мәжілістен мына партиялар орын алды: Коммунистік, Қазақстанның халықтық-кооперативтік партиясы, Возрождение партиясы, Халық Конгресі партиясы, Республикалық «Отан» саяси партиясы, Азаматтық, Аграрлық, Республикалық Халықтық және Республикалық Қазақстан саяси партиясы, ондағы орындарды өзара «Отан», Азаматтық және Коммунистік партиялары бөлісті.

Партиялық плюрализм кезеңінде партияның жалпы дамуын атап айтар болсақ, Қазақстан мен Ресейде толыққанды көппартиялы институттың бекітілгенін, оның күнделікті өмірге енгізілгенін байқаймыз. Саяси партиялар мемлекеттегі ерікті демократиялық институттарға айналды, әрдайым өз көзқарастарын айтып тұрады және елдегі саяси құбылыстарға араласады. Этносаралық проблемалар екінші орынға шығып, мактангершілік демократиядан алшақтау басталады, радикалдар азайғаны сезіледі. Партияның ішкі құрылысы дамып, аймақтық жүйелері дамыды, бағдарламалары пысықталды. Билікпен бірігіп жұмыс жасауға ұмтылыс пайда болды. Азаматтардың саяси құрылымдарға деген көзқарасы он болып, партияға деген ұмтылыстар пайда болды. Қорытындысында саяси партиялар нақты әлеуметтік қолдау базасына ие болды.

Қазіргі уақытта көппартиялық дамудың төртінші кезеңіне Ресей – 2001 жылы, ал, Қазақстан – 2002 жылы кірді. Нақты нүктесі болып бірінші кезекте «Саяси партиялар туралы» (2001, маусым), арнайы Федералдық заңды, екінші кезекте – «Саяси партиялар туралы» ҚР жаңа Заңын (2002, шілде), қабылдау болып табылады. Екі заң да партиялар санына, өңірлік құрылымдар болуына, тіркеу мүмкіндіктеріне талапты күшейтеді. Партияларды қайта тіркеу әрекеті саяси партиялардың үлкеюіне, тіркелмеген партия құрылымдарының саяси ареналардан кетуіне, жұмыс істеп тұрған партиялардың саяси күшінің артуына, күштірек оппозициялық партиялар ұйымдары пайда болуына, қоғамдық-саяси қозғалыстардың саяси өмірге ықпалының әлсіреуіне әкеп соқты. Қазақстандағы істеп тұрған 19 партиялардың жаңа заң қабылдаған кезде, жаңа талаптарға сай 7 партия ғана өтті, (бүгін елде – 10 партия), Ресейде партия көлемі 199-дан 15-ке дейін қысқартылды, қазіргі кезде [11].

Сонымен қатар, жаңа ереже саяси партиялардың құқықтық регламент көлемін шектеу мен олардың мемлекетпен іс-әрекеттерін, қатынастарын басымырақ бақылауды белгілеу жағына өзгертті. Мұндай механизмдер келешекте партиялардың табиғи дамуына кедергі болады және жаңа ұйымдардың пайда болуына қиындық туғызады, орыннан қоғалмаушылық қалыптастырады [8, 10-11]. Мұны билік те түсінеді: Қазақстанның Президенті Н. Ә. Назарбаев жақын арадағы өзінің сөз сөйлеуінде «саяси партияларды тіркеу үшін ыңғайлы жағдай жасау қажеттігін» атап көрсетті [12].

Қарастырылып жатқан кезеңдегі мінездемелік жағы – электоралды кеңістікте басқа партиялармен қарсы тұра алатын, ғылыми әдебиетте партия формасындағы биліктің саяси бірігуі деген ұғымдағы «билік партияларының» қалыптасуы [13, 24-25]. Ресейдегідей, Қазақстандағы саяси аренадағы мұндай құрылымның пайда болуы екі республикадағы авторитарлық демократия жағдайындағы ең мықты президенттік басқару формасының толық дұрыс деп есептейді.

Өртүрлі жылдары Ресей Федерациясында «билік партияларының» қалыптасуы орындары болды. «Демократиялық Ресей қозғалысы» (1990), Ресейдің бірлік және келісім партиясы (1993), «Ресейдің демократиялық сайлау» партиясы (РДС, 1994), ХДР (1995) [13, 26]. Әрбір жаңа құрылым алдындағылармен генетикалық байланыста болды, солай немесе олардың базасында құрылды. Бірақ, саяси тәжірибе көрсеткендей, 2001 жылғы желтоқсандағы «Біртұтас Ресей» (БР) Бүкілресейлік саяси партия құрылуы сәт тәуекел болды. 1999 жылғы Мемлекеттік Думадағы сайлауда құрылған «Бірлік» және Отан – бүкіл Ресей» сайлау блоктарындағы Партия тамыры – Президент В.В. Путин бағытын қолдаушылар болып табылады.

Атап айтқанда, өз кезегінде 2005 және 2007 жж. жаңа партияны сайлауда қолдау көрсеткен Путиннің көп жердегі даңқының аркасында, сондай-ақ, өз билігін нығайту арқылы (президенттің айналасына бетке ұстар қаймактардың бірігіп, билік вертикалі құрылды) [14] ЕР көрсетілген сайлау нәтижесі бойынша Мемлекеттік думада конституциялық көпшілікті және Ресейдің Федералдық Жиналысының «өміршендерінен» РФКП және РЛДП –ден әлде кайда озып, Ресейдің қазіргі кезеңдегі тарихында ең күшті саяси партия ретінде «билік партиясы» болды.

Қазақстан Республикасында құрылған 1993 жылғы «жоғарыдан» және Президент Н.Ә. Назарбаевтың қолдауымен «Қазақстанның Халықтық бірлігі одағы» қоғамдық-саяси қозғалысы 1995 жылы Қазақстан халқының бірлігі болып қайта құрылған, 1999 жылы «Отан» партиясының құрамына еніп, биліктік партияның қоңырауы болған [15, 79]

Бірақ, алғыпрезиденттік күшінің қайта құрылғандығы және Қазақстанның демократиялық партиясы, Қазақстанның Либералды қозғалысы және «Қазақстан–2030 үшін» қозғалыстарының бірігіп, КХБП (ПНЕК) болып, онан кейін «Отан» партиясынан ҚР Президентіне кандидаттыққа Н.Ә. Назарбаевты қолдауға Республикалық қоғамдық штаб базасын құру Қазақстан үшін даңқты да, келешектегі жүйе болды. Ұйымдастырушылық, материалдық, кадрлық, интеллектуалдық, акпараттық және басқа да ресурсты әуелбастағы артықшылықтарымен, сондай-ақ, «Отанның» мүшесі және төрағасы болған Н.Н. Назарбаевтың қолдауымен келешегі мен болашағы айқын «билік партиясы» болып тазарды.

1999 жылғы сайлауда басқа партиялардан Парламент Мәжілісіне мандатта саны жағынан алға шықты, ал, 2004 жылғы сайлауда: мемлекеттің тұрақты дамуы, елдің Президентті қолдауы және сайлау алдындағы штабтың сапалы іс-әрекеттерінің жеткіліктілігі болып табылатын үш фактордағы негізде политологтардың бағасы бойынша өзінің бірінші жетістігін атақты жеңіспен шегеледі [16].

«Отан» партиясының (2003) Азаматтық және Аграрлық партияларының Республикалық «Асар» партиясымен бірігуі; Н.Ә. Назарбаев шілде-желтоқсандағы президентті жақтаушы блок күштерін біріктіруге басшылық жасауы, 2006 жылы «Отан» партиясының перманенттік қолдауы билікті оңаша қолдаумен ауысып отырды. Жаңартылған партия «Нұр Отан» Халықтық демократиялық партия болды, (санак кезінде елдің саны 15 миллионды құрады), мұнда 1 миллион адамы бар нағыз «гиганттық» партия болды. Партияға біріккен депутаттардың парламенттік фракцияларымен «Нұр Отан», Единая Россия сияқты, Парламенте конституциялық көпшілікке ие болды. 2007 жылы Мәжілісте кезектен тыс сайлау қорытындылары бойынша Парламенттен өткен жалғыз партия болды және төменгі палатаның барлық 98 орнын алды.

Қазақстанда және Ресейде биліктің күшеюі жалпыхалықтық қолдау мен партияның барлық қажетті ресурстарын меңгерумен, жалпы бірізді құрылуы бойынша 2003–2004 жылдардан бастап екі республикада да көппартиялы жүйе қалыптасты, ол саяси жүйеге сәйкес, (жартылайпартиялы) партияларымен көппартиялы жүйенің құрылуымен көзделеді.

Қазақстан мен Ресейде көппартиялы жүйенің дамуы Парламенттің төменгі Палатасына депутаттарды тек қана барабар өкілдік жүйесі бойынша сайлауға көшуден басталды. Бұл жаңа бастама Қазақстанда 2007 жылғы Конституциялық реформаға байланысты жүзеге асты. Ал Ресейде барабар өкілдік жүйесі бойынша сайлауға көшу сәл ертерек, 2005 жылы «Ресей Федерациясы Федералдық Жиналысы Мемлекеттік Думасына депутаттарды сайлау туралы» заңға түзетулер енгізген кезден басталды. Алайда, сайлаудың осы жүйесін қолдану 2007 жылы жүзеге асты. Қазақстан мен Ресейде Сайлау туралы заңдарға түзету енгізілгенде бір ерекшелігі сайлауда партиялардың дауыс алуы үшін 7 пайыз көлемінде дауыс жинауы қажеттігі бірдей белгіленді. Сонымен қатар екі елдің заңында да сайлау

блоктарында жиналған дауыстары бойынша партиялардың бірігіп кетуіне тыйым салынған [17].

Бірақ 2007 жылғы Қазақстан мен Ресейдегі Парламент сайлауы тек заңдық негізде ғана ұқсас емес, сонымен қатар сайлау өткізудің ережесі және қорытынды нәтижесі бойынша да сәйкес болып шықты. Барабар өкілдік жүйесі билік партиясы – «Нұр Отан» мен «Единая Россия» (ЕР) партияларына осы елдердің ұлттық заң шығарушы органдарында өте көп орынды иеленуіне мүмкіндік туғызды. Тағы да конституциялық көпшілікке ие болып, партиялық жүйеде екі елде де бірдей уақытта қалыптасқан жетекші партияның айқын басымдығын көрсетті.

Осы кезде саяси партияларға қатысты Қазақстан заңы тағы да алға кадам жасағанын атап өтуіміз керек. 2007 жылғы Конституциялық реформа Қазақстанда Президент елдің Премьер-Министрін саяси партиялардың фракцияларымен кенескеннен кейін және Мәжіліс депутаттарының басым бөлігі келіскен соң, тағайындайтыны туралы жаңа норма енгізді. Саяси партияларға Үкіметті қалыптастыру құқығы берілді. Енді қазақстандық партия жүйесінде «билік партиясы» деген ұғым қолданылатын болды, ал саяси партиялар осы институттың классикалық рөлі ретінде демократиясы дамыған елдерге жауап береді. Премьер-Министр Парламенттегі көпшілік дауысқа ие болған партияның «сөзін» сөйлейді. Үкімет сайлауда жеңіске жеткен партияның бағдарламасын жүзеге асыруға тиіс.

Осындай заңнамалық норма Ресейде жоқ. 2008 жылы сәуір айында өткен «Единая Россияның» съезінде партияның жарғысына партияның жоғарғы лауазымды қызметі партия төрағасына түзетулер енгізілді. Осы түзетулерге сәйкес сол кезге дейін Борис Грызлов бірге атқарып келген екі лауазым – партия төрағасы мен партияның жоғарғы кеңесінің төрағасы қызметтері бөлінді. Соған байланысты партия төрағасы қызметіне партияда жоқ адам тағайындалуы мүмкін деген шешім шығарылды, бұл лауазымға кейін елдің Премьер-Министрі болған В.В. Путин сайланды [18]. Бұл өзгерістер ЕР-ның тек қана «билік партиясы» емес, билік жүргізетін партия екендігін көрсетті.

Сондықтан Қазақстан Республикасында да, Ресей Федерациясында да сайлау заңнамасын реформалаудың қорытындысы бойынша Парламенттің төменгі Палатасына барабар өкілдік жүйесі бойынша өткен сайлауда бірінші рет жетекші саяси партиялар үлкен нәтижемен жеңіске жетті. Беделді партиялар Ресейде өз қарсыластарын көш соңында қалдырса, Қазақстанда оппозициялық партияларды билік басына жіберген жоқ.

2007 жылғы қараша айындағы Мәжілістің шешімімен мемлекеттік органдардың жүйесінде «Нұр Отан» партиясының басымдығы жөнінде түзету енгізу үшін үнқатысу алаңы ретінде, мемлекеттің экономикалық және саяси дамуына және оларды шешуге қатысты мәселелер жөнінде барлық ынталы тараптардың өз көзқарастарын білдіруіне мүмкіндік жасайтын Қоғамдық Палата құрылды. Президент Н. Назарбаев Парламенттің төртінші шақырылымының екінші сессиясын ашқанда тіпті екінші партия сайлауда 7 пайыздық деңгейден аса алмаса да, алдағы уақытта кем дегенде екі партияның қатысуымен Парламентті жасақтау үшін құқықтық негіз жасау жөнінде ұсыныс жасады [12].

Жоғарыда келтірілген мысалдарды ескере келіп, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясындағы көппартиялық жүйенің дамуы бір-бірімен ұқсастығын айта кеткен жөн. Бұл осы елдердің XVII–XX ғасырлар аралығында бір мемлекеттік жүйеде болғандығымен және XX–XXI ғасырда жаңа құрылымға бір кезде ауысуымен де ерекшеленеді. Сонымен қатар ұлттық-мемлекеттік құрылымның айырмашылықтары да бар екенін ескергеніміз дұрыс. Айталық, саяси-экономикалық дамуда, ұлттық мәдени және менталитеттік, елдердің геосаяси орналасуында өзіндік басымдықтар мен ерекшеліктер сақталып отыр.

Қазір ресми түрде Ресейде 15, Қазақстанда 10 саяси партия бар, олар қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігі болып табылатын мемлекеттің біртұтас саяси институтын құрайды. Бұл елді саяси жетілдірудің маңызды бағыты екені анық. Сондықтан да ол әлеуметтік-саяси тұрғыда ресейліктер мен қазақстандықтардың сана-сезіміне әсер ете білді. Сондай-ақ бүгінгі таңда саяси партиялардың дамуы әлі де бастапқы кезеңде деуге болады. Оның негізгі себептері ретінде қоғамның қалыптасуының аяқталмауын, саяси мақсаттардың әлі де анықтала түсуін, мемлекет бір жүйеден екінші кезеңге өтуі қарама-қайшылықтарға ұшырағанын айтар едік.

Қазақстан мен Ресейдегі саяси реформасының қарқыны Қазақстанның бірінші кезеңдегі партия алаңының дамуы артта екендігін көрсетті. Ресейдің алға шығып кетуіне себеп, 1993 жылғы төменгі палата сайлауында электоралды формуланың тепе-теңдігі болды, ал Қазақстан бұған тек 1998 жылы ғана жетті. Бірақ Қазақстан көппартиялықтың құқықтық базасын қалыптастыруда алда келеді. Ол, партиялар туралы заңын Ресейден ертерек қабылдады, ал 2007 жылғы конституциялық реформа саяси партиялардың деңгейін классикалық деңгейге дейін көтерді, ал мұндай Ресейде жоқ.

2002 жылдан бастап, тәуелсіз алғаннан кейінгі кезге қарағанда екі елдің партия жүйелерінің ұқсастығы анық байқала бастады. Республикаларда басқарушы партия жүйесінің моделі қолданылып, азия және латынамерикасы елдері сияқты жерледе қолданысқа алынды. Басқарушы «биліктік партия» болып «Единая Россия» мен «Нұр Отан» шықты, оларға бәсекеге шак келетін серік жоқ, қазіргі уақытта екі елде де заңдастырылып нағыз билікке ие болуда.

Болашақта айқын болатыны, аталған партиялар бастамашы партия ретінде, зерттеуші елдердің партия жүйесіне еніп, президенттік басқарушылықты сақтап қалу, қажеттілікке қарай қоғамда өз билігін жүргізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кривенький В.В. Ресей саяси партияларының салыстырмалы жаңа мәліметтері // Ресей ұлттық саяси партияларының тарихы. М., 1997. с. 123-130; ВЧК қызыл кітабы / М.И. Лацис ред. Т. 1-2. М., 1922(2-е шығару -1989).
2. мысалы: Баранов М.В. Қазіргі Заманғы Ресей саяси партиялары: қалыптасуы, ерекшеліктері, болашақтың: ізденуі дисс. Автореф. канд. ст. құйылған. Ғылымдардың. М., 2001. 13-14б; Пляйс Я.А. Ресейдегі партиялық құрылыс. Саясаткерлермен ресей диссертациялық зерттеулердің талдауы // полис. 2007. №5. 156 б.
3. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Vol 1. N.Y., Cambridge 17, 1976.
4. Fish S. The Advent of Multipatism in Russia :1993-1995// Post - Soviet Affairs, 1995. Vol. 11. №4.

5. Рябов А. «Өкімет партиясы» Ресейдің қазіргі заманғы саяси жүйесі // Карнеги мәскеу орталығы : ғылыми баяндамалар .1988. Вып .22// <http://www.ru.yavlinsky.ru/news/phtml/index.id=2416>

6. Федералды заң «Қоғамдық бірлестіктер туралы»//.1995.№21.№82-ФЗ; Федералды заң «Федералды заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы «Қоғамдық бірлестіктер туралы»// Ресей федерациясы .1998.№28; заңы «Саяси партиялар туралы»// <http://base.www.ru/spinform.fwx/show.Regnom=1437>

7. 1995 жылға сайлаудың қортындысы және сайлау системасын баяндау // 1995 жылғы Мемлекеттік Думадағы депутаттардың сайлауы. Электрондық санақ. М., 1996.

8. Барабанов М.В. Қазіргі Ресейдегі саяси партиялардың жағдайы, ерекшелігі, болағашы: Автореф. Ғылыми дәреже зерт. М., 2001.

9. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, Конституциялық заң күші бар, «Қазақстан Республикасының сайлауы туралы» // Казахстанская правда. 30 сентябрь 1995.

10. Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы «Қазақстан Республикасының сайлауы туралы» (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген). Алматы: ТОО «Баспа», 1998.

11. Ресей Федерациясы саяси партияларының тіркелген тізімі: // <http://rosregistr.ru/index.php?menu=3010000000>;) Қазақстандағы саяси партия // http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=E8DA86C639C47E954625723E0011ADA6&lang=ru&L1=L1&L2=L1-4

12. ҚР Президентінің ҚР Парламентінің II сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі // http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=98F2D256CA617479062574D8007238FO&lang=L2&L2=L2-15

13. Федоринов В.Е. Ресейдегі саяси партиялардың дамуы мен қалыптасу жағдайындағы плюрализм. Автореф. М., 2002.

14. Становая Т. Ресейдегі «партиялық өкімет» нені білдіреді? // РИА «Жаңалықтар». 8 маусым 2005.

15. Булуктаев Ю.О., Дьяченко С., Кармазина Л. Қазақстандағы саяси партиялар. 1998 жыл: Анықтама. Алматы, 1998. С.34; Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Қазақстандағы саяси партиялар. 2000 жыл: Анықтама. Алматы, 2000.

16. Ашимбаев Д.А., Парламент сайлауының саяси қортындысы // ЦҚТ «Репутация». 6 қазан 2004.

17. Конституциялық заң «Қазақстан Республикасының сайлауы туралы» // http://election.kz/portal/pageid=73,48269&_schema=PORTAL;

Ресейдің Федералдық заңы «Ресей Федерациясының Мемлекеттік Думасы Федералдық жиналысы туралы заң».

18. Морякова Т. Путин «Бірыңғай Ресейді» басқарады // <http://www.utro.ru/articles/2008/04/15/730941.shtml>

Саяси коммуникациялардың даму бағыттары: Еуразиялық кеңістік және Қазақстан

Гүлмира СҰЛТАНБАЕВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
БАҚ менеджменті және жарнама кафедрасының доценті

Қазақстандық БАҚ-тағы саяси коммуникация, қоғамдық өмірдегі саяси насихат, бұқара көпшіліктің саяси мінез-құлқын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналады. Саяси коммуникацияның ең маңызды формаларының бірі – БАҚ арқылы жүзеге асуы. Сондықтан БАҚ-тағы саяси коммуникация билік пен бұқара арасындағы ақпаратты тартушы, реттеуші, бағдарлаушы құрал ретінде ерекше маңызды болғандықтан зерттеу тақырыбын өзекті деп санауға болады.

Шығыс Еуропа мен Орталық Азия елдеріндегі саяси коммуникацияны, саяси насихат, саяси мінез-құлықты зерттеу бүгінде өзекті. Жаһандану кезеңінде Еуразия елдеріндегі саяси сабақтастықтың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау маңызды қадамның бірінен саналады. ТМД елдері арасындағы саяси байланыстарды, олардың айырмашылықтары мен саяси үдерістердің ерекше белгілерін және еуразия елдеріндегі тарихи сабақтастық тәжірибесін дамуын айқындауда саяси коммуникация саласындағы қолданбалы зерттеулердің қажеттігі туындауда. Қазақстанның саяси құрылысының ерекшеліктерін ескере отырып, Еуразия елдерінің саяси коммуникацияның теориялық, әдістемелік және тәжірибелік негіздерін зерттеу осы аймақтың одан әрі дамуын жобалау мен болжауда маңызды болып отыр.

Еуразия елдеріндегі саяси коммуникацияның дамуы бірнеше факторлармен айқындалады. Алдымен, Еуразияда территориясындағы мемлекеттердің геосаяси жағынан орналасуы мен саяси және экономикалық ықпалдасуы, шоғырлануы ықпал етіп отыр. Бұл осы аймақтағы тәуелсіз республикалардың мемлекеттік ақпарат саясатын жүргізуі мен ақпараттық қауіпсіздік мәселелерінде ұқсас тенденциялардың байқалуымен де ерекшеленеді. Мәселен, бұрынғы кеңестік одақ елдерінде коммуникация құралдарының техникалық жағынан дамуына байланысты ақпараттық саясат күрделі өзгерістерге ұшырауда. Саяси ақпарат тек техникалық даму деңгейіне ғана емес, саяси идеологиялық сипатына, ақпарат тарату көзіне де байланысты жүзеге асуда. Солардың ең ерекше тенденциясын атасақ, қазіргі заманда бұқаралық саяси ақпараттандыруда басты ерекшелігі - нақты қадағалау жүйесінсіз өте ауқымды түрлі хабарламаның берілуі және таралуы. Нәтижесінде қоғамның белгілі бөлігі саясаттан тыс (аполитизация) қалады. Осы

тәсілді коммуникация теориясын зерттеушілер «ақпараттық бөлшектеу» деп татайды [1]. Бөлшектеу тәсілі нақты саяси мақсатты көздейді. Шығыс Еуразия және Орталық Азия елдеріндегідей Қазақстандық БАҚ нарығы да «ақпараттық бөлшектеу» саясатынан аттап өте алмады. Бұған ақпарат нарығындағы түрлі сипаттағы, түрлі бағыттағы басылымдардың қаптап жарық көруі (дайжест басылымдар, бақыланбайтын электрондық газеттер, көңіл көтерушілік басылымдар және т.б.) мен телеарналардағы «ток-шоу» бағдарламалары мен радиоэфирлердегі музыкалық-ойын хабарлары дәлел.

Саяси ақпараттандырудың келесі тенденциясы – **идеологиялық-насихаттық қондырғының ақпараттық ағынды қатаң бағындыруы болып отыр.** Бұл тәсіл әсіресе саяси партиялар мен қозғалыстардың мерзімді басылымдарына тән [2]. Қазіргі саяси өмірде насихатты негіздеу саласында бірқатар тенденциялар байқалуда. Оның ішінде аудиторияның әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты түрлі басылымдардың бөлшектенуі ерекше байқалуда. Ақпараттандырудың «қалаулы иллюзия» тәсілі кеңінен тарап отыр. Қоғамдық пікірден байқалатыны бірінші орында ақпараттың терең заңдылығы, ішкі әсерлі сипаты емес сыртқы көрінісі, әсіресе жарқын сенсациялық мәні тұрады. Сенсациялық – аудиторияның мәліметтерді қабылдауына, ұғынуына кедергі келтіретін саяси насихаттың бір құралы болып саналады. Егер сенсация газеттік басылым үшін басым болса, онда ол коммерциялық емес саяси мақсат ұстанғаны.

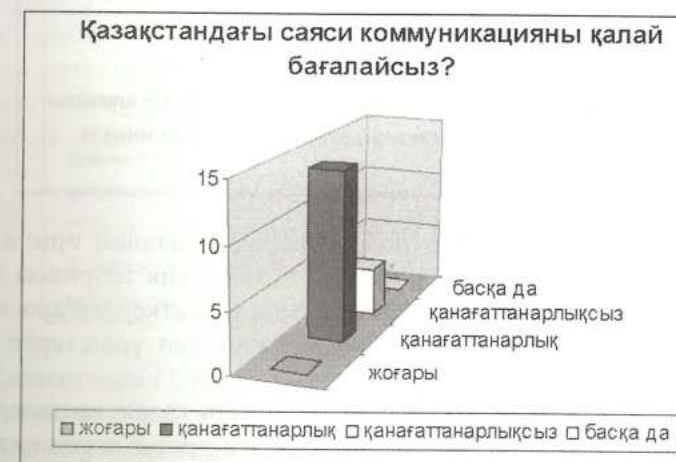
«Сары басылымдардың» пайда болуы Қазақстан және басқа да бұрынғы кеңестік елдердің ақпарат нарығындағы заңды құбылыс деуге болады. Осы сипаттағы басылымдардың көптеп шығарылуы мен «электрондық сары басылымдардың» пайда болуы БАҚ дифференциясының саяси жүйеде орын алғаны деуге болады. Мәселен, веб-басылымдардың ішінде «Навигатор» – билікке байланысты негізделмеген, объективті емес материалдар мен сын жариялауда батылдық танытып отыр. Республикалық «Караван» және аймақтық «Замана» газеттері мен оның көптеген қосымшалары дайжест материалдар, көңіл көтерушілік сипаттағы әңгімелермен шектелуде әрі мемлекеттік органдар бұл басылымдардан аса қауіптенсе қоймайды. Керісінше, БАҚ нарығындағы «сары басылымның» ұлғаюы мен көбеюі «ақпараттың бөлшектенуі» тәсілінің өміршеңдігін растай түседі. Иллюзиялық көрініске жетудің келесі тәсіліне әлемдегі байсалды әлеуметтік саяси мәселелерге тиісті ақпараттарды ығыстырып, көңіл көтерушілік сипаттағы материалдарды ұсыну жатады [3]. «Ығыстыру» тәсілінің өзіндік ерекшелігі – бұқаралық иллюстрациялық журналдардың жарық көруі болып отыр. Сапалы басылымдардың талдамалық сипаты кездейсоқ емес. Өйткені нақты ақпаратсыз әлеуметтік басқару мүмкін емес және талдамалы әдебиет нақ сол әлеуметтік механизм тұтқасын ұстап отырғандар үшін қажет. Осыдан саяси насихаттың қайшылығы – азшылыққа арналған жеңілдетілген концепцияның байсалды негізделуі мен көпшілік үшін иллюзиялық көрініс келіп шығады [4]. Елдегі басылымдардың ішінде республикалық және корпоративтік иллюстрациялық журналдар ерекше орын алады. Бұлар «сапалы басылымдар» категориясына жататын «Exclusive», «Мир Евразии», «Kazakhstan» және т.б. журналдар. Халықаралық бизнес басылымдар бизнес-элитә аудиториясына бағытталған. Басылымдар негізінен инвестиция, энергетика, экономика, мұнай бизнесі, PR және маркетинг мәселелеріне арналған материалдар жариялайды.

Бүгінде Қазақстандағы БАҚ нарығының дамуы цензураның шектелмегендігімен, БАҚ-тағы ақылы мақалаларға мемлекеттік тапсырыстың болуымен

ерекшеленеді. БАҚ-тың монополиялануы, ақылы мақалалардың жиі жариялануы, қазіргі заманғы PR-технологиялар жайлы түсініктің әлсіздігі, БАҚ нарығындағы менеджмент пен маркетинг салаларының кенжелеп дамуы, бизнестің қажетінше саясиленуі бұқаралық коммуникация құралдары нарығындағы жағымсыз тенденциялар деуге болады.

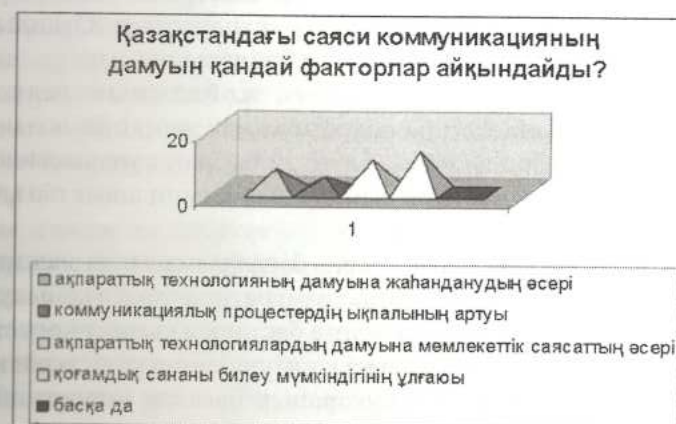
Автор 2007 ж. мақсатты топ ретінде таңдап алған саясаткерлер мен журналистер, саяси сарапшылар мен мемлекеттік қызметкерлердің еліміздегі саяси коммуникация және электронды демократия мәселелері бойынша көзқарастарын айқындау мақсатында сараптамалық сауалнама жүргізген болатын. Сол сауалнаманың нәтижелері бойынша еліміздегі билік пен бұқара арасындағы байланыс және БАҚ арасындағы ақпарат алмасу процесінің келесідей даму бағыттары мен ерекшеліктері бағаланды.

№1 диаграмма

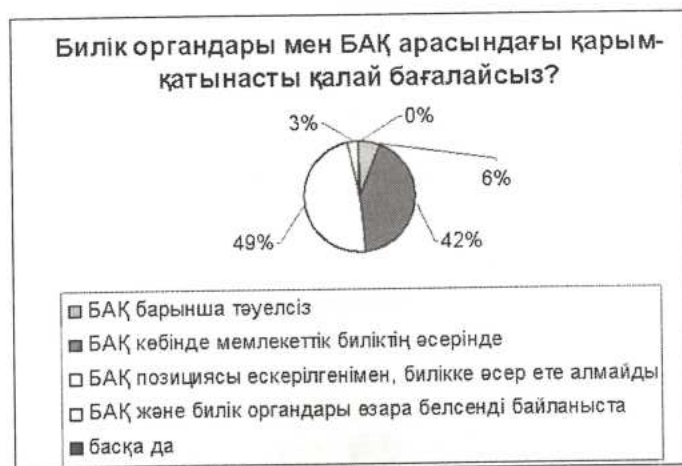
Еліміздегі аталмыш үдерістің дамуын сарапшылардың басым бөлігі қанағаттанарлық деп бағаласа, ал осы үдерістің дамуын айқындайтын факторлардың қатарында қоғамдық сананы билеу мүмкіндігінің ұлғаюы мен ақпараттық технологияның дамуына мемлекеттік саясаттың оң әсерінен деп бағалайды [1-2 диаграммалар].

№2 диаграмма

Саяси коммуникацияны мемлекеттік билік пен бұқара арасындағы қарым-қатынасты реттеуші және байланыс орнатушы механизм ретінде қарастырсақ, сол биліктің саясатын бұқараға таратушы БАҚ

№3 диаграмма

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың жылдам өріс алуы ғылыми қауымдастықпен қатар БАҚ-та электронды демократия теориясы жайлы пікір-сайыстарды өрбіте түсті. Бүгінде ғалымдар мен саясаткерлер арасындағы өткір пікірсайыс Интернеттің демократиялық институт пен үрдістерге әсері жайлы болып отыр.

Ақпараттық қоғамды зерттеушілердің еңбектері қазақстандық электрондық үкімет құру тәжірибесін сараптауға негіз болды. Электрондық үкімет жобасы 2005–2007 жж. Қазақстан Республикасында «электрондық үкімет» қалыптастырудың мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асуда. 2006 ж. 12 сәуірде 377 ақпараттық қызмет қоры бар «электрондық үкімет» веб-порталы ашылды. «Э-үкімет» жобасын дамыту үшін тұтас алғанда, елдегі Интернеттің дамуына инвестиция тартылып, кәсіби мамандар мен мемлекет тарапынан қолдаулар қажет. Интернет дамуындағы маңызды фактор – «бүкіләлемдік желі» қызметіне бағаның төмендеуі болмақ. Дегенмен бұл тек интернет порталдарындағы қолданушының дамуына айтарлықтай әсер етпейді. Интернет пайдаланушыларының саны ұлғайғанымен, доменнің белсенділігі артпай отыр. Отандық Kaznet-тің проблемасы «э-үкімет» дамуымен де тығыз байланысты.

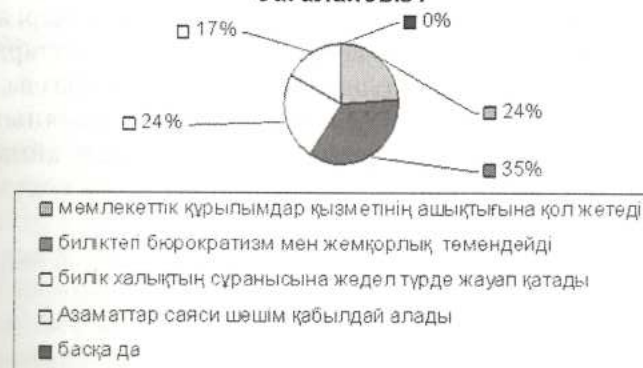
Қазақстандағы «электрондық үкімет» жобасының таяу болашағын сарапшылардың 35% – биліктегі бюрократизм мен жемқорлықтың төмендеуіне ықпал етсе, ал тепе-тең бөлігі 24% – билік халықтың сұранысына жедел түрде жауап қатуы және мемлекеттік құрылымдар қызметінің ашықтығына қол жетеді деген оптимистік болжамдар жасады.

Ресейде «2002–2010 электрондық Ресей» бағдарламасында электрондық үкімет мемлекеттік түрлі қызметті бақылау механизмі ретінде жолға қойылуда. Қазақстан мен Ресей жағдайында да «э-үкімет» әзірге бастапқы қызмет көрсету деңгейінде жүзеге асуда. Батыстық «э-үкімет» үлгісі коммуникация үрдістерін жеңілдетумен қатар, алдымен үкімет қызметіне бұқаралық бағалау көрсеткіштерін енгізу

азаматтардың үкімет үстінен бақылауын күшейту болып саналады. Дегенмен Қазақстанда, тіпті ақпараттық технология жағынан да озық тұрған Ресейде де осы секілді бағдарлама әзірге дайындалған жоқ. Тіпті Бүкіләлемдік банк жобасының бір бөлігі болып отырған «Жаһандық портал дамуында» электрондық үкіметті жүзеге асыруда азаматтарды біржақты ақпараттандыру, қызмет ұсыну, сосын барып азамат пен үкіметтің байланысу жүйесін жасаудың бірнеше кезеңдері қарастырылған.

№4 диаграмма

Қазақстандағы "электрондық үкімет" жобасының таяу болашағын қалай бағалайсыз?

Бүгінде Қазақстанда IT-индустриясы дамуы мен космосқа шығудың алып жобалары жүзеге асуда [5]. «Kazsat» серігінің ұшырылуы мен Alatau-city ақпараттық технологиялар паркінің ашылуы «э-үкіметтің» перспективалық бағыттарын болжауға мүмкіндіктер беріп отыр. Мемлекеттің байланыс және хабар тарату, телекоммуникациялық қызметтердің тиімді де қолайлы жолдарын іздестіру жобалары болашақта қазақстандық бұқараның жаңа технологияларды меңгеру мен пайдалануына мол мүмкіндіктер тудырады. Әйтсе де жаңа институционалдық құрылымның пайда болуы еліміздегі бұрынғы саяси институттардың функциясын жеңілдеті қоймайды. Ақпараттық қоғамда азаматтық қоғам мен мемлекет, тура және өкілетті демократия арасындағы байланысты тасымалдау механизмінің қандай болу керектігі де әлі де шешімі табыла қоймаған проблема болып отыр. Интернеттің бұқаралық саяси коммуникация құралы ретінде азаматтардың электоралды мінез-құлқына әсерін де бір жақты бағалауға болмайды. Ақпараттық қоғамда демократияның қай түрі қалыптасатындығы саяси сарапшылар үшін әзірге беймәлім. Міне, осылайша, бүкіл әлемде, сондай-ақ Қазақстанда да ақпараттық технологиялардың дамуы демократия теориясында қызу пікірталас тудырып отыр.

БАҚ-тағы саяси ақпараттардың қоғамдық пікір, қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлі өте маңызды. Масс-медиа саяси ақпараттарды жариялап, таратқанда адам мүддесі, адамның рухани дүниесі, ізгілік пен шындық принциптері, өнегелік нормалары басты орында тұратындығын ұмытпауы тиіс.

Демократиялық қоғамның алғышарты болып саналатын билік саясатының ашықтығы, басқарушы топ пен басқарылушы топ арасындағы диалогтың келісім

мен кері байланыстың болуы, әрі оның мемлекеттегі белгілі саяси реформалар мен саяси жүйесін құрылымдауға әсері болса саяси коммуникацияның ең игі қадамы болар еді. БАҚ белгілі бір партия, топ не саяси жүйенің сөзін сөйлеп, қолпаштамай, қалың бұқараға саяси ақпаратты шынайы, дәл, әділ жеткізсе, аталмыш екі топтың арасында ақпараттық алмасу үрдісінің үздік үлгісін танытса ғана өзінің шын мәніндегі міндетін орындағаны деуге болады.

Жаһандану дәуірінде Қазақстанның саяси жүйесіндегі коммуникациялық стратегияның жүзеге асуы мен перспективасын айқындау маңызды болып саналады. Саяси коммуникация саласындағы зерттеулердің нәтижелері Қазақстан мен Еуразия елдерінің саяси жалғастығының ұқсастығы мен айырмашылықтарын айқындауда және болашақта осы елдердің саяси қарым-қатынастарының коммуникациялық тәсілдерінің дамуы үшін де аса үлкен мәнге ие. Бұқаралық коммуникация саласындағы қолданбалы зерттеулер ТМД елдері арасындағы саяси қарым-қатынастарды, олардың арасындағы айырмашылықтарды айқындауда, Еуразия елдерінің тарихи жалғастығының дамуында өте маңызды. Қазақстанның саяси құрылысын ескере отырып, саяси коммуникацияның теориялық-методологиялық және тәжірибелік негіздерін зерттеу осы аймақтың одан әрі дамуын жобалау мен болжауда мәнді де маңызды.

ӨДЕБИЕТТЕР:

1. Грачев М.Н. Политическая коммуникация//Вестник российского университета дружбы народов. Серия политология, №1, 1999
2. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия. -М.: Рип-Холдинг, 2003.-101 с.
3. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе: перспективные направления исследований/Актуальные проблемы теории коммуникации//Сборник научных трудов. СПб. -СПбГПУ, 2004.
4. Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика. М.: Горячая линия-Телеком, 2006. -352 с.
5. Высокая цена престижа. Эксперты считают, что KazSat может не окупить вложенных \$65 млн Курсивъ, 30 маусым, 2006.

Қазақстанда бизнес ортасын қалыптастыру бойынша саясат: саяси-құқықтық аспектісі

Ғабит МАТАЕВ,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ізденушісі, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты

Қазақстан кәсіпкерлерінің арасында қазіргі кезде еліміздегі бизнестің дамуына кедергі келтіретін әкімшілік тосқауылдардың көптігі туралы мәселе үнемі көтеріліп келеді. Олардың пікірінше, бизнес ортаның ахуалын жақсарту – толығымен мемлекеттің міндеті.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған алғашқы күнінен бастап мемлекеттік саясат алдымен бизнес ортасын заңнамалық деңгейде қалыптастыру мәселесіне баса назар аударып келеді.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың кәсіпкерлік қызметінің негізгі құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдайлары мен кепілдігін анықтайтын, еркіндігін қамтамасыз ететін алғашқы заңы, тәуелсіз Қазақстанның пайда болуына дейін қабылданғанын атап көрсеткен дұрыс. Бұл 1990 жылғы 11 желтоқсандағы Қазақ Кеңес Социалистік Республикасының «Қазақ ССР шаруашылық әрекетінің еркіндігі және кәсіпкерліктің дамуы туралы» заңы болатын.

Тұңғыш рет кәсіпкерлік туралы осы заңда «Қазақ ССР-нде кәсіпкерлік – қолданыстағы заң шеңберіндегі бастамашыл, шаруашылық және өзінің жекеменшік, несиеге алған және басқа да мүлік пен қаржы есебінен кәсіпкерлік әрекетке қатысушылардың өзара тиімді нәтижеге жетуі мен табыс табуы» делінген. Кәсіпкерлік әрекеттің субъектілері де анықталған болатын

(2-бап): «Қазақ ССР кәсіпкерлік қызметінің субъектілері (бұдан әрі – кәсіпкерлер) бола алатындар: Қазақ ССР Республикасы мен өзге де одақтас республиканың заңды тұлғалары, сондай-ақ, орнатылған заң тәртібінде құқықтық қабілеті шектелмеген азаматтығы жоқ тұлғалар; шетелдік заңды тұлғалар; Қазақ ССР-нің немесе Қазақ ССР-і мойындаған, келген елінің заңнамалық тәртібінде құқықтық қабілеті шектелмеген шетел азаматтары» [1].

Заңда кәсіпкерлік әрекет еркіндігі заңмен ғана шектелуі мүмкін, ал кәсіпкерлер өз бастамасы бойынша шешім қабылдап, өз меншігіндегі мүлікті қолданыстағы Қазақ ССР заңының негізінде пайдаланатын кез келген әрекетті іске асыра алатындығы және мүліктік немесе басқаша жауапкершілікті қамтамасыз ететіндігі көрсетілген. Жаңа страта қалыптастыру бойынша мемлекеттік саясат негіздерін осы заң қалайды. Атап айтқанда, 20 бапта былай делінген: «Қазақ ССР-і кәсіпкерлердің таңдаған ұйымдық формалары

мен меншік формаларына қарамастан тең құқықтылығына кепілдік береді. Кәсіпкерлер қаржылық, еңбек, табиғат, зияткерлік, ақпараттық ресурстарға қол жеткізу (бәсекелестік және ақылы жағдайда), баға белгілеу, несиелеу, қаржы салу, сыртқы экономикалық және басқа да әрекет барысында тең құқықтарға ие болады. Кәсіпкерлік әрекет өндірушілерден, делдалдық жабдықтаушы ұйымдардан, сондай-ақ, басқа да көздер есебінен еркін сатып алу арқылы материалдық – техникалық ресурстармен қамтамасыз етіледі. Мемлекет орталықтандырып бөлетін ресурстармен қамтамасыз ету Қазақ ССР Министрлер кабинеті арнайы шешімдермен өзге жағдайларды қарастырмаған болса, тек кәсіпкер қабылдап алған мемлекеттік тапсырыс арқылы жүзеге асырылады. Қазақ ССР-нің заңнамасында қарастырылған жағдайлардан тыс мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар мен олардың лауазымды тұлғаларының кәсіпкерлік әрекетке қол сұғуына тыйым салынады» деген кәсіпкерлікке қатысты кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу туралы заң ережесі мемлекеттік саясатты қалыптастыру көзқарасы тұрғысынан маңызды болып табылады. Мемлекеттік басқару ұйымдары кәсіпкерлермен өз қарым-қатынастарын былайша қалыптастырады:

- Мемлекеттік несие бойынша заңнамаға сәйкес салық пен мемлекеттік несиелер сыйақысының (мүдде) мөлшері мен жеңілдік белгілеумен қоса, салықтық және қаржылай несиелік саясатты пайдалану арқылы;
- Баға белгілеуді заңмен реттеу саясаты арқылы;
- Монополияға қарсы заң арқылы;
- Мемлекеттік мүлік және қор, лицензия, концессия, лизинг, әлеуметтік, экологиялық және басқа да нормативтер арқылы;
- Сыртқы сауда және валюталық саясат арқылы;
- Мемлекеттік тапсырыс арқылы;
- Ғылыми-техникалық, экономикалық және әлеуметтік бағдарламалар арқылы.

Кәсіпкер мен меншік иесінің кәсіпкерлік әрекет барысындағы өзара қатынастары Қазақ ССР-нің меншік, жал және басқа да актілер заңнамасымен реттеледі. Қазақ ССР-і кәсіпкерлер арасындағы еркін бәсекелестікті қамтамасыз етіп, кәсіпкерлік әрекеттің кез келген саласында тұтынушыларды монополизм көріністерінен қорғайды [2].

Кәсіпкерлік қызметті қамтамасыз ететін және «Қазақ ССР-ндағы шаруашылық әрекет және кәсіпкерлікті дамыту еркіндігі туралы» Заңның бірқатар ережелерін нақтылайтын келесі құқықтық акт 1992 жылдың 4 шілдесіндегі «Жеке кәсіпкерлікті қорғау және қолдау туралы» Заң болды. Атап айтқанда, «Негізсіз салық салу үшін жауапкершілік» 27-ші, «Жеке кәсіпкерлікті қорғау және қолдау туралы заңнаманы бұзған үшін жауапкершілік» 28-ші, «Өндірістік меншік құқықтарын бұзған үшін жауапкершілік» 29-шы баптарында мемлекет тарапынан кәсіпкерлікке қатысты жауапкершілік шаралары белгіленген болатын [3].

Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау саласындағы қоғамдық қатынастар үдерісінде Қазақстан Республикасының 1997 жылдың 19 маусымында қабылданған «Шағын кәсіпкерлікке мемлекет тарапынан қолдау көрсету туралы» Заңы маңызды белес болды. Бұл заңда алғаш рет шағын кәсіпкерлікті заңнамалық деңгейде мемлекеттік қолдау қағидалары белгіленіп, бағыттары белгіленген болатын. (2 тарау, 4,5 бап) [4].

Осылайша, заңда шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдаудың негізгі қағидалары болып, мыналар көрсетілген:

- Қазақстан Республикасында шағын кәсіпкерлікті дамыту басымдылықтары;
- Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау кешенділігі;
- Шағын кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының және шағын кәсіпкерліктің барлық субъектілеріне арналып жүзеге асырылып жатқан шаралардың қол жетімділігі;
- Шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдау саласындағы халықаралық ынтымақтастық;
- Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдаудың негізгі бағыттары да бекітілген болатын:
- Шағын кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік тіркеуден өткізу, олардың әрекетін лицензиялау рәсімінің жеңілдетілген тәртібін орнату;
- Шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін салық салудың, кедендік баж салығын төлеудің жеңілдетілген тәртібін қамтитын жағдайлы құқықтық тәртібін орнату;
- Шағын кәсіпкерлік субъектілерін дамыту мен қолдауға шетелдік инвестициялармен қоса қаржы тарту және пайдалану жүйесін құру;
- Шетелдік серіктестермен саудалық, ғылыми – техникалық, өндірістік және басқа да байланыстармен қоса, шағын кәсіпкерлік субъектілердің сыртқы экономикалық әрекетіне қолдау көрсету;
- Қаржыландыру көздерін анықтай отырып, шағын кәсіпкерлік субъектілерді несиелеудің арнайы бағдарламаларын қабылдау;
- Шағын кәсіпкерлік субъектілеріне мемлекеттік сатып алуды орналастыру барысында өнім өндіруге, жұмыс пен қызмет түрлерін атқару үшін жеңілдіктер (преференция) беру;
- Қазақстан Республикасы Үкіметі жанында және жергілікті атқарушы ұйымдарда шағын кәсіпкерлікті дамыту бойынша комиссиялар қызметін ұйымдастыру;

Шағын кәсіпкерлік субъектілерінің әрекетіне мемлекеттік органдар өз күзиреті шегінде Қазақстан Республикасы Үкіметі белгілеген тәртіпте тексеріс жүргізеді.

Заңда (6,7 бап) бірінші рет «Шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау мемлекеттік, салалық және аймақтық бағдарламалар негізінде жүзеге асырылатын, шағын кәсіпкерліктің дамуы мен қолдауына бағытталған шаралар кешені» деп атап көрсетілген болатын. Сонымен қатар, үкіметтің шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдау саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын жүзеге асыру барысына есеп беру механизмі белгіленді: «Қазақстан Республикасының Үкіметі заңнамада бекітілген тәртіп бойынша Қазақстан Республикасы Президенті алдында мемлекеттік және салалық шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту бағдарламаларын орындау барысында қол жеткізген нәтижелері туралы жыл қорытындысы бойынша есеп береді» делінген.

Мемлекеттік биліктің қызметтік міндеттері заңмен анықталған:

1. Шағын кәсіпкерлікті қолдау шараларын іске асырушы Қазақстан Республикасының өкілетті органы:

- Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту бағдарламаларының орындалуын ұйымдастырады және үйлестіреді;

- Шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту шараларын қамтамасыз ететін нормативтік құқықтық актілерді әзірлеп, Үкіметке ұсынады;

- Шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдау саласында халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асырады;

- Кәсіпкерлердің құқығын қорғауға бағытталған заңнаманың бұлжытпай орындалуына қадағалау шараларын жүзеге асырады;

- Шағын кәсіпкерлікті дамыту мәселелеріне қатысты мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының есебін тыңдау арқылы мемлекеттік органдардың тексерісін жүзеге асырады. Мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды тұлғаларының кәсіпкерлік субъектілердің әрекеттерін шектеу арқылы Қазақстан Республикасы заңнамасын бұзғандығы жөнінде Президент пен Қазақстан Республикасының Үкіметіне ақпарат береді;

- Шағын кәсіпкерлік әрекетті қолдау бойынша мемлекеттік, салалық бағдарлама аясында қаржыландыру арқылы шағын кәсіпкерліктің инфрақұрылымына қолдау көрсету мен дамытуды қамтамасыз етеді;

2. Жергілікті өкілетті және атқарушы органдар шағын кәсіпкерлікті дамыту бойынша комиссиялармен бірлесе отырып:

1) облыстардың жергілікті өкілетті органдары (республикалық маңыздағы қалалар, астаналық қалалар):

- Шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту бойынша аймақтық бағдарламаларды бекітеді;

- Қазақстан Республикасының заңнамасында қарастырылған құзірет шеңберінде шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту салаларындағы жергілікті атқарушы органдардың есебін тыңдайды;

2) облыстық жергілікті атқарушы органдар (республикалық маңыздағы қалалар, астаналық қалалар):

- Шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту бойынша аймақтық бағдарламаларды бекітеді;

- Жергілікті жерлерде мемлекеттік бағдарламалардың сапалы іске асырылуы мен орындалуын қамтамасыз етеді;

- Шағын кәсіпкерлікке қолдау көрсету мақсатында технопарктер тораптарын, лизинг орталықтарын, шағын инновациялық әрекет орталықтарын, венчурлық фирмалар мен инфрақұрылымның басқадай объектілерін ұйымдастыру бойынша шаралар әзірлейді;

- Шағын кәсіпкерлік инфрақұрылымын қолдау және дамыту үшін шағын кәсіпкерлік субъектілеріне коммуналдық меншіктегі ғимараттарды, құрылыс құрылыстарын, өндірістік үй жайлар мен басқадай мүлікті жеңілдетіп беру арқылы қолдауды қамтамасыз етеді;

- Шағын кәсіпкерлікке қолдау көрсетуді жүзеге асырушы шағын кәсіпкерлік субъектілерінің әрекеттеріне байланысты жергілікті жерлерде бағдарламалардың іске асырылуы туралы және басқа да ақпараттарды Қазақстан Республикасының өкілетті органдарына беріп тұру.

3) Табиғи монополия субъектілері өндіріс саласындағы шағын кәсіпкерлік субъектілерінің шоғырлану мәселелері қарастырылған, салалық бәсекелестікті дамыту стратегияларын қалыптастыру ерекшеліктері ескерілген, сонымен бірге бекітілген тәртіп бойынша ірі, тиімділігі аз өндірістерді сегменттеу шараларын жүзеге асыратын бағдарламаларды әзірлейді.

4) Қазіргі таңда кәсіпкерлік әрекеттің құқықтық негізбен қамтамасыз етілуінде шағын кәсіпкерлікпен айналысатын жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалар арасында туындауы мүмкін қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуші 2006 жылдың 31 қаңтарында шыққан «Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңның үлкен рөл атқарғаны сөзсіз. Бұл Заң Қазақстан Республикасындағы шағын кәсіпкерліктің еркіндігін қамтамасыз ететін негізгі құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдаяттар мен кепілдіктерді белгілейді.

Сонымен, Қазақстан Республикасында бизнес ортасын қалыптастыруға арналған құқықтық актілерге жасалған талдау республиканың орнықты даму бағытына өте салықалы назар аударылып келгенін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ ССР-нда шаруашылық әрекет пен кәсіпкерлікті дамыту еркіндігі туралы. 1990 жылдың 11 желтоқсанындағы ҚССР-ның Заңы. 2004 жылдың 20 желтоқсанындағы № 12-ші Заңымен күші жойылды (2005 жылдың 1 қаңтарында қолданысқа енгізілді) // Қазақ ССР-ның Жоғарғы Кеңесінің ведомостары, 1990ж, №51, 483 б.

2. Қазақ ССР-ның 1990 жылғы 11 желтоқсанындағы «Қазақ ССР-нда шаруашылық әрекет пен кәсіпкерлікті дамыту еркіндігі туралы» Заңның 21-бабы. 2004 жылдың 20 желтоқсанындағы № 12-ші Заңымен күші жойылды (2005 жылдың 1 қаңтарында қолданысқа енгізілді) // Қазақ ССР-ның Жоғарғы Кеңесінің ведомостары, 1990ж, №51, 483 б.

3. Жеке кәсіпкерлікті қорғау және қолдау туралы. 1992 жылдың 4 шілдесіндегі Қазақстан Республикасының Заңы. 2006 жылдың 31 қаңтарында № 124(Z060124) ҚР Заңымен күші жойылды (енгізу тәртібін Заңның (Z060124) 51-ші бабынан қараңыз// Қазақ ССР-ның Жоғарғы Кеңесінің ведомостары, 1992ж., № 16, 424-ші бап.

4. Шағын кәсіпкерлікке мемлекеттік қолдау көрсету туралы. 1997 жылдың 19 маусымындағы Қазақстан Республикасының Заңы, № 131. 2006 жылдың 31 қаңтарында № 124(Z060124) ҚР Заңымен күші жойылды (енгізу тәртібін Заңның (Z060124) 51-ші бабынан қараңыз// Қазақстан Республикасы Парламентінің ведомостары, 1997ж., № 12, 182 бет.

Қазіргі кезеңдегі Қазақстан экономикасы: экономикалық тұрақтылықтың кепілдері

Марат НӘРІБАЕВ,
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың жетекші ғылыми
қызметкері, экономика ғылымдарының кандидаты

Казіргі кезеңдегі еліміздің экономикасының жағдайы әрбір қазақстандықты толғандыратын мәселе болып отырғандығы белгілі. Әлемдік экономикадағы дағдарыс белгілері секілді келеңсіз жағдайлардан басталған 2008 жылдың бірінші жартысын төмендегідей факторлармен бейнелеуге болады.

Біріншіден, АҚШ-та басталып, несие нарығын «шалқасынан түсірген» қаржылық төлемпаздықтағы дағдарыс пен жылжымайтын нарықтың жұмысын кедергі болған ипотекалық сектордағы мәселелер.

Екіншіден, көптеген тауарларға бағаның көтерілуіне әсер еткен инфляциялық үрдістердің қарқынды дамуы. Бұл біріншіден, бидай мен мұнай секілді шикізаттық ресурстар нарығы мен негізгі азық-түлік тауарларын қамтыды. Аталынған бұрыңғы үрдістер жеке мемлекеттер қауіпсіздігімен қатар әлемдік көлемдегі энергетикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерінің өзектілігін арттырды.

Жаһандану үрдісі мен халықаралық интеграция өзінің жағымды мағынасын қарамастан, әлемдік экономикадағы дағдарыстық жағдайдың ұлттық экономикаларда көрініс беруіне себепкер болды. Әрине, көрсетілген жағдайлардың әлемдік мемлекетке түрлі деңгейде жағымсыз әсер еткені заңды құбылыс.

Осындай жағдайда ұлттық экономиканың тұрақтылығы мен төзімділігі қамтамасыз ету мәселелерінің өзектілігі артады. Бұл дегеніміз сыртқы қолайсыз әсер етулерге қарамастан, адамдардың толыққанды өмір сүруіне қажетті барлық өнімдерді тұрақты және тоқтаусыз өндіру, бөлу, айырбастау мен пайдалану. Көрсетілген факторлар негізінен экономиканың даму деңгейі, оның сапасы және тағы да басқа макроэкономикалық үрдістерге байланысты болады.

Үкіметтің мәлімдеуі бойынша Қазақстан экономикасы өткен жартыжылдықта қажетті тұрақтылық пен жақсы өсім көрсеткен. Мысалы, ішкі кіріс өнім өндіріс өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 5 % өсіп, Экономика және бюджеттік жоспарлау министрілігінің жоспарлаған 5-7 % мағыналық дәлізіне сәйкес келеді. Өндіріс пен ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы көлемдік индексі өскен. Сонымен бірге, өндіріс көлемінің артуы өңдеу өндірісі салаларына басқа секторлардың барлығында орын алып отыр. Негізгі капиталға түсетін инвестицияның көлемінің де осы кезеңде артып, 12 % жеткендігін айтуға

болады. Ал жұмыссыздықтың көрсеткіші өткен жылдың екінші тоқсанымен салыстырғанда 1 пайызға төмендеген.

Негізгі көңіл бөлетін жайт инфляцияның көрсеткіш деңгейі. Ол Ұлттық банктің мәліметінше 6 % төмен көрсеткішті қамтыған. Сонымен қатар, кейбір тұтынушылық тауарлары мен қызмет түрлеріне қатысты бағаның біршама өскендігі байқалады. Оларға көкөніс пен жеміс, нан өнімдері мен күріш тұқымдастар, дизель жағармайы және денсаулық сақтау мен көлік тасымалы секілді мекемелердің қызметтерін жатқызамыз.

Бағаның өсуі сыртқы сауда саласында да байқалды. Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 52,14 млрд. америка долларын құрап, былтырғы жылмен салыстырғанда 40 % жоғары көрсеткіш байқатқан. Бұның ішінде, экспорт, яғни, ұлттық экономикаға шетел валютасының түсімі 50 % артып, 35 млрд. АҚШ долларын құраған.

Ұлттық экономикадағы жағымды нәтижелердің болғанына қарамастан, ел экономикасына әлемдік дағдарыстың келеңсіз әсерлері де болды. Бұл біріншіден елдің қаржы секторын қамтыды. Мысалы, еліміздің сарапшыларының пайымдауынша Қазақстан әлемдік қаржы өтемпаздығы дағдарысы жағдайында басқа мемлекеттермен салыстырғанда әлдеқайда қиын жағдайда болған. Бұл жағдай әлемдік төлемпаздық дағдарыстың басталуы мен біздің банктердің сыртқы қарыздарын өтеу мерзімімен сәйкес келуімен түсіндіріледі. Бұндай жағдай екінші дәрежедегі банктерге қауіп төндірумен қатар, әлемдік дағдарыс жағдайына еліміздің қаржы секторымен бірге ұлттық экономиканың да тәуелді болуына алып келді.

Осыған байланысты, еліміздің Ұлттық банкі әлемдік қаржы нарығындағы жағдайдың нашарлауы мен банк өтемпаздығындағы жетіспеушіліктерге дер кезінде көңіл аударып, еліміздің қаржы жүйесін тұрақтандыруды қамтамасыз ету мақсатында шара қолданып, екінші деңгейдегі банктерге қысқа мерзімді өтемпаздық жариялады. Қолданылған шаралардың арқасында еліміздің банк саласындағы тұрақсыздық қауіптері біршама төмендеді.

Ұлттық банк пен Үкіметтің экономиканы тұрақтандыру мен оны қолайсыз үрдістерден қорғау мақсатындағы жоспарлары негізінен өсім көрсетіп отырған инфляцияға қарсы әрекеттер болды. Ал Ұлттық банктің 2008 жылдың шілдесінен бастап қайта қаржыландыру көрсеткішін 10,5 % төмендету туралы шешімі жылдың екінші жартысындағы инфляциялық қысымның төмендейтініне сенімділіктен туындаған.

Үкіметтің бағаны тоқтатуға қатысты саясатының негізгі құрамдас бөлігі ретінде Елбасының осы жылдың ақпанындағы Жолдауында айтылған еркін бәсекені дамыту мен қорғау мәселесі алынып отыр. Шаруашылық қызмет үрдісінде бәсекелестіктің болуы дегеніміз – бұл нарықтық экономиканы дамытудың принциптік іргетасы және әділ бағаны қалыптастыру тетіктерінің бір тұғыры.

Өткен жылғы тәжірибе көрсетіп отырғандай, нарықтың түрлі секторлары: азық-түлік, энергоресурс, көмір, мұнай өнімдеріне бағаның көтерілуі үрдісі байқалған кезде, бұл қауіп-қатерге қарсы дер кезінде шара қолдануға мемлекеттің басқару тетіктерінің жетіспейтіндігі байқалған. Сонымен бірге, кейбір секторлардағы бағаның жасанды түрде көтерілуі аталынған нарықта бәсекелестіктің жоқтығына байланысты орын алғандығы белгілі болды.

Сондықтан да, бәсекелестікті дамыту тетіктерін жетілдіру қажеттілігі туындайды. Осы мақсатта үкімет жаңа «Бәсекелестік туралы» заң жобасын дайындау жұмыстарын аяқтауға жақын қалды.

Экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ететін мәселелердің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі – азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі. Осы мәселеге мүдделі тараптар – Ауыл шаруашылық министрлігі, Төтенше жағдайлар министрлігі, Азық-түлік корпорациясы және тағы да басқа мекемелер өткен жартыжылдықта негізгі азық-түлік қорларын сақтауға көмек болатын «тұрақтандыру жастығы» атты қажетті резервті жасақтауға қатысты жұмыстар жүргізді.

Елбасының Астананың айналасында «азық-түлік белдеуін» құру туралы тапсырмасын жүзеге асыру өзінің қисынды жалғасын тапты. Алматы қаласының тұрғындарын азық-түлік қорларымен тұрақты қамтамасыз ету мақсатында үкімет осындай белдеуді еліміздің ең ірі елді мекені айналасында да құру туралы шешім қабылдады.

Мемлекетіміздің экономикасының тұрақты және толассыз қызметін қамтамасыз етудің қажетті, негізгі буыны 2000 жылы Президенттің қаулысымен құрылған Қазақстанның Ұлттық Қоры екені даусыз. Ол республикалық бюджеттің шикізат тауарларына қатысты әлемдік баға конъюктурасына тәуелділігін төмендетуге арналған.

Мұнай секторынан түсетін кірістер Ұлттық банктің арнайы шоттарында шоғырланады. Бұл қаржылар Ұлттық банктің жоғарғы төлемпаз құралдары арқылы шетелдік активтерге салынады. Ұлттық қордағы бұл қаржының көлемі 2008 жылдың қарашасы қарсаңында 2733,4 млрд. тенгені құраған.

Сонымен қатар, аталынған қор тұрақтылық қызметпен бірге қаржыны шоғырландыру арқылы болашақ ұрпаққа арналған қаржы қорын да жасайды.

Соған қарамастан, экономикалық және жалпы мемлекеттегі тұрақтылық ішкі әлеуметтік мәселелердің қалай шешілгеніне тікелей қатысты болады. Сондықтан да, мемлекеттің қызметінің басым бағыты әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыру болып қалады.

Мемлекеттің жоспарлаған ұзақ мерзімді әлеуметтік басымдықтары өмір сүру деңгейінің төмендеуін тоқтату мен халықты әлеуметтік қолдауды қамтамасыз етуге қатысты шаралардың айқындалуына себеп болды. Олардың қатарына халықтың өмірі мен тұрмыс жағдайын жақсартуға, денсаулық сақтау жүйесін дамытуға, мектеп және мектеп жасына дейінгі білім жүйесін жетілдіруге, жұмыспен қамтамасыз ету деңгейін көтеру және тағы да басқа мәселелерге қатысты жобаларды жатқызуға болады.

Мемлекет өзінің өкілетті органдары арқылы бөлінген қаржыны уақытында және тиімді пайдалануды жүзеге асыруы негізгі мәселе болып табылады. Өкінішке орай бұл салада қазірге шешілмеген мәселелер көп. Қаржы министрлігінің ақпаратына сәйкес, бірінші жартыжылдықтағы іске жаратылмаған бюджет қаржысы 41,5 млрд.тенгені құраса, оның ішінде тек 4,9 млрд.тенге ғана объективті себептерге қатысты пайдаланылмаған. Мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырудағы мұндай келеңсіздіктер экономикалық дамуы мен халықтың өмір сүру деңгейінің өсіміне кедергі келтірумен қатар, әлеуметтік мәселелердің шешілуінде зиянын тигізуде.

Халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын көтеруге қатысты бағдарламаларды жүзеге асыру аясында халықты ауыз сумен қамтамасыз ету, мектептер мен

ауруханалар салу, коммуналды-тұрмыстық шаруашылықты жаңарту, арта калған аудандарды кешенді түрде дамыту секілді мәселелер өзектілігін жоғалтауы керек.

Жергілікті жерлердегі мәселелерді шешудің негізгі талаптарының бірі – жергілікті басқару органдары мен жеке кәсіпкерлік құрылымдардың өзара серіктестігіне негізделген нәтижелі жүйелер құру мен олардың қызметінің дамуына қажетті жағдайлар жасау болып табылады. Аталынған серіктестіктердің өзара тиімді болуы қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ететін фактор болатыны туралы түсінік орынды деп саналады.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты басынан бастап экономикалық тұрақты дамудың мүмкіндіктері мен артықшылықтарын халықтың өмір сүру деңгейін біртіндеп жақсартуға пайдалануға негізделген. Әлеуметтік саясаттың бұндай ұлттық үлгісі халықтың жұмыспен қамтамасыз етілуі мен еңбек қатынастарын реформалауға, зейнеткерлік жинақ жүйесіне көшуге, әлеуметтік жәрдемақының жаңа түрлерін енгізуге, әлеуметтік көмек көрсетудің нақты жүйесін құруға мүмкіндік берді.

Осылайша, төзімді және тұрақты экономика арқылы дамудың стратегиялық мақсаты мемлекетіміздің гүлденуі ғана емес, ең негізгісі – Қазақстан азаматтарының жағдайын жақсарту болып табылады. Мемлекетіміздің Президенті айтып өткендей, бұл өзгерістерді әрбір қазақстандық өз өмірінен сезінуі керек.

Үкіметтің тұрақтылықты қамтамасыз ету мен дағдарысқа қарсы шараларының кешені негізінде Қазақстан экономикасы болашақта тұрақты даму көрсетіп, сыртқы қолайсыз әсерлерге төтеп бере алатын жағдайға жетеді деп сенеміз. Бұл стратегиялық мақсаттар міндетті түрде жүзеге асырылуы керек.

ӨДЕБИЕТТЕР:

1. <http://www.minfin.kz/index.php?uin=1120634951&land=rus&chapter=1154603519>
2. <http://www.kazpravda.kz/index.php?uin=1151645457>
3. <http://www.liter.kz/site.php?lan=russian&id=151&pub=1508>

Қазақстанның корпоративті басқару моделін тандау мәселесі

Ләзиза ҚҰРМАНОВА,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
Университетінің аға оқытушысы

Күні бүгінге дейін корпоративті басқару көбіне толығымен игерілмеген көрініс болып қала беруде. Эксперттің көбісі осы ұғымға біртекті дәл ұғым бере алмауда, бірақ олар бұл тұста корпоративтік басқарудың маңызы мен роліне сенімді. 2005 жылы 8 шілдеде ҚР Заңымен «Акционерлік қоғам туралы» Заңына, сонымен қатар корпоративті басқару кодексінің Қазақстанның акционерлік қоғам қызметінің тәжірибесіне қосымша толықтырулар енгізілді. «Акционерлік қоғам туралы» ҚР Заңы 1 бабының 6.1 тармақшасында көрсеткендей тап осы құжат акционерлер мен қоғамдық органдардың арасындағы, мүдделес тұлғалар мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты реттеп отырады. Кодекс акционерлердің жалпы жиналысымен бекітіледі және сонымен қоса 2007 жылы 19 ақпаннан бастап ҚР заңының талап етуіне сәйкес қоғамдық компаниялардың міндеті болып табылады [1].

Кейбір эксперттермен корпоративті басқарудың негізгі және әйгілі үш анықтамасы бөліп көрсетіледі (1-кесте).

1- кесте. Корпоративті басқару деңгейіндегі негізгі анықтамалар

1-анықтама	Корпоративті басқару – бұл сәйкесінше әрекет ететін заң шығарушылар мен халықаралық стандартты есепке алғандағы пайданың өсу мақсатындағы акционерлердің, директорлар кеңесінің, менеджерлер мен басқа да мүдделес жақтардың (қызметкерлердің, кредиторлардың, жабдықтаушылардың, жергілікті биліктердің, қоғамдық ұйымдардың және т.б.) әрекеттестігі мен өзара есептесу нәтижесінің жүйесі болып табылады.
2-анықтама	Корпоративті басқару – бұл барлық акционерлердің, сонымен қоса өзге мүдделес тұлғалардың арасындағы қызмет нәтижесін бөлудегі тепе-теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз ететін компанияның басқару әдісі болып табылады.
3-анықтама	Корпоративті басқару – бұл кәсіпорынның құны мен пайдасын максималдылыққа жеткізу мақсатында менеджментке әсер ету және компанияның басқармасына бақылау жасауға көмектесетін акционерлердің жиынтық өлшемдері мен ережелері болып табылады.

Дерек көзі: мәліметтер бойынша автор арқылы құрастырылған [2].

Қазақстандық заң шығарушылардың түсінігі бойынша корпоративті басқарудың мәні танымалдылыққа сәйкес келеді, яғни корпоративті басқару өз кезегінде органдардың, компаниялардың арасындағы және оларды басқару бойынша қарым-қатынастың жүйесін көрсетеді. Корпоративті басқару рейтингісіне (КБР) сәйкес компания органдарының өзара қарым-қатынастарын және олардың жұмыстары мен тәжірибесінің нәтижелілік моделі, яғни тап осы жүйенің бағасы болып табылады [3]. Standard & Poor's рейтингтік агенттіктің ойынша кредиттік рейтингті анықтағандағы корпоративтік басқарудың есептік жағдайының қажеттілігін растайтын кредиттік рейтинг пен КБР арасында байланыс болатынын айтады [4].

Корпоративті басқару жүйесінің бағалануы корпоративтік құрылымның тұрақтылығы мен бизнесті басқару жүйесіне талдау жасауға көмектеседі және әр түрлі топтардың қызығушылықтары мен өзара органдарды басқару нәтижелілігін тепе-теңдікке келтіреді. КБР-ге акционерлік қоғам мен акционерлердің өздері, потенциалдық инвесторлар мен кредиторлар, компаниялардың лауазымды тұлғалары мен мемлекеттік реттеу органдары және т.б. қызығушылықтарын танытуы мүмкін.

Корпоративті басқарудың толық жетілдіруін көптеген қарым-қатынастарда инвестициялық климат жақсарта алады. Корпоративті басқарудың жетілдірілуі шешімдерді қабылдаудағы жылдамдатуға, компанияның тактикасы мен оның нәтижелігін жоғарылатуға, сонымен қатар алаяқтыққа әкелетін оқиғалардың қысқаруына алып келеді [5].

Корпоративті басқару қағидаларын біздің елімізде заң шығарушы деңгейін енгізу негізінде 1998 жылғы «Акционерлік қоғам туралы» ҚР Заңынан басталды. 2005 жылы жазда корпоративті басқарудың толық жетілдірілуі сұрақтары бойынша 2003 жылғы «Акционерлік қоғам туралы» ҚР Заңына және «Бағалы қағаздар нарығы туралы» ҚР заңына біраз түзетулер енгізді. Осының ішіндегі ең негізгі түзетулер, бұлар ақпарат алуға құқығы бар инвесторлардың құқықтарын бұзбауы үшін бағалы қағаздар нарығына кәсіби қатысушылардың жауапкершіліктерін және акцияларды сатып алғандағы ережелердің сақталмауын болдырмау үшін акционерлік қоғамдағы лауазымды тұлғалардың жауапкершіліктерін, сонымен қатар бағаларды шектеу мақсатында жүргізілетін келісімдердің болуын қарастырады.

Акционерлердің жалпы жиналысында олардың шығаратын акцияларын сатып алу кезіндегі акциялардың құнын анықтайтын әдістерді қабылдады және акцияларды сатып алғандағы дауыс беру мен сатып алу процедурасын анықтады. Заң шығарушылармен аудиттік ұйымдарды дербес тандауда және сол таңдалған аудиттік ұйымға қоғамның барлық құжаттарымен қамтамасыз ету міндетін атқаруға болатын ірі акционердің құқығы бекітілген болатын.

Корпоративті басқару Кодексінің моделі 2005 жылы 21 ақпанда Эмитенттер Кеңесінің жиналысында ресми түрде көрсетілді, содан бастап корпоративті басқару бойынша мамандар мен реттеуші органдар корпоративті басқару Кодексін енгізуді және оны өңдеудегі компанияда туатын қиындықтар мен ол бойынша пайда болатын сұрақтарды қадағалап бақылап отырды. Енді осы бойынша 2007 жылы 3 шілдеде Эмитенттер Кеңесінің жиналысында корпоративті басқару Кодексіне түсінік беріліп кеткен болатын.

2006 жылы маусымда Қазақстанда бастаушы компаниялармен және ұйымдармен корпоративті басқару бойынша Ұлттық кеңес құрылды. Оның қызметі заңдық инициативаларды әрі қарай дамытып, жергілікті компаниялармен бірге әрекеттесу арқылы олардың инвестициялық тартымдылығын жоғарылатуға бағытталған [6].

2007 жылы ақпанда «миноритарлық инвесторлардың құқықтарын қорғау сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңдық актілеріне өзгерістер мен толықтыруларды енгізу туралы» заң қабылданды. Тап осы заңдық жобаны дайындау кезеңінде Еуропа елдерінде пайда болған корпоративті басқарудың тәжірибесі қолданылған болатын, сонымен қатар заң өзіне тағы Лондон биржасында қабылданған эмитенттерден бағалы қағаздарды талап ету мен нарықтың кәсіпқой қатысушыларын реттейтін біраз жағдайларды кіргізеді [7].

Бірақта, күні бүгінге дейін қазақстандық компанияларда корпоративті басқару жүйесі енді ғана құрылуда, сонымен қатар директорлардың кеңесінде міндетті барымен (наличию) талап ету бойынша 2005 жылдың жазында оларға тәуелсіз директорлар енгізілді, ондай комитеттердің міндеттемелері қоғамдық компания деген статусы бар қазақстандық компаниялар үшін директорлар кеңесінің бірінші кезеңінде орнатылған болатын.

Қоғамдық компаниялар кіші инвесторларды тартатын және бағалы қағаздар нарығында тұрғындардың ауқымды бөлігінің үлкен инвестициялық процеске қатысуына алып келе алмаған «халық акционерлік қоғамы» қызметін алмастыруға шақырды. Активтердің көлеміне талап ету мен 500-ден кем емес акционерлердің санын кезіндегі халық акционерлік қоғамының негізгі белгілері болды, ал қоғамдық компаниялардың бірінші кезегіндегі белгілері кіші инвесторларды тартумен бірге Қазақстанның ашық нарығындағы тап осы компаниялардың бағалы қағаздармен сауда-саттықты жүргізу міндетін ұсыну болып табылады.

Одан басқа, инвесторлар мен акционерлердің қызметтері туралы ақпараттың жету тәртібіне талап етудің жоғарылауы және қоғамдық органдар қызметінің толық жетілдірілуі бағытына қатысты жоғарыда айтылған заңмен келесі кадам жасалады:

- жыл сайынғы акционерлердің жалпы жиналысында қаржылық ағымдың кезеңінің соңында қоғамның таза табысын орналастыру тәртібі мен бір жай акция келетін дивиденд көлемдерінен басқа тағы акционерлердің қоғамдағы лауазымды тұлғаларға әсер ететін айналымдары және шағымдары болып табылады;
- миноритарлық акционерлерге акционерлердің жалпы жиналысында көрсетілген күн тәртібіндегі басқа акционерлермен бірігу мақсаты жөніндегі сұрақтарды шешу барысында қоғамдық тіркеушіге айтуына қосымша құқы беріледі;
- қосымша қоғамдық «корпоративтік сайты» түсінігі енгізілуі тиіс, бұны «бұқаралық ақпарат құралдары» түсінігінен айырмашылығы, бұқаралық ақпарат құралдары есебінде тіркелмеуі мүмкін, бірақ құзіретті органдардың талаптарын жауап береді және акционерлер мен инвесторлар алдында ақпаратты ашуда заң нормаларын орындауды қамтамасыз етеді.

Акционерлер құқығын қорғау көзқарасымен және заң нормаларының тобы бойынша, бағалы қағаздарды төлеу тәртібін анықтаудағы жағдайды қарастырады және акционерлерге артықшылығы бар сатып алу құқын береді. Көбіне, бұл заң келесідей нормаларды қарастырады:

• квартал және жарты жылдық мерзім қорытындысымен дивидендтерді төлеуге тыйым салу, себебі дивидендтер жай акциялар бойынша акционерлік қоғамның таза табысы сомасынан төленеді, оны қаржылық жылдың қорытындысымен ғана анықтауға мүмкіндік бар;

• аталған құқықтың бағалы қағаздардың бір меншік иесінен басқаға ауысуын жүзеге асыру тәртібін реттеуде жүзеге асуы. Мысалы, акционердің акцияны отыз күн ішінде иелігінен шығару кезінде, артықшылығы бар сатып алу құқығына сәйкес акцияны иемдену өтініші, егер бұрынғы акцияның меншік иесі мұндай өтінішті бермесе, аталған құқық акцияның жаңа меншік иесі арқылы жүзеге асырылады. Заң алдында, акционерлер алдында менеджмент міндетін реттейтін, оның орындалмауына жауап беретін топ негізгі орын алады. Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, ақпаратты беру нәтижесінде келтірілген шығындар, сонымен қатар заңда бекітілген ақпарат тәртібін бұзу мен шатыстыруға алып келетін, қызметтері арқылы келтірілген зияны үшін қоғамның міндетті тұлғалары қоғам алдында және акционерлер алдында жауап береді.

2006 жылы алғашқы заңдық деңгейде «инсайдерлік ақпарат», «инсайдер» ұғымы енгізілді, «инсайдердің» негізгі принципі: «ақпаратты қолдана біл немесе саудадан бас тарт» болып табылады. Осыған орай инсайдерге тиісті емес әрекеттер:

- инсайдерлік ақпаратты қолданып, өзінің немесе үшінші тұлғаның жағдайы үшін бағалы қағаздармен келісім шарт жүргізеді;
- үшінші тұлғаға инсайдерлік ақпаратты беру немесе оларға кол жетімді ету және заңмен қорғалған шараларды ұйымдастыру;
- инсайдерлік ақпарат негізінде үшінші тұлғаларға бағалы қағаздармен келісім жасауды ұсыну.

Қаржылық делдалдар жауапкершілігін жоғарылататын және оларға көрсетілген қызметтер сапасы талабы жөніндегі заң жағдайы, инвесторлар құқын қорғау көзқарасы бойынша аса маңызды емес.

Бағалы қағаздардың Қазақстан қор биржасындағы арнаулы тізімге енгізуіне үміткер болуы, акционерлер қоғамдар үшін корпоративті басқарудағы кодекстің болуы міндетті [8]. Осыған байланысты листингтік компаниялар арқылы корпоративтік басқаруға талдау жүргізді, яғни көрсетілгендей өздігімен құрылған корпоративтік басқарудың 21 пайызы ғана листингтік компанияларды алатынын көрсетті [9].

Тәуелсіз директорлар корпоративтік басқарудың жетілдірілуіне үлкен үлесін қосты – бұл ең аз дегенде талқыланатын сұрақтар бойынша директорлар кеңесінің объективті ойларының құрылуына әсер етеді, сонымен қатар директорлар кеңесінің жұмысының тиімділігін жоғарылатады, себебі ол ішкі менеджментке де, аффилирленген тұлғаларға да, компания контрагенттеріне де бағынбайды [10].

Үкімет тәуелсіз директорлар институтының даму процесіне белсенді түрде әсер етеді, корпоративті басқарудың базалық негізін заңды түрде реттейді. Нормадан басқа, қазіргі Қазақстан Республикасындағы жүзеге асып жатқан заңдарға сай (Қазақстан Республикасының заңы 1-баптың 12-тармақшасындағы «Акционерлік қоғам туралы»), негізгі жағдайлары компанияның ішкі құжаттарында көрсетілуі керек, ең негізгісі ретінде Жарғы, Корпоративтік кодекс, сонымен қатар директорлар кеңесі жөніндегі жағдай болып табылады.

Тәуелсіз директордың негізгі рөлі – шешім қабылдаудағы ережелері мен процедуралардың сақталуын қадағалау, сонымен қатар миноритарлық акционерлердің құқын қорғау мүдделерін көрсетеді. Осыған байланысты тәуелсіз директорлар институтының қалыптасуы директорлар кеңесінің институтының толығымен қалыптасуына байланысты екендігін атап көрсетуге болады. Өкінішке орай, бүгінгі күндері акционерлік қоғамдардың көбісі (әсіресе шағын компанияларда) директорлар кеңесі формальды қызметтерді орындайды: заңда қарастырылған шешімдерді қолдайды. Соған сәйкес тәуелсіз директор рөлі тәжірибе жүзінде нөлге тең.

Директорлар кеңесі нақты жұмыс істейтін, басқа компанияларда қабылданатын шешімдер жиі өткізілетін жиналыстарда қарастырылады, әр түрлі комитеттер құрылады. Мұндай компаниялардағы директорлар кеңесі басқару есебінің негізінде компания қызметінің тиімділігін көтеру үшін топ-менеджментке ұсыныстар береді, тәуекелді бақылауды жүзеге асырады. Мұндай компанияларда тәуелсіз директорлар маңызды рөлді атқарады.

Негізгі қызметтерді орындаумен қатар тәуелсіз директорлардың акционерлер алдындағы жауапкершілігін жоғарылатуға ұмтылуы, мысалға директорлар кеңесінің жұмысы жөнінде жылдық есеп беру міндеттемелерін көрсетуде, соның ішінде компания қызметінің жақсы және жаман жақтары жөнінде мәліметтер беріп отыру. Негізгі рөлді тәуелсіз директор атқаруы тиіс. Тәуелсіз директорлардың институтының дамуын тежеу кезіндегі маңызды аспектілердің бірі Қазақстандағы нарықта тәуелсіз директорларға қойылатын талаптарға сәйкес, кәсіби мамандардың болмауы болып табылады. Кең тараған қателіктердің бірі ретінде дос немесе жақсы таныс немесе туысқан болып келетін адамды тәуелсіз директор есебінде тағайындау болып табылады. Мұндай адамды басқару қиын болады, ал оның жұмысын бағалауда қиындықтар туады, сондықтан да мұндай адамды «тәуелсіз» деп санай алмаймыз. Жақсы нәтижелерге жету мақсатында және компанияның табысты қызмет етуі үшін корпоративті басқарудың ең жақсы тәжірибесі ретінде компанияда білікті корпоративті хатшының болуын қамтамасыз ету болып табылады. Білікті корпоративті хатшы корпоративті басқарудың тиімді жүйесін дамыту және құрудағы негізгі қызметтерді біріктіруші негізгі тұлға болып табылады. Корпоративті хатшының басты жұмысы директорлар кеңесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету, яғни соған қоса компанияда жұмыс тиімділігін арттыру болып табылады. Корпоративті хатшы директормен ақылдаса отырып, компания бизнесіндегі пайдасын арттыруға байланысты тиімді бағыттарды ұсынуына, соған орай компания және оның акционерлері мен қызметкерлерінің мүддесін қорғау кезіндегі тәуелсіздік және объективтілікті сақтауы тиіс [11].

Қазақстандағы корпоративті хатшы институты заңның жаңаша түрі бойынша 2007 жылы ақпан айында акционерлік қоғамдарда жүргізіле бастады. «Қазақстан Республикасының Акционерлік қоғам» туралы заңына сәйкес корпоративті хатшыға анықтама беретін болсақ «директорлар кеңесінің немесе атқарушы орган мүшесі болып танылмайтын, директорлар кеңесінің есеп берушісі, соған қоса өзінің қарекеті есебінен директорлар кеңесі мен акционерлік қоғам жиналысын бақылап ұйымдастырушысы, күнделікті шикізаттарды пайдалану бойынша сұрақтарды қарастыратын акционерлік компанияның жұмысшысы» болып табылады.

АҚ туралы заңына сәйкес корпоративті хатшы тікелей директорлар кеңесіне есеп беруге міндетті. Бұл жағдайда корпоративті хатшы объективті түрде жағдайды бағалауына және компания мен оның акционерлерінің мүддесін үшін менеджерлер мен басқа да тұлғалар алдында тікелей әсер етуін сақтауға мүмкіндігі бар.

АҚ туралы заңда көрсетілгендей хатшы тек өзіне тиісті жұмыстарды атқаруы тиіс. Компанияны корпоративті түрде басқару және компания саясатында, сонымен қатар акционерлік қоғамдар корпоративті хатшының компетенциясын ескеру қажет. Өз тәжірибесі шегінде келесідей проблемалармен кездеседі [12]:

1. Корпоративті хатшының лауазымын анықтау керек, себебі корпоративті хатшы мен жай хатшы арасындағы жұмыстың атқарылуы кей кездері түсініксіз болады. Қазіргі таңда көптеген АҚ-да корпоративті хатшының қарекетін заңгер мамандар атқарады. Сол себепті заңгер маман екі жақты келіспеушілікте қалады, біреуі басшы болса, екіншісі директорлар кеңесі. Бұндай жағдай болмауы тиіс;

2. Корпоративті хатшыға байланысты лауазымдылығын, міндеттерін, функцияларын бекіткен құжаттардың жоқтығы. Кейбір Қазақстандық АҚ тек қана техникалық функцияларды ғана белгілеген (директорлар кеңесінің мәжілісінің хаттамасын жүргізу);

3. Директорлар кеңесінің мүшелерімен, әсіресе тәуелсіз директорларға кездесе алмаушылық. Корпоративті хатшының мұндай компаниядағы тәуелсіз директорлармен байланысы, директорлар кеңесінің төрайымы арқылы қолданады;

4. АҚ штаттық кестесінде корпоративті хатшы лауазымының болмауы (аппарат) қызметіне әкеледі;

5. Корпоративті хатшы міндетін ауыстырудағы кең тараған тәжірибенің бірі еншілес компаниялардың қызметін бақылау, басты кеңсе жағынан басқару тетігі ретінде пайдалану;

6. Корпоративті хатшының кәсіби біліктілігін көтеру мәселесі – аз түрдегі арнаулы тренингтер мен семинарлардың болуы, соның әсерінен жеке компетенция мен кәсіби білім деңгейін көтеру;

7. Кәсіби корпоративті хатшыны іріктеу мәселесі қазақстандық компаниялар үшін басты болып табылады.

Еуро Одақта АҚ-ды басқаруда екі буынды жүйе қолданылып келеді. Бұрында Қазақстанда кейбір ауытқулар болған, яғни акциялар тек қана бір адамда болды [13].

Бұл жағдайда заңнамалық актілер директорлық кеңесін құруға рұқсат берген жоқ. «АҚ қоғам туралы» заңның өзгертілгенінде бір буынды жүйені құруға болмайды деп айтылған.

Жоғарыдағы өзгертулерге дейін жалғыз акционерлердің директорлық кеңесін құрған еді. Соған қоса көптеген акционерлік компаниялар директорлар кеңесін тек қана заң талабы керек еткесін ғана құрған еді.

Басқарудағы сұрақтарды тек қана басқарушы орган тәуелсіз түрде немесе акционерлердің өздері шешті. Басқаруға байланысты сұрақтарды акционерлердің өздері директорлық кеңеске қарамастан шешті. Қалған жағдайларда акционерлердің өздері директорлар кеңесі құрамына кіріп, компания іс-әрекеті бойынша күнделікті шешімдерді өздері қабылдады. Осыған орай жоғарыда айтылғандай Қазақстанда корпоративті басқарудың базалық моделін таңдай отырып, компаниялардағы моделіне қарсылық білдіруге болмайды. Бұнда айтылғандай отандық компаниялардағы басқару тәжірибесі көрсеткендей

корпоративті басқарудың екі буынды моделі болмайды және қазіргі кезеңде жалғыз ғана мүмкіндігі бар деп айтуға болмайды. Оны қазір біз акционерлік қоғаммен байланыстыра алмаймыз. Ағымдағы тәжірибе көрсеткендей, көптеген компанияларда директорлар кеңесі және оны басқару бір буынды жүйеде жүзеге асып жатқан бірыңғай директорлар кеңесі режимінде жүзеге асатындығын көрсетеді.

Корпоративті басқару жүйесін және корпоративті қатынастарды ары қарай жетілдіруде корпоративтік қатынастарды реттеуде, заңдарға өзгерістер енгізбеу мүмкін емес.

Осыған байланысты Қазақстанда жеткілікті түрде көп пайызын көптеген қатысушылар саны бар акционерлік қоғамдар құрайды, мұндай құқықтық нормаларға өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет, ол аздаған қатысушылары бар акционерлік қоғамның құқықтық жағдайларын реттейді.

Осыған қарамастан соңғы уақыттары Қазақстанда Акционерлік қоғамдар көп болғандықтан, яғни олардың құрамы аз адамнан тұрғандықтан, соған байланысты заңнамалық актілерді де соған сай бейімдеу керек. Қазіргі таңда Қазақстандық компания, фирмаларды, отандық кәсіпкерлікті дамыту туралы көптеген ақпараттар таралып және ақпаратты дамыту жөнінде шаралар жүргізіліп жатса да АҚ туралы заңнамалық актіге өзгертулер енгізген жөн болады, оның ішінде АҚ жылдық есебінің мазмұнын талап ету туралы және оны бекіту жөнінде «Акционерлік қоғам туралы» заңда өзгерту енгізу қажет. Сонымен қатар бағалы қағаздар нарығындағы инвесторлардың заңды мүддесі үшін және құқықты бұзу кезінде жауапкершілікке тартуда нормаларды қолдануды жетілдіру мақсатында келесілерді ұсынуға болады:

- ақпараттың минималды көлемін бекіту, егер инвестор ақпаратпен толық қамтамасыз етпесе заңға сай әкімшілік құқық бойынша жазаланады;
- жеткілікті құқық бұзушылықты анықтап, оларға өзгертулер енгізіп, инвестор қолдана алатындай етіп жасау керек.

Акционерлер жиналысына қатысты мәселелер мен қарама-қайшылықтарды жою үшін, акционерлердің жалпы жиналысын дайындап, оны өткізу тәртібін реттеу үшін келесілер қажет:

1. «Акционерлік қоғам» туралы заңында күн тәртібінде енгізілген акционерлік сұрақтар жөніндегі тәртіпті қайтадан қарастыру қажет, онда қоғамдық бақылау және басқару органдарын таңдау үшін, кандидаттарды қайта қарастыру және оған дейін көрсетілген сұрақтар мен кандидаттарды қайта қарастыруды анықтау мүмкіндігі бар;

2. АҚ туралы заңда бюллетенді жарамсыз деп тану мәселесін бекіту. Бүтіндей есеп комиссиясына қатысты, себебі ол сайлаушылар қорытындысын шығарады.

Корпоративті басқару саласы жүйесін жетілдірудегі пайда болатын дауды шешуде келесілерді ұсынуға болады:

- 1) Ішкі құжаттардың қателігі, акционерлік жиынды өткізу қателіктерінен акционерлік жиналысты жарамсыз деп тануы;
- 2) Акционерлік қоғамдар жөніндегі заңдарды толықтыру, яғни акционерлердің өткізген жиынындағы келеңсіздіктерді анықтап оны жарамсыз деп тану;
- 3) Акционерлер жиынында болған нақты ауытқуларды дәлелдеу, яғни бұл сол бойынша жарамсыз болып табылады.

Осы айтылған кезеңде бір буынды модельді қолданған дұрыс па әлде екі буынды ма: соған сай дұрыс альтернативаны таңдаған жөн.

Айта кететін болсақ елімізде бір буынды модель жасырын түрде бар және көп таралған. Осыған орай жаңа кезеңде директорлық кеңесінің бірігуі жағдайында компанияда жеке атқарушы органын құруды қажет етпейтін мүмкіндіктерін заңды түрде қарастырған жөн («Акционерлік қоғам туралы» заңының 33 бабының 1-тармағының 4-тармақшасы).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415-ІІ «Об акционерных обществах».
2. Юсупов Б. Корпоративное управление как элемент управления рисками // Рынок страхования, 2006, № 5, май, с. 22-27.
3. Берч Кеннет А. Оценка уровня корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 7-8, с. 34-37.
4. Масалин Е. Рейтинг корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 2, с. 23-26.
5. Мусин А. Влияние корпоративного управления на улучшение инвестиционного климата в Казахстане // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 29-32.
6. Карл Бах. О важности эффективного корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 33-35.
7. Дунаев А. Предстоящие изменения в законодательстве Республики Казахстан в части корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 26-28.
8. Постановления Правления Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций от 30 марта 2007 года № 73 «О требованиях к эмитентам и их ценным бумагам, допускаемым (допущенным) к обращению на фондовой бирже, а также к отдельным категориям списка фондовой биржи».
9. Колбасарова Г. Свежий взгляд: модельный кодекс корпоративного управления в новой редакции // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 2, с. 27-30.
10. Машабаева Ф. Роль и значимость независимых директоров в корпоративном управлении // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2007, № 3, с. 41-43.
11. Абдуманапова А. Роль корпоративного секретаря в системе корпоративного управления: принцип «единого окна» // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 3, с. 28-31.
12. Ахметова Г. Корпоративный секретарь в акционерных обществах // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 8, с. 40-45.
13. Сарсенов Н. Проблема выбора казахстанской модели корпоративного управления // Рынок ценных бумаг Казахстана, 2008, № 1, с. 26-28.

XX ғасырдың басындағы Маңғыстау өңіріндегі білім беру ісінің жағдайы

Орынгүл ТАБЫЛДИЕВА,

М.Тынышпаев атындағы қазақ көлік және коммуникациялар академиясы Ақтау филиалының оқытушысы,
тарих ғылымдарының кандидаты

Білім деңгейі – ұлттық мәдениеттің ұлттық сананың дамуының көрсеткіші. Ол экономика, саясат және мәдениет салаларында өзгерісті бейнелеп қана қоймайды. Сонымен бірге, өзі де осы өзгерістерге белсенді түрде әсер етеді. Білім – жеке адамның әлеуметтік-экономикалық процестерге тиімді араласуын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Заманға сай білім алу және озық технологияларды игеруге мүмкіндік беретін білім берудің тиімді инфрақұрылымын жасау елбасының халыққа Жолдауында көрініс тауып, өзінің өзектілігін жойған емес.

Халықтың белгілі бір уақыт ішіндегі дамуының ірі сипаттамасы оның мәдени-техникалық дәрежесі және оған сай келетін білім деңгейі мен білім беру жүйелерінің дәрежесі болып табылады.

Маңғыстау облысында ғасыр басында жүрген өзгерістер халықтан мәселесіндегі білім жүйесін де қамтиды.

XIX ғасыр соңындағы санақ Қазақстан территориясында, соның ішінде Маңғышлақ уезінде тұратын халықтардың сауаттылығының төменгі дәрежесі көрсетті (уезд бойынша 2 % ғана сауаттылар). Осы көрсеткіштердің сана мәліметтерінде көрінуі аймақтағы оқу, білім беру ісінің даму тарихына тікелей қатысты.

Маңғыстау елі Қазан төңкерісіне дейін өз балаларын жергілікті жерлерде мешіт-медреселерде оқытты. Сөйтіп олар араб, парсы, түрік тілдерін меңгерді, осы тілдерде сауат ашып келді.

1892 жылғы мәлімет бойынша, Маңғышлақ уезінде 34 медресе болды. Онда 492 оқушы (оның 322 – ер, 170 – әйел) оқыды [1].

Ел арасында ғылым, дін, мәдениет, егіншілік, бағбандық дәстүрлері Шығыс елінің білімін таратқандар арқылы халық арасына тарады. Оқытушылар көбінесе молдалар, ахундар болды. Нақты мысалдарға келсек, Адай елінің Қосқұлақ атасынан өрбитін Бекет Мырзақұлұлының ағартушылық қызметі туралы мәлімет бар. XIX ғ. орыс зерттеушісі Э. Эверсман былай жазады: «Үстіртте таудан қашап жасалған» мешіттер парсы, араб, татар жазуларымен

безендірілген» – десе, орыс зерттеушісі Алексеев 1853 ж. жазған «Солтүстік Үстірттің жағрафиялық сипаттамасы» деген еңбегінде «бұдан елу жыл бұрын (1803) Жемнің жоғарғы жағындағы Акмешітті ... Бекет ... жазғы мекен ретінде салдырған екен. Осы мешітте Бекет ұл балаларды оқытып, хат танытқан» – дейді [2]. Сондай-ақ, Жаналыұлы Абдолла, Қырымқұл Әбді ахун Мырзайыр, Шегем Қайырша Жәуперұлы, Шоңай Шайхы Кендірбайұлы, Айтқұл ахун Қараш Байқұл, Бектеміс Жары Ержан Төлегенұлы т.б. оқытушылар халық аузында үлгі болып қалған.

1900 жылы патша әкімшілігі Каспий сырты облысындағы білім беру жүйесіндегі мешіттер мен оқу орындары туралы мәлімет жинайды. Сол мәліметте Маңғышлақ уезіндегі мешіт, медресе, мектептер мен олардағы оқушылар туралы мағлұмат бар. Осы мәлімет бойынша, 1900 жылы Маңғышлақ уезінде 2 имамдық, 1 соборлық және 1 приходтық білім беру орталықтары ресми тіркеліп, 29 мектепте 20 – оқытушы, 214 – ер бала мен 34 қыз бала – барлығы 248 оқушы оқиды деп көрсетіледі. Одан бөлек жылдық вакууфтық кірісі 13 сом деп 16 медресе көрсетіледі (оқушылар саны көрсетілмеген) [3].

Бұл медресе мен мектептер патша үкіметінің мұсылмандық мектептерде бала оқытуға шектеулер салғандығына қарамастан жұмыс істеді. Мектептер мен медреселерде бала оқытқысы келетіндер оқу басқармасынан арнайы рұқсат алуы тиіс болды. Рұқсат етілген куәлігі болмаса 10–30 сом көлемінде айыппұл төлеуі керек немесе 5–15 тәулікке қамауға алынатын [4].

Маңғыстау жеріндегі алғашқы орыс мектебінің ашылуы 1878 жылы жүзеге асырылды. «Саудагерлер Форттан өз товарлары мен факторияларын қорғайтын Армянская слабода бекінісін салдырып, балаларын оқытуға мектеп салдыруға 1878 жылы майда Кавказ наместнигі мен Маңғыстау приставына хат жолдайды. Сол жылы күзде қоғамдық балалар мектебі дүниеге келді. Маңғыстау жерінде ұлт балаларының алғашқылары 1885 жылы осы мектепті бітіреді. Олар 8 қазақ, 2 түркімен баласы еді», – деп еске түсіреді зерттеуші Е.Өмірбаев [5].

Сонымен, XIX ғасыр басында Ресей империясының шеткері аймақтарында орыстандыру бағдарламасының көрінісі – байланыс аясына орыс тілі енгізілді. Бүкіл Қазақстандағы секілді Маңғыстау өлкесіндегі халыққа білім беру жүйесіндегі өзгерістердің қазақ халқына тигізген жағымды жақтарын – прогрестік мәнін жокқа шығармаймыз. Алайда, 1906 жылғы 31 наурыздағы «Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығысындағы мекендеуші бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы» Ереже, 1907 жылғы 1 қарашадағы «Бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы» Ережелер де, 1913 жылғы 14 шілдедегі «Бұратаналарға арналған бастауыш училищелер» т.б. заңдық актілер отарлық саясаттың нәтижесін тұрақтандыруға арналған құжаттар болып табылады.

Сонымен бірге, мұсылмандық мектептер де қазақтардың сауаттылығының өсуіне септігін тигізіп жатты. Мысалы, 1904 жылы Маңғышлақ уезінде 67 мұсылмандық мектептер болды. Оларда 1003 оқушы оқыды [6].

Қазан төңкерісінен кейін медресе, мешіт жүйесі арқылы халықты сауаттандыру, имандылыққа, елдікке тәрбиелеу тұншықтырылып, халқымыздың өз салтын, тегін, тарихы мен дәстүрін ұмыту басталды. Ел ішінде орысша сауат

ашу, ғылыми білімді тарату – Маңғыстау халқын өзге дамыған елдермен иық тіресе дамуына игі әсерін тигізбей қойған жоқ.

1919 жылы сәуірде Форт-Александровскіде халыққа білім беруді жолға қою жөнінде комиссия құрылды. 1920 жылдың мамырынан бастап алғашқы мектептер жұмыс істей бастады. Шілде айынан бастап халыққа білім беру бөлімі іске кірісті. 1920 жылы Адай уезінде сауатсыздықты жою (саужой) жүйесінде қалада үш мектеп, уезде 1 мектеп жұмыс жасап, оларда 79 адам (64 қазақ, 15 орыс) бітіріп шықты.

XX ғасырдың 20 жылдары Маңғыстаудағы оқу жүйесі үшін өте қиын кез. Көшпелі ауылдарда мектеп салынбаған, мұғалімдер мен балалар киіз үйлерде елмен бірге көшіп жүретін. Оқу құралдары мен оқулықтар жоқ, мектептерді қаржыландыратын байлар мен молдалар қуылды, жас кеңес үкіметінің қаражаты жетпеді. Сондай-ақ, 1925 жылдан бастап Голощекиндік «Кіші қазан төңкерісі» қоғамдық-әлеуметтік қиындықтар туғызды. Ащы нәтижесі 1929–33 жылдар арасындағы аштық пен оның зардабы.

1920 жылдары да Маңғыстау уездік партия ұйымы халықты жаңаша оқыту үшін кадрлар даярлауға күш салды. Кеңес төңкерісінен кейінгі қуғын-сүргіннен қалғандардан 1920 жылы бірнешеуі іріктеліп, мұғалімдерді даярлау курстарына оқытылып алынды. Осындай жолмен 1923 жылы – 14, 1926 жылы – 25 мұғалім даярланды. 1926–1927 жылдары Маңғыстау өлкесінде мектептер ашылып, 1 мыңнан аса бала оқытылды. Оқу араб графикасы негізінде жүргізілді. Оқу ісін жүргізу де, материалдық жағынан қамтамасыз ету де, мұғалімдерге ақы төлеу бәрі-бәрі қиындық жағдайда жүргізілді.

Форт-Александровскіде жеті жылдық мектеп алғаш 1926 жылы ашылды. «7-жылдық оқушылар саны–180, олардың ішінде қазағы–130, немесе 72 %, 50-орыс 2,8 %. басқа ұлт өкілдері жоқ. Қызылжытатыны қазақтар ішінде бірде-бір қазақ қызы жоқ. Бұл ғасырлар бойы қалыптасқан діни-тұрмыстық қағидаларға байланысты болар. Бірінші 4-топта оқу қазақ тілінде, жоғары 5,6,7-топта оқу орыс тілінде жүргізіледі. Мектептің жөнделуі басқа мектептердей, пештер тартпайды, оқулықтар жетіспейді, арнайы кабинеттер керекті құралдармен жабдықталмаған, кітапханада шет елдік жазушылар, тіпті отандық орыс классиктері Толстой, Горький, Некрасов шығармалары жоқ», – деген мұрағат құжаттарынан үзінді сол кезеңдегі мектептердің жағдайынан хабар береді [7].

1926 ж. санақта сауаттылық дәрежесі 1897 ж. санақтағыдай тағы да есептелінді. Ол санақ бойынша уезде 1926 ж. санақта 67928 ер адам, 67627 әйел барлығы 135555 адамның 36939 – сауатты деп есептелінді [8].

Маңғыстау халқының 27,8 % сауатты болды. 1897 ж. санаққа қарағанда уезд халқының саны 2 еседей көбейсе, сауаттылар саны 3,3 есе өскен (1897 ж. 1375 адам сауатсыз деп есептелген). Бірақ, сауаттылардың халық санындағы үлесі елеусіз түрде өсті: 1897 ж. уезд халқының 2% – сауатты болса, 1926 ж. 27,8 % – сауаттылар деп тіркелді. 1897ж. және 1926 ж. санақтар мәліметтерінде сауаттылар ішінде ер адамдар саны мен үлесі артық болды. 1897 ж. 1149 ер, 22 әйел адам сауатты болса, 1926 ж. 3602 ер 937 әйел адам сауатты деп тіркелді. Қазақтарға келсек, 1897 ж. 15 қазақ әйелі сауатты деп есептелінсе, 1926 ж. 1926 ж. 97 – әйелге көтерілді. Маңғыстау қазақтарының сауаттыларының

үлесі 0,8 %-дан 1,9 %-ға (2 есе) өсті, 1897 ж. 504 қазақ сауатты деп есептелінсе, 1926 ж. сауатты қазақтар саны 2527 адам болды (5 есе өскен). 1897 ж. уездегі сауатты халықтың 36,6% қазақ болса, 1926 ж. 55,7%-ға көтерілді. Уезде есептелінген 65891 ер, 65585 әйел, барлығы 131476 қазақтың (уезд халқының 97%-ы) 2527-сі ғана (1,9 %) сауатты болған. Сауатты қазақтар уездегі сауаттылардың 6,8%-ін, ал, уезд халқының 1,9 %-ын ғана құрады. 6 жастағы 2 қазақтың ер баласының сауатты екендігі айтылады [8]. Жас мөлшері 65 жоғарғы әйелдер мен 77 жастан жоғарғы ер адамдар арасында сауаттылар жоқтың қасы (ер адам ғана әр жастан 1-2 адамнан сауатты деп тіркелген). Қазақтар арасында 60 жастан жоғарғы әйелдер мен 75-тен жоғарғы ер адамдар арасында (6 сауатты ер адам ғана бар) сауаттылар жоқ деуге болады. Қалалық қазақ әйелдерінің 45 жастан жоғарғыларының сауаты жоқ деп тіркелген. Ал ер адамдардың 70 жастан аскандарында оқу-жазу болмаған.

Жасы ұлғайғандардың арасында сауаттылар аз кездесе бастайды. Сауаттылар қала халқына қарағанда ауылдарда көбірек тұрды. 1000 адамға шаққандағы үлесі шағын болғанымен, Форт-Александровскідегі сауаттылар санына қарағанда саны артық болды.

1 кесте

Маңғыстау халқының 1926 ж. санақтағы сауаттылығы [8, 40 – б.]

		әйел	ер	барлығы	үлесі
1926 ж.	барлығы	937	3180	4539	3,3 %
	қала	169	544	713	3,8 %
	село	768	3058	3826	2,8 %
Қазақ	қала	24	372	396	26,7 %
	село	73	2058	2131	1,6 %
	барлығы	97	2430	2527	1,9 %
Орыс	қала	92	78	178	79,1 %
	село	474	621	1095	59,6 %
	барлығы	566	699	1265	61,4 %
Татар	қала	27	27	54	48,2 %
	ауыл	88	76	164	53 %
	барлығы	103	115	218	51,6 %

Бүкіл Қазақстандағы секілді Маңғыстауда да мектептерде оқу мен жазу 1928–1940 ж.ж. аралығында латын әріптеріне, 1940 жылдан бастап кириллицаға көшірілді. Жаңа әліпби «Еңбекші қазақ» және «Советская степь» газеттерінде жарияланды. «Жаршы» журналының әр санында латыншылар қозғалысының барысы, олардың қол жеткен нәтижелері қорытындыланып отырды.

1929 жылдың 2-4 маусымында Халық ағарту комиссариаты мен Орталық жаңа әліпби комитетінің ғылыми-әдістемелік кеңесінің ғылыми-орфографиялық конференциясы өтті. Конференцияға Ташкент, Қызылорда, Алматы, Орынбор, Москва, Ленинград сияқты қалалардың жоғарғы оқу орындарының ректорлары, профессорлары, ғылыми қызметкерлері мен оқытушылары қатысты.

1929 жылдың 14 тамызында ҚАКСР-нің ХКК-сі барлық жағдайды ескере отырып, латын әліпбиін толықтай енгізудің соңғы мерзімін 1930 ж. 14 тамызына, яғни Қазақстанның 10 жылдық мерейтойына дейін енгізуді белгіленді. Латын әліпбиі енгізілгеннен кейін де бірнеше жылдар аралығында (өтпелі кезең уақытында) араб әліпбиін қолдануға рұқсат етілгенін атап өту қажет.

Қазақстанда мектептер мен жоғарғы оқу орындарында латын әліпбиі бірден енгізілді де, іс қағаздарына енгізу барысы бірнеше жылға созылды. Маңғыстаулықтар да сауаттандыруға байланысты жаңа науқанға қызу кірісті. 1930 жылы 14 тамызында КСРО ХКК мен ОАК «Жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқу туралы» қаулы қабылдады. Маңғыстаудың Ақкетік ауылында қыздар мектебі, Ұштаған, Ащымұрын ауылдарында көшпелі, Шайыр, Жармышта бастауыш мектептер ашылды. Көшпелі мектептер 1937 жылға дейін жұмыс істеді. 1930–1931 оқу жылында Ақмышта жетім, жартылай жетім, жағдайы төмен отбасылардың балалары үшін коммуна құрылды.

1934 жылы Адай уезіндегі мектеп саны 42-ге, мұғалімдер саны 86-ға, мектепке тартылған балалар саны 2500-ге жетті.

1933–1937 жылдары міндетті 7 жылдық білім беру жүзеге асты.

1937–1938 жылдары репрессияның шыңы Маңғыстау өлкесінде оқу ағарту саласына да қырғи әсерін тигізді. Республика бойынша 22 мың адам атылып, 44 мыңы Сібір түрмелеріне айдалып, қуғындалды. Солардың ішінде Маңғыстаулық ұстаздар Бекмағамбет Төлеуов, Жылкелді Нәрін, Ержан Төлегенұлы, Рысмағамбет Айдаров, Анағали Таңқабаев, Қыдырбай Есмағамбетов және т.б. азаматтар бар.

1939 жылы Маңғыстау ауданында жаңа типтегі мектеп ашылып, оған 1939–1940 оқу жылынан бастап Қызылқұм, Жыңғылды, Ұштаған жеті жылдық мектептерін бітірген жиырма бала келіп оқи бастады. Бұл Маңғыстау аймағындағы екінші қазақ орта мектебі. Ал бірінші мектеп – 1938–39 оқу жылы орта мектеп болған С.М. Киров атындағы мектеп. Бұл мектеп 1938–1939 жж. бірінші рет, 1942 ж. үшінші рет, 1949 ж. төртінші рет оныншы кластық білім беріп, шәкірттерін оқытып шығарды.

II дүниежүзілік соғыс кезінде халық ағарту саласының дамуы тежелгенмен, тоқталған жоқ. Соғыс аяқталған соң мектеп жасындағы балаларды, жұмысшы жастарды мектептеріне тарту, соғысқа дейін басталған жеті жылдық білім беруді аяқтау т.б. міндеттерді шешу керек болды. Бұл міндеттерді шешудің қиындықтары көп болды: мектеп үйлерінің жетіспеуі, оқу-жазу құралдары мен оқулықтардың, мұғалімдердің жетіспеуі, көптеген отбасылардың материалдық жағдайының төмен болуы – жоғарғы сынып оқушыларының оқуды тастап, өндірісте не ұй шаруашылығында жұмыс істеп тез есеюлеріне себепші болды.

Республиканың шалғай өлкесінің бірі – Маңғыстау өңірінің халқы үшін балаларды оқыту, оларды тиісті мамандыққа баулуда жер шалғайлығы, жол қаражаты кедергі келтіретін. Елді пункттерінің бір-бірінен алшақтығы (100–150 км-ге жететін), коммуникациялық байланыстың болмауы, көліктің болмауы алыс ауыл балалаларының білім алуын қиындатты.

1950-жылдары қазақ мектептерінің жабылып, дәріс беру мен іс қағаздарын жүргізу орыс тіліне байланысты болғандықтан, сонымен бірге қазақтардың не-

гізгі көпшілігі I-ден, ауылды жерлерде тұратындықтан, 2-ден, алыс шалғайдағы отарлы мал шаруашылығымен айналысатын (олардың 86 % - қазақтар) бөлігінің мектеп жасындағы балаларының оқи алмауын қоссақ, оқушылардың ішінде қазақ балаларының аз болуының бір себебін шығарамыз.

Нәтижесінде орта арнаулы білімі мен жоғарғы білімі барлар қатарында қазақ ұлты өкілдері төменгі үлеске ие болды.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесі халықаралық білім беру стандартына сай және оның нәтижесіне жақын дәрежеде даму үстінде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚРОМА. 40-қор, 14-тізбе, 395-іс, 4-парақ.
2. Маңғыстау энциклопедиясы. Алматы., 1997. 115-бет
3. ҚРОМА. 40-қор, 14-тізбе, 612-іс, 163 қайтарма бетімен, 164-парақтар.
4. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін бес томдық. Т.3. – Алматы: Атамұра, 2002. 525-бет
5. Өмірбаев Е. Алғашқы мектеп. // Коммунистік жол, № 217. 2 қараша, 1978 ж.
6. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін бес томдық. Т.3. – Алматы: Атамұра, 2002. 679-бет.
7. МО МА. 211-қор, 3-тізбе, 36-іс, 75-78 парақтар.
8. Всероссийской перепись населения 1926 г. Т.8. Москва, ЦСУ СССР, 1928, С. 108-109

Омбы кадет корпусының жастар тәрбиесіндегі маңызы

Жәмиға ТАҒАТАРОВА,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

Педагогика тәжірибесіне қарағанда оқыту мен тәрбиелеу әдістері мен тәсілдер бұрынғы тәжірибені негізге алған. Батыс пен Шығыстың түрлі мектептерінен ғана емес, елде қалыптасқан тәжірибені де қолданған. Мұндай тәжірибе кадет корпустарында да жинақталған. Ресейде Кадет корпустарын ашудың басты мақсаты офицерлерді дайындаудың отандық жүйесін жасау болды. Оқу орнында кинап оқыту, міндеткерлікті өтеу сияқты тәрбиелеу кадеттер тарапынан наразылық туғызды, бұл міндеткерліктен бас тартты. Сондықтан кейбіреуі қашып кетті, оқығылары келмеді. Кадет корпусы тарихындағы мұндай кезеңді белгілі тарихшы В. Ключевский сабақтан қашу мен армиядағы дезертирлік әдеттегі жағдай болған орыс ағартуы мен мемлекеттік қорғанысының дерті болғанын айтады [1, 252 б.].

Әр жылдары корпусы дайындау әрқалай болды, талаптары да жақсы еді. Алғашқы кезде талапкерлердің сауаттылығына мән берілмесе, қоғамның дамуына орай талапкерлерден орыс тілінде жазып, оқуын тексерді. Бұл талап жыл сайын өсе түсті, сондықтан сауатсыз бала мұнда келе алмайтын. Кадеттегі оқудың жақсы жағына көңіл қойсақ, біріншіден, корпусарда оқитудың жеке типтік жүйесі болды, әрбір кадет қандай да бір пәннің қандай да бір бөлімін оқып меңгерді. Кадет оған ұсынылған бағдарлама бойынша ғылымын меңгергеннен кейін, екінші пәнге көшкен. Бұл жеке қабілетін, жауапкершілігін арттыруға, жарысып оқуға ықпал етті. Әр кадет жақсы оқитындардан қалып қалмауға тырысты.

Екіншіден, кадет корпустарында тілдерді үйренуге назар аударылды. Әсіресе, орыс, неміс, француз тілдері оқытылды. Бастапқы сыныптарда латын тілі міндетті жүргізілді. Үшіншіден, кадеттер тәжірибе алу үшін лагерьге шығарылды. Оқу жоспарында әскери бөлімшелерді, кемелерді көрсету, атуға теңіз жорықтарына қатыстыру болды. Жоғары курстағы кадеттер унтер-офицер, капрал және қатардағы әскер міндетін орындады. Өздерінің алғашқы әскери міндетін түсінді. Өте жақсы оқитын кадеттер басқа елдермен танысып, білімдерін көтеру үшін шет жаққа жіберілді. Төртіншіден, 1863 жылдан бастап кадеттерді оқу үрдісін ұйымдастыруда барлық оқу-тәрбие жұмысын гуманизациялауға бағыт ұстады.

Кадет корпустарындағы оқу үрдісін ұйымдастыруды зерттеген А.И. Солодухин олардың кемшілігі көп болғанын айтады. Алғашқы кезде оқу үрдісінде оқу бағдарламасының құрылымдық-логикалық схемасы, пәнаралық байланыстың болмағанын көрсетеді [2, 14 б.]. Оқу көлемі үлкен болған жоқ, оқытушылар материалды аз түсіндірген. Кейде кадеттер оқулықтың тұтас бетін оқығанымен, мазмұнын айта алмайтын. Оқыту жүйесі де ретсіз болды. Оқытушылар кадеттің бір пәннен білімі жеткілікті деп есептегенде ғана, екіншісіне көшкен.

Әрине, бұл кемшіліктер біртіндеп жойылды. Мұны кадет корпустарының даму тарихы көрсетеді. Біртіндеп корпусарда нақты кестемен сабақ жүрді. 1732 жылдың 1 қарашасынан бастап оқытушылардың сабақ кестесі жазылған кітапшалары болды. Пәндерді оқыту тәртібі анықталды. Кадеттерге олардың саны беріліп, оқулықтар, оқу құралдары таратылып, оқытушылар тағайындалды. Осы мақсатпен байқау өткізіліп, емтихан енгізілді. 1736 жылдан бастап кадеттерге бірнеше пәнді оқытты, сонымен бірге кадеттердің жасына қарай оқытылатын пәндерді топтады.

1836 ж. Ресейдің кадет корпустарында оқу жоспары бекітіліп, пәндері, сағаттары көрсетілді [3, 18 б.]. Оны кестемен көрсетейік:

№	Пәндер	Сағат саны
1	Құдай заңы	8
2	Француз тілі	24
3	Неміс тілі	24
4	Орыс тілі	25
5	Математика	31
6	Жаратылыстану ғылымдары	12
7	География және статистика	14
8	Саяси тарих	17
9	Заң жүргізу	3
10	Таза жазу	7
11	Сурет	6
12	Сызу	3
13	Әскери ғылым	15

Бұдан байқайтынымыз, оқу жоспарының үштен бірі шет тілін үйренуге бөлінген. Математика мен тарихқа да айтарлықтай сағат бөлінген. Әскери ғылымдар арнайы сыныпта оқытып, оған басқа пәндермен салыстырғанда сағат аз бөлінген. Келесі жылдары оқу жоспары нығайып отырды. Оған жаңа пәндер де қосылды. Мысалы, 12 жылдан кейін кадет корпустарына химия, физикалық география, механика пәндерін оқыту міндетті болды. Енді заң үйрену мен әскери ғылымдардың сағаты өсті. Мұның есесіне орыс тілі мен шет тілінің сағаттары қысқарды.

Әскери білім берудің қалыптасқан жүйесі, жалпы алғанда, мемлекетті қанағаттандырды.

Көптеген кадет корпусындағы атмосфераға анықтама жасай отырып, ондағы өмір бір жакты болғанын атап өткен жөн. Г.Н. Потанинді «орталық» пен «шет аймақ» арасындағы қатынастың әділетсіздігі ызасын келтірген. Сібір кадет корпусының жоғары қабатында «Европа» (офицерлер мен чиновниктердің балалары), төменгі қабатта «Азия» (казак офицерлері мен казак ақсүйектерінің балалары) бөлімі тұрды. Г. Потаниннің айтуынша, «Міне, қайда мәдени сібірлік сепаратизмнің ұрығы жасырынып жатты» [4, 130-133 бб.].

Ресми атпен Сібір кадет корпусы деген атпен белгілі Омбы кадет корпусы XIX ғасырдың 40-жж. басында әскери казак училищесі құрамы есебінен қайта құрылған еді. Бұл училище 20-жж. губернатор, Петр Михайлович Капцевич тұсында құрылған болатын. Ол 1822-1828 жж. Батыс Сібір генерал-губернаторы қызметін істеді. Сперанский Сібірдегі ағарту ісіне Капцевичті тартқан, өйткені 20 наурыз 1823 ж. жазылған рапортта ағарту чиновниктерінің кемшіліктері және сібірліктердің кедейшіліктен Еуропалық Россияның университеттерінде білім ала алмағандықтан, Сібірде жоғары оқу орындарын ашу қажеттігі туралы баяндалған [5, 401 б.]. Училищеде оқытылатын пәндердің саны орта оқу орындарындағы пәндер құрамына теңесетін. 250 орындық училище тікелей казак балалары үшін ашылып, казак әскери жасақтары қаражатымен жабдықталды. Мұғалімдер құрамы да казактар еді, жартысы офицерлер, жартысы урядниктер болатын. Омбыда бағдарламасы бойынша осыған тең келетін училище болмаған, сондықтан оған Сібір жаяу әскерлер линиясы офицерлері, азаматтық чиновниктер де балаларын оқуға беретін. Потаниннің айтуынша, ақыры, казактар саны училищеде азайып қалған, жаяу әскерлер офицерлері, азаматтық чиновниктердің балалары казак әскерлері есебінен оқуы дұрыс тәртіп емес еді, бірақ жоғары үкіметтің еркі осындай болғандықтан ешкім де қарсы келе алмайтын.

«Естеліктерінде» Г. Потанин «Әкем мені Омбыға 1846 ж. әкелді. Бұл кезде оқу орнының келеңсіз жағдайы тоқтаған еді. Біздің келуіміздің алдында казак училищесін кадет корпусы деп атау жөнінде хабарланады. Жаяу әскерлер офицерлері және азаматтық чиновниктердің балаларын қабылдау заңдастырылды. Олардан кадет корпусы құрамында рота құру, ал казактардан эскадрон құру белгіленеді. Жаңа киім (обмундировка), оқу бөлімін жақсарту, училищенің ішкі әлемін жөндеу, жаңа мұғалімдер мен тәрбиешілерді астанада әкелу сияқты жұмыстар алға қойылады. Алайда мен оқу орнына революцияға дейінгі жағдайында келдім», – деп жазған [6, 38 б.]. Сөйтіп, Потаниннің балалық шағы ұзақ болған жоқ. Эллизендер отбасы Пресновскіден көшіп кеткеннен кейін, 1846 жылы жаздың аяғында әкесі оны Омбыдағы әскери училищеге апарды. Ол 1848 жылы кадет корпусы болып құрылады. Григорийдің оқуы Николаев реакциясы кезінде басталады. Омбы бұл кезде Батыс Сібір әскери әкімшілік орталығы болған. Осы уақытта Омбыда тұрған болашақ жазушы Н.И. Наумов өзінің балалық әсерін былай деп жазады: «Біздің Омбыдағы үйіміздің терезесі алаңға қарайтын. Жазда таңғы сағат төрттен осы алаңда солдаттарды үйрететін... сол жерде таяқпен, мылтықпен оларды ұратын. Олардың шынғырғау

дауысы алысқа жететін. Осы алаңда солдаттарды да, қылмыскерлерді де қатарға тұрғызып, айдайтын. Осы көріністерді мен қазір де дірілдеп-қалшылдап еске аламын» [7, 178 б.].

Осының бәрін оқып жүргенде Г. Потанин де көріп, бақылаған. И. Белов өзінің күнделігінде «Омбы Сібірдің немесе поселениенің бекініс лагері сияқты көрінеді, өйткені оның тұрғындары жоқ деуге болады, мұнда тек әскери және түрлі әкімшіліктің қызметкерлері ғана тұрады. Бұл қала бос сияқты... Ауа райы қолайсыз кезде мұнда үй малдары ғана емес, адамдардың өзі де өледі» [8, 10 б.]. 1850-1854 жж. осында каторгада болған Ф.М. Достоевскийдің әсерімен де ұқсас екенін байқауға болады.

Балалық өмірден, отбасынан жырақта, өзбетімен өмір сүру алғашқы кезде оңай түскен жоқ. Сонда да уайымсыз күндер өтіп жатты, өйткені бір-бірін алмастырып жататын жаңа әсерлер көп еді. «Мені сыныпта біраз отырғызып қойды да, кейіннен цейхгаузға апарды. Мен ағаш мылтықтар арасындағы лабиринттер арасында адасып қалдым, егер мені іздемегенде, өзім шығатын жерді таба алмас едім. Одан кейін мені асханаға басқа тәрбиеленушілермен бірге алып келді, кешті мен солармен өткіздім. Сынып инспекторы менің әкеммен әскери училищеде бірге оқыған полковник Шрамовтан мені май шаммен іздеп келді», – деп жазады [6, 38 б.]. Шрамовтың үйінде Потанин әкесімен кездесіп, қауышады. Сол үйде бір шыны шай ішіп болған соң, оны қайтадан училищеге әкеліп тастайды. Осында Потанин бір бөлмеде тұратын жолдастарымен танысып, олармен ойнап-күліп болған соң, өзіне белгіленген төсекке келіп жайғасады. Жолдастары қалай шешініп, қалай жатқанына қарап, Потанин солардың үлгісімен төсегіне жатады. Үйден енді ғана алысқа шыққан Потанин «Көрпені үстіме жуып, жатқаннан кейін мен өзімді бір түрлі жалғыз сезіндім, көзімнен жас тамшылай берді. Таңертең ғана танысқан бөтен ұлдардың арасында қалу маған қорқынышты сияқты көрінді. Мені жолдастарым қоршап алды, маған не болғанын сұрай бастады. Ешқандай жылы нота менің жүрегімді жылыта алмады. Балалардың сөздерінен қызығушылық қана байқалды, сонымен бірге «Байғұс жетім», «Апайлары мен ағалары жалғыз тастады» деген сияқты күлкілі де улы сөздер де бар болды. Жаңа өмірге өтудің қиындығын жеңілдеткісі келді. Шрамов үш күн бойы менің артымнан жіберіп, менің әкемді шақырды. Менің уайымым бірден тарқамады. Үш-төрт күн бойы түнде жылауды қоймадым. Шрамовтың пәтерінде әкеммен болған соңғы кездесуден кейін әкем Пресновскіге кетіп, мен үшін енді жабық жерде ырғақты өмір басталды», – деп еске алып жазған [6, 38-39 бб.].

Осы плебейлік оқу орнындағы тәртіпке келсек, таңертең төсектен тұрған күннен бастап, үстімізге сұр шинель киіп, тізіліп тұратын. Құдайға сиынып болғаннан кейін, асханаға әкеліп, бәріне төртке бөлінген қара бөлкені тарататын. Асханадан кейін оқушылар сыныпқа келетін. Түскі ас та екі түрлі тамақтан тұратын қарапайым еді. Ашты капустадан жасалған щи және майлы ботқа. Олар қалайы ыдыстарға құйылып берілетін. Қосымша тағы ішкісі келетіндерге құйып бере беретін, тамаққа риза болмағандар қолдарын жоғары көтеріп көрсететін. Есікте тұрған қызметшілер ас ішіп жатқандардың іс-әрекетін бақылап тұратын. Қолдарын жоғары көтергендерің қасына келіп сұрайтын. Түскі астан кейін тағы

да үш сағат сабақ болатын. Майлы боткамен кешкі ас ішіліп күн аякталатын. Әскери училищнің кадет корпусы болып құрылуы оны рота мен эскадрон бөлімдеріне бөлумен басталды. Біріншісіне жаяу әскерлер офицерлері мен азаматтық чиновниктердің балалары, екіншісінде казактардың балалары оқыды. Потанин осы оқу орнына түскен кезде ротада 200 бала, эскадронда тек 50 бала тәрбиеленген еді [6, 39 б.].

Реформадан кейін корпусты оқу бөлімін Ждан-Пушкин басқарған. Оқудың соңында Ждан-Пушкин Старковка эскадрон кадеттеріне Қырғыз даласының географиясы туралы дәріс оқуын ұсынады. Өйткені казак офицерлері отрядтарымен бірге далаға кетіп, кордон қызметін атқаратынын, әскери экспедицияларға қатысатынын білді. Старков бұл ұсынысты орындайды. Сөйтіп, кадеттер казак даласы турасы өздері білмеген мәліметтермен танысады.

Ол кезде сібір казак әскер бөлімінде бірде-бір генерал болмаған. Казактардағы жоғары шен тек полковник еді. Потанин оқыған кезде мұнда бірде-бір полковниктің баласы оқымапты. Есаулдардың, жүздіктердің және хорунжийлардың балалары, әрине, оқыды, тек Петропавлдан әскери старшын Ивановтың баласы ғана Потаниндердің тобында болған. Осындай ортаға тап болған Потанин балалық өмір мен үлкен өмірдің арасындағы айырмашылықты байқайды. Ешкім де училищеге түскенге дейін «Робинзон Крузо» сияқты шығармаларды оқымаған көрінеді. Сонда Потанин ғылым мен әдебиетке деген сүйіспеншіліктері бар Эллизендерге риза болатын. Оны «рухани анам, күндердің күнінде алғыспен тізесін құшақтаймын», — деп жазады [6, 40 б.].

Офицерлердің тәрбиешілермен қарым-қатынасы күрт өзгереді, олар енді тәрбиешілеріне «сіз» деп сөйлесетін болды. Қалайы ыдыстардың орнына енді фаянс ыдыстармен тамақ беретін болды. Мұнымен қатар оқу бөлімдері де өзгереді. Кадеттің майдандағы қызметін нығайту үшін Петербургтен офицерлер жіберіледі. Потаниннің сипаттауынша әсіресе бойы ұзын, дауысы қатты үлгілі офицер Музеустың орны ерекше еді [6, 40 б.]. Сыртқы жағдаймен де әскери рухты көтеруге корпуста көңіл қойып отырды. Қабырғаларға Отан соғысына қатысқандардың портреттерін іліп қойған. Сондай картиналардың бірінде Ермақтың Ертістің толқындарына ағып бара жатқан бейнесі көрсетілген. Сыныптан тыс кітапхана да болды. Бұл кітапханаларда Отан соғысының тарихы, М.А. Данилевскийдің, Карамзиннің шығармалары, т. б. болды. Потанин Карамзиннен ескертпелерді ерекше оқыған. «Мен оларды бірнеше рет оқып, ұзақ жазбаларды жасадым. Менде ұсақ-түйекке көңіл бөлетін тер акқанша жұмыс істейтін қасиет пайда болды», — деп жазады Потанин [6, 41 б.]. Сібір кадет корпусында жүріп Потанин теңіз саяхаттары мен теңізшілер туралы да көп оқиды. Сабақ дайындау кедергі жасайды деп сыныптан тыс кітап оқуға кітаптарды кейде қолға бере бермейтін.

Әр сыныпта кадеттердің біреуі көшбасшы болатын. Ақыл-ой ерекшелігімен көзге түскен кадеттер сыныптың абыройлы тобына жатпайтын. Потанин де Шокан да сынып жетекшісі болған жоқ, Бубенный деген кадет болғанын атап кетеді [6, 44-45 бб.]. Сонда ақылымен емес, тұрмыстық тәжірибесі барлар жетекші болғанын байқауға болады.

«Корпус — жабық оқу орнына жатқанмен, сыртқы әлеммен байланыс жасап отырдық. Казак офицерлерінің өмірін, олардың сезімдері мен қызығушылықтарын, сонымен бірге казактар туралы да біліп отырдық. Казактар мен жаяу әскерлер арасында айырмашылықтар болды... Казактар матростар сияқты өздерін солдат деп атағанды ұнатпайды», — деп Потанин казактарды сипаттаса, Омбы зиялылары казактарға онша карамағанын, оларды қырғыз халқы қанаушы, жалқау деп есептеді, Омбы зиялылары алдында бұлар даңқты әскерлер емес, алыпсатар саудагерлер ретінде көрінгенін де айтып кетеді [6, 46 б.].

Қорыта айтқанда, Омбы кадет корпусы жас офицерлерді тәрбиелеуде мықты оқу орны болды. Осы корпуста Г. Потанин сынды зиялы қауымның тамаша өкілі шыңдалып, ғылымға, үлкен өмірге деген қадамын бастаған болатын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ключевский В. Соч. Т. 4. — М., 1958.
2. Солодухин А.И. Особенности организации учебного процесса в военных корпусах // Бомбардир. 1995. № 1.
3. Филиппов Э.М. Кадетские корпуса в России: прошлое и современность. // Знание. 1998. № 6.
4. Толочко А.П. Очерки истории города Омска. Т.1. Омск, 1997.
5. Потанин Г.Н. Сочинения Ч. Валиханова // Русские о казахской литературе. — Алма-Ата, 1957.
6. Марков С. Идущие к вершинам. — Алма-Ата, 1963.
7. Сибирские огни. 1963. № 9.
8. Белов И. Путевые заметки и впечатления по Западной Сибири. Спб., 1848.

Заң актілерінің тарихи дерек көзі ретіндегі ұғымдық және терминдік проблемалары

Амангелді ТӨЛЕМІСОВ,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы

Заң актілерін тарихымыздың дерек көзі ретінде пайдалана білудің маңызды мәселелерінің бірі – ұғымдық және терминдік қиындықтар болып табылады. Басқа да ғылым салалары сияқты, деректану ғылымында да заңдарға дерек көздері ретінде деректанулық талдау жасау, алдымен заңдарға қатысты ұғымдар мен терминдердің мәнін анықтаудан басталады. Заң актілерін тәуелсіз Қазақстан Республикасы тарихының дерек көзі ретінде қарастыру, бұл мәселеге заң шығарушылардың да, заңгерлердің де аса үлкен жауапкершілікпен қарайтындығын көрсетіп отыр. Мүмкін бұл, бір жағынан, заң актілері мәтінінің мағанасын дұрыс түсіне білудің және талқылай білудің өмірлік маңыздылығымен де байланысты болар. Әрбір заң актісінің артында нақты адам тағдырының тұруы, бұл мәселеге заң шығарушыларды да, заңды қолданушыларды да ерекше ыждақаттылықпен қарауға мәжбүр ететін сияқты. Қандай да болмасын заң актісін қабылдаудың, сол заңдағы кездесетін ұғымдар мен терминдерге анықтама беруден басталуы соның дәлелі. Мысалы, 551 баптан тұратын ҚР кеден кодексі: кедендік режим, кедендік декларация, кедендік бақылау сияқты, т. б. 48 негізі ұғымдарға анықтама беруден басталған [1].

Заңдарды тек күнделікті өмірде қолдана білуде ғана емес, сонымен қатар ғылыми мақсатта пайдалана білуде де заңдық ұғымдар мен терминдерді дұрыс пайдалана білуді талап етеді. «Заң актісі» ұғымы ғылыми әдебиеттерде бір текті емес, олар әр түрлі мағынада және әр түрлі синонимдермен қатар қолданылады. Себебі, терминдер мен ұғымдар эволюциясы, яғни олардың үнемі өзгерістерге ұшырап отыруы табиғи процесс. Сондықтан, олардың да өз даму тарихы бар. Мысалы, «акт» термині «actum» деген латын сөзінен шыққан, яғни етістік сөздер «ago» – «әрекет етемін», «actum est» — «жасалды», «іске асырылды» деген ұғымды білдіреді. Римде, «акт» термині алғаш пайда болған елде, акт терминімен әр түрлі құжаттар аталған: кеңес хаттамалары; кеңес (сенаттың, сословиенің, императордың) қаулылары, жарлық, күнделіктері; хроника; сот отырыстарының хаттамалары, т.б. «Акт» термині бәрімізге ортағасырлық Рим тарихынан белгілі Юстиниан І-дің «Corpus juris civilis» (528-534 жж.) кодексінде қолданылған, осыдан кейін батыс елдерінің (Италия, Франция, Англия) сөз қорына енген. Римде «аста» терминінің жоғарғы билеушілердің қаулысы мағынасында қолданылуы кейінгі уақыттарда «акт» терминін заңға

да, яғни заң сөзінің синонимі ретінде қолданудың негізі қаланып, юристік сөз қорына енеді. Мәселен, 1679 жылы ағылшын парламенті жеке адамның дербес құқықтылығы туралы заңын қабылдаудан және осы заңның мәтінінің алғашқы екі сөзі «Herbeas Corpus act» атауы шыққан. Бұл сөздер өз тілімізде «заң актісі» дегенді білдіреді [2. 18].

Ресейде «акт» термині бастапқыда ХVIII ғасырда пайда болған «құжат» сөзінің синонимі ретінде қолданылған. «Құжат» термині ұзақ уақытқа дейін қолданылмағандықтан, оның орнына ХХ ғасырға дейін «қағаз» («бумага»), «іс» («дело»), «акт» деген синонимдері жүрген. Мұндай терминдерді Н. Варадинов өзінің іс-жүргізудің теориясына арналған еңбегінде қолданған. Автордың бұл терминдерге берген анықтамасы бойынша, мемлекет заңдары бұл ұғымдарды бір-бірінен ажыратады, әрқайсысында қандай мән бар екендігін айқындайды. Мәселен «қағаз» немесе «іс» («іс қағазы») деп қандай да бір праволар мен міндеткерліктерді анықтайтын, бекітетін құжаттардан өзге, басқа мәселелерге арналған кіріс-шығыс құжаттарды атаған. Ал «акт» терминімен ХІХ ғасырда, Ресейде бір немесе бірнеше жеке адамдардың немесе мекемелердің праволары мен міндеттері баяндалған құжаттарды, сондай-ақ олардың айғағы бола алатын құжаттарды атаған [3].

Батыс Еуропада «акт» терминін екі түрлі мағынада қолданылады: біріншіден, правоны баяндайтын және оның дәлелі болатын құжат мағынасында; екіншіден, факт, істің жағдайы, мүліктің жәй-күйі туралы акпараттар немесе қызмет жазу, т.б. Бірінші типтегі құжаттар осыған байланысты мынадай атауларға ие болған: юристік акт, келісім-шарт, жарлық т.б. Ұлы орыс ғалымы, академик А.С. Лаппо-Данилевский оларды «белгілі немесе куәләндіруші» («конститутивный или удостоверительный») сипаттағы актілер, ал екінші типтегі құжаттарды «жария (ресми) немесе мәлімет беруші» («декларативный или осведомительный») сипаттағы актілер деп атады. Оған куәлік, хаттама т.б. акпарат беретін құжаттар жатқызылды.

А.С. Лаппо-Данилевский бұл екі типтегі актілердің мынадай негізгі ерекшеліктерін көрсетеді: «Акт с осведомительным характером имеет меньше правовое значение, чем акт с удостоверительным характером. Акт с осведомительным характером служит главным образом для показания о состоявшемся правоотношении; Акт с удостоверительным характером, напротив, является основанием для закрепления тех элементов или условий, из которых оно состоит» [2. 20-21 сс.].

А.С. Лаппо-Данилевский актілерді екіге бөліп қарағанымен, «акт дегеніміз барлық мемлекеттік қаулы-жарғылардың, келісім-шарттардың және басқа да праволық қатынастардың жазба түрінде баяндалуы» деген жалпылама анықтама берді. Осыған ұқсас анықтаманы ХІХ ғасырдағы австрия-германия дипломатикасының классигі Т. Зиккель де береді. Оның айтуынша акт «құқықтық сипаттағы... түсіндірменің жазба түрі» [2. 20-21 с.]. Демек, акт көп мағыналы ұғым. Кең мағынада алғанда құжат. Оған әр түрлі құжаттық қызмет атқаратын барлық мәтіндер, деректер жатады. Сондықтан, акт сол түрлі құжаттардың ортақ, жалпы атауы және оған нақты, бір ғана анықтама беру қиын.

Бүгінде, Ресей деректану мектебінде актіге, С.М. Каштановтың берген анықтамасы бойынша, әр түрлі құжаттар жиынтығының барлығы емес, оған тек контрагенттер арасындағы немесе автор мен адресат арасындағы құқықтық

қатынастардың, келісім-шарттардың құжаттары жатады [2. 23 с.]. Негізінен актілерді өз кезегінде заңнан бөліп қараудың өзі маңызды. Өйткені, қазір оларды заң актілері деп қосып, кең мағынада айтамыз. Дегенмен, заң мен актінің ұқсастығыменен бірге айырмашылықтары да бар. Белгілі бір құқықтық нормаларды қалыптастыратын, тұрақтандыратын заңнан актінің айырмашылығы, акт тек оларды пайдаланады; ал осы актілермен бекітілетін құқықтық қатынастар қабылданған заңдық нормаларды бұзбауы қажет.

Заң актілері — жоғарғы билікпен бекітілген нормативтік құжаттар жиынтығынан тұратын тарихи деректердің бір түрі, яғни адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарды тұрақтандырушы заңдар мен қаулы-жарғылардың жиынтығы [4. 338 с.]. Негізінен ғалымдар арасында заң актілері туралы әртүрлі түсініктер қалыптасқан. Дегенмен, құқық тарихшылары «заң» сөзіне жалпы сипаттама берді. Зерттеушілердің көпшілігінің пікірінше, заң дегеніміз императордың бұйрығы. Бұл туралы Г.В. Вернадский былай дейді: «Начиная Петра Великого, единственным источником права делается для законодателя; Это период правотворчества императорских указов...» [5. с. 7.]. Басқаларға қарағанда нақтырақ анықтама берген М.Ф. Владимирский-Буданов болды: «империя кезеңінде заң түсінігі — дұрыс жарияланған патша бұйрығы» [6. с. 272]. Императордың бұйрығының жариялану тәртібіне Г.В. Вернадский де назар аударды; оның айтуынша «патшаның өздері жариялайтын заңдардың тұрақты формасын қалыптастыруға тырысты». Олар негізінен «Сенат арқылы — заңның жариялануының және тіркелуінің негізгі формасы анықталуынан» және «көптеген заң актілерінің ішінде нақты заң түрінің немесе ерекше формасын қалыптастыруға әрекеттенуінен» байқалады [5. с. 33].

1937 жылы жариялаған өзінің еңбегінде Б.М. Кочаков: «Заң барлығына міндетті билік құрған норма... таптық күрестің нәтижесінде билік етуші топтардың мүддесін көрсетеді, мемлекеттің таптық саясатының нақты құрамы...» [7. сс. 319-320] деп, заңға уақыт талабына сай таптық тұрғыдан анықтама береді. Кочаковтың еңбегінің ерекшелігі сонда, автор қорытындылай келе орталықтағы биліктің нығаю, эволюциялық сипатынан, «әкімшіліктік бұйрықтардың дифференциациялау қажеттілігінен» шыға отырып, заңның түрлерін нақтылай түседі «закон — это уже определенный вид распоряжения, это — указ, издаваемый определенным порядком» [7. с. 321].

ХҮІІІ ғасырда Ресейдің орталық және жергілікті билеуші басқарушы органдарының құрылымы мен қызметінде үлкен өзгерістер орын алды. Елде самодержавие түріндегі абсолютизм қалыптасты. Сонымен бірге осы кезеңде де орталықтанған шенеуліктік-бюрократтық билік аппараты, сот билігі, бақылау-басқару қалыптасты. Шіркеу жоғарғы биліктен тәуелсіздігінен, саяси күшінен айрылды. Осындай қоғамда орын алған өзгерістер жаңа сипат пен мазмұндағы әр түрлі заң актілерінің пайда болуына әсерін тигізді. Дегенмен, заң актілері жаңа заманда ғана алғаш пайда болмаған, керісінше бұрынғы өткен дәуірлерден жалғасып келе жатқан деректер түріне жатады.

Бірақ жаңа заманның заң актілері бірқатар өзгерістерге ұшырап, жаңа түрге енеді. ХҮІІІ ғасырдан бастап заң актілері екі түрлі себептерге байланысты бірқатар белгілерімен ерекшеленеді. Біріншіден, осы кезеңде жаңа заман заң актілерінің сол ерекшеліктері ұзақ мерзімге созылған қалыптасу жолынан өтеді және қалыптасады; бұл бір жағынан, ал екінші жағынан, ресей заң актілері

империя заңдарына тән сипатқа ие болады және ол ерекшеліктері ресей заң актілерінде тек ХІХ ғасырда ғана емес, ХХ ғасырдың басында да сақталып қалады.

ХҮІІІ және ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясының заң шығару ісі — жаңа заңдарды жариялауға патша ғана құқылы деген принцип бойынша жүзеге асты. Ал Сенат, Синод, коллегия және басқа да әкімшіліктік мекемелер тек өздерінің баяндамалары мен ұсыныстарын білдіріп отырды.

Б.М. Кочаковтың пікірінше ХҮІІІ ғасырда, Ресейде заң туралы ұғым болмаған, тек «патша жарлығы» ғана жүрген. «Мемлекеттік басқару жүйесіне халық үкіметінің органдарының; парламент — енгізілуімен заң шығарушы биліктен — патша, үкімет — туындайтын жоғарғы нормалар — жарлық, әкімшіліктік қаулы деп аталатын — түсінігінде заң ұғымы пайда болды» [7. с. 321].

Бірақ ХҮІІІ ғасырда, Б.М. Кочаковтың пікірінше, Ресейде заңның нақты анықтамасы болмаған — тек «патша жарлығы» үстем болған және ХҮІІІ ғасырда орын алған — көптеген жарлықтар арасынан тек заң ретінде қарастыруға болатын түрін бөліп шығару әрекеті сәтсіз аяқталған. ХІХ ғасырда да заң шығару ісінде заң мен жарлықты бөлудің негізгі белгілерін анықтау әрекеті жалғасты.

ХҮІІІ ғасырда заң органдары көп жарлықтардың ішінен барлық уақытта, барлық жағдайда да заңдық күшін жоймайтын жарлық түрлерін бөліп, анықтап отырды. Бірақ іс жүзінде еш тәжірибесі, анық теориясы болмағандықтан заңдар мен басқа да әкімшіліктік жарлықтар арасындағы ерекше белгілерін айқындау қиынға соқты. Заң актілерін құрылымына карап анықтау жолға қойылды. Мәселен, кейбір заңгерлер патшаның қолы заңның басқа әкімшіліктік жарғылардан ажырататын басты белгісі деп есептеді. Шын мәнінде де Петр кезеңінен «Мемлекеттік Кеңестің» құрылуына дейін патшаның қолы заңды өз күшіне ендіретін, қажетті белгі ретінде орын алып келді. Бірақ ХІХ ғасырда, 1810 жылы «Мемлекеттік Кеңестің» құрылуымен және кеңесте кейбір заңдарды талқыланып, кей кезде сөз жүзінде бекітілуімен, бұл тәртіп сақталмаған. Сондықтан, енді заң органдары «Мемлекеттік Кеңестің» құрылуына байланысты, оның «все предначертания законов рассматриваются в Госсовете, потом восходят на высочайшее утверждение» деген принципіне сүйеніп ажыратуды ұсынды. Бірақ Кочаковтың еңбегі бойынша, бұл жолы да сәтсіз аяқталған, себебі кейбір мәселелер «Кеңесті жанамалай өтіп» отырған. Сондықтан, Кочаков пікірінше патша жарлығын ажыратудың ең дұрыс жолы заңдарды жинақ етіп шығару керектігін және оның негізгі 4 кезеңін көрсетеді: 1. заңдық бастама (инициатива); 2. заң жобасын өңдеу (құрастыру және талқылау); 3. бекіту немесе санкция; 4. Халыққа жария ету [7. с. 322].

Осылайша, Петр І кезеңінен бастап заңның басты белгісі патшаның қолы болып табылады, бірақ ХҮІІІ ғасырда бұл тәртіп жарияланған жарлықтарда, ал ХІХ ғасырда Мемлекеттік Кеңесте заңды ауызша бекітуінен бұзылды. Сондықтан, «заң» түсінігіне ортақ, ұқсас анықтама берген М.Ф. Владимирский-Буданов, Г.В. Вернадский және Б.М. Кочаков заңның негізгі екі белгісін көрсетеді: біріншіден, императордың қолының болуы, екіншіден, ХҮІІІ–ХІХ ғасырларда қалыптасқан, қабылдаудың негізгі белгіленген тәртібі.

Қазақстан Республикасының заң актілері мен заң актілерінің әр бір түріне анықтама беру ісімен қазақтың заңгер ғалымдары да айналысуда. Мысалы, С. Табанов заңдарды жүйелеудің теориясы мен тарихына және тәжірибесіне

арналған еңбегінде тәуелсіз Қазақстан заң актілерінің үлкен бір бөлігін құрайтын кодекстер туралы: «Кодекстер бірсіпатты қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласын егжей-тегжейлі реттеуге мүмкіндік беретін ірі жиынтық акт болып табылады» десе, жарғы туралы: «Жарғы – мемлекеттік қызметтің әлдебір саласын (мысалы, темір жол көлігінің, ішкі су көлігінің, т.б. жұмысын) реттеуші қалыпты-құқықтық акт» дейді [8. 18 б.].

Қорыта айтқанда, заң актілеріне қатысты ұғымдар мен терминдердің қалыптасу тарихын білу және олардың бүгінгі күндегі мағаналарын жете түсіну, заң актілерін тарихымыздың дерек көзі ретінде пайдалана білудің басты шарттарының бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР Парламентінің жаршысы. № 7-8, Астана 2003 ж.
2. Каштанов С. М. Русская дипломатика. М.: Высшая школа, 1988, - 229 с.
3. Илюшенко М. П. К понятию "документ" (Эволюция термина) // Советские архивы. 1986, -№ 1. сс. -38-45.
4. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. Пособие. М.: РГГУ, 1998. -702 с.
5. Вернадский Г. В. Обзор истории права Русского государства XVIII-XIX вв. – Прага: 1924. -250 с.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов на Дону: Феникс, 1995. -640 с.
7. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX-XX веков. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Сборник статей. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939, -435 с.
8. Табанов С. А. Заңдарды жүйелеудің теориясы, тарихы және тәжірибесі. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 176 б.

Оңтүстік Қазақстан жеріне көшірілген халықтар (1926-1959 жж.)

Мырзабай МЕЙІРБЕКОВ,
«Сырдария» университетінің «Отан тарихы және шетел тарихы» кафедрасының аға оқытушысы

Кеңес Одағы тұсында Қазақстанға түрлі ұлт өкілдерінің көшірілуі нәтижесінде халық құрамында айтарлықтай өзгерістер байқалды. Мәселен, өзге ұлт өкілдері репрессия, депортация, Ұлы Отан соғысы және кеңестік биліктің жүргізген әлеуметтік-саяси науқандарының салдарынан Шымкент, Жамбыл, Қызылорда өңірлеріне де көптеп қоныстанды. Олардың өзі бір күнде немесе бір жылда көшіріліп келген жоқ. Оңтүстік Қазақстан облыстарына көшірілгендер басқа облыстарға қоныстандырылғандар сияқты кеңестік үкіметтің қаулы-қарарлары, ұлт саясатын жүргізудегі өктем әрекеттер негізінде жүзеге асырылды.

1926–1939 жылдарда Оңтүстік Қазақстан халқының құрамы мынандай көрсеткіште болды: 1926 жылы қазақтар – 69,6 %, орыстар – 11,1 %, украиндар – 5,9 %, немістер – 0,2 %, өзбектер – 6,4 %, басқалары – 6,8 %, болса, 1939 жылы қазақтар – 38,6 %, орыстар – 37,3 % украиндар – 7,1 %, немістер – 0,7 % өзбектер – 4,8 % басқалары – 11,5 % болған. Демек, жыл сайын халық құрамы өзгеріп, өзге ұлт өкілдерінің үлес салмағы артып отырған.

1934 жылы Оңтүстік Қазақстанға кулақтық жер аударуда 74 %, болса, 1935 жылы 1004 адам, 1936 жылы 780 адам, 21 % құрады [1]. Бұл сандық көрсеткіштер ресей ғалымының зерттеуде Қазақстанға қатысты мұрағаттан кездестірген мәліметі.

1938 жылы 19 қаңтарда Саяси бюро шешімі бойынша (№ 56/308) Халық шекаралық 1938 жылы Кеңес Одағының Халком Кеңесі мен ХКП басшылары Әзірбайжан мемлекетіне құпия құжат жолдаған. Ондағы бұйрық бойынша Әзірбайжан территориясының шекаралы аймағында тұратын иран ұлтының өкілдері Қазақстанға көшірілуі тиіс болды. Мәселен, оған мынандай аса құпия құжаттағы бұйрық дәлел бола алады. «Аймақтарында тұратын 2000 отбасын, яғни 600 мың адамды (Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В. Молотов жолдастан) Әзірбайжан территориясынан Қазақстанға көшіруді 1938 жылы қазанның 15-нен бастау туралы жобаны бекітуіңізді сұраймыз» – деп, ұсынысты сол кездегі Одақтың Ішкі Істер жөніндегі Халық Комиссары Н. Ежов пен Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының басшысы Л. Берия жолдаған [2]. Одан кейін, 1938 жылы қазан айының 8-інде Халық Комиссарлар Кеңесінің арнайы № 1084-269 бұйрығымен: «Әзірбайжан шекаралық аймағында тұратын ирандықтар

Қазақстанға көшірілсін» деген арнайы құпия құжат дайындалған. Ол құжатты бекіткен сол кездегі Одақтың Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В. Молотов болды. Бұл нұсқау құпия құжат Әзірбайжанның Халық Комиссарлар Кеңесіне жолданған. Соған сәйкес Әзірбайжан жеріндегі ирандықтарды Қазақстанға көшіру басталған.

1938 жылдың қараша-желтоқсан айларында Әзірбайжаннан – 1621 ирандық отбасы Қазақстанға қоныс аударылған. Олар Қазақстанның Оңтүстік облыстары мен Алматы облысы аудандарына орналастырылуы керек болды. Сол тұста қазақ жеріне қоныс аударылып келген иран ұлты өкілдерінің Кеңес өкіметі басшыларына деген наразылығы өрши түскен. Мәселен, күштеп көшіріліп келген ирандық жекелеген азаматтар мен әртүрлі топтар үкімет басшыларына түрлі мазмұнда арыздар жазған. Ондағы арыздардан Кеңестік басшыларға деген наразылықтары байқалды [3]. Демек, 1938 жылы ирандықтарды Әзірбайжан жерінен күшпен қоныс аудартқан ХКП-нің адамдары мен ХКК-ның басшылары, олардың бұрынғы тұрған жерлеріндегі дүние-мүліктерін сатуға немесе бірге ала кетуге мүмкіндік бермей, тіпті өздерінің меншікті үй-жайларын, мал-мүліктерін сатып, ақшасын алуға да үлгертпей қуғындаған. Міне, осындай Кеңес өкіметінің озбыр саясатының нәтижесінде иран ұлтының өкілдері Қазақстанға жер аударылған.

1937 жылы Армения мен Әзірбайжан территориясында тұратын тұрғылықты халықпен қоса күрдтерді де депортациялау жоспарланып, оларды 1938–1939 жылдары Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттеріне жер аударған. Олардың көпшілігі Қазақстан жеріне жеткенше қолайсыз жағдайларда қырылған. Қоныс аударушыларды Орта Азия мен Қазақстанның 14 облысы мен 110 ауданына орналастыру жоспарланып, олардан 20-25 отбасы әр ауылға шашыратылып, қоныстандырылуы тиіс болды. Соның ішінде, 1937 жылдың соңында Қазақстанға бөлінген шаруашылықтың 1121-і Оңтүстік Қазақстан мен Алматы облысының аудандарына орналастырылды [4]. Демек, күрд және армян ұлты өкілдеріне де кеңестік жүйе басшылары «сенімсіз ұлттар» ретінде қараған және оларды ешбір негізсіз қуғын-сүргінге ұшыратқан.

1938–1939 жылдары қоныс аударылып келген ирандықтар негізінен Әзірбайжан КСР-ның Алибайрам, Астрахан – Базар, Ярдумлин, Акжебедин, Массалы, Кориягин, Зайгилан, Ленкоран аудандарынан келгендігіне мұрағат деректері дәлел [5].

1938 жылы 11 қазанда ХКК мен БК(б)П-ның № 33 қаулысында ирандық 2000 отбасы Қазақстан жеріне қоныстандырылсын деген шешім шығарылып, ол нұсқау жарлық 1938 жылы 6 қарашада Алматыға жолданған. Соған сәйкес Қазақстанның ХКК-нің басшылары Алматы облысы мен Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарына орналастырған. Ол кезде Алматы облысының Қордай ауданы, Қаракұндыз совхозына – 80, Қаракемерге – 25, Успенровкаға – 30, Белоговощенкаға – 40, Георгивский совхозына – 60, Чустрой совхозына – 50 отбасы орналастырылды. Ал, Оңтүстік Қазақстан облысының Мерке ауданына және колхоздарына – 70, Жамбыл ауданы мен колхоздарына – 90, Түлкібас ауданы мен оның колхоздарына – 100, Сайрам ауданы мен колхоздарына – 120, Ленгір ауданы мен колхоздарына – 72, Арыс ауданы мен колхоздарына – 40, Шәуілдір ауданы мен колхоздарына – 50, Түркістан және оның колхоздарына – 200, Қаратас ауданына – 33, Келес ауданына – 100, Дарбаза совхозына – 30,

Бостандық ауданына – 90, Мақта – Арал совхозына – 300, Каучукпромхозға – 100 отбасы бөлінген [3, 285].

Ұлы Отан соғысы кезінде Қызылорда облысының өзіне немістер басып алған алты аймақтан адамдар көшіріле бастады. Олардың ішінде Солтүстік Кавказдан – шешендер мен ингуштар, Грузиядан – түріктер, қалмақтар және немістер бар. Ал Молдавиядан бұрынғы кулактар және басқа да 22338 адам, яғни 6665 отбасы келіп қоныстанды. Сондай-ақ Солтүстік Кавказдан келген 4416 отбасы барлық аудандарға таратылып орналастырылды. Егер 1941 жылғы мәлімет осылай болса, НКВД-ның 1945 жылғы материалдарындағы көрсеткіш бұдан біршама жоғары. 1945 жылғы есеп бойынша арнайы қоныстанушы 83348 отбасы, 30266 адам, оның ішінде 16 жастан жоғарысы 14158 адамға жетті. Осылардың ішінде шешендер мен ингуштар – 5528 отбасы, 2207 адам, қалмақтар – 737 отбасы, 2115 адам, месхет түріктері – 370, 1798 адам. Молдавиядан келген бай-кулактар – 461 отбасы, 1286 адам. Мұндай көші-кон жергілікті халыққа да оңай болмады. Тұрғындардың тұрмысы күйзелісте отырған жұртқа олардың көшіріліп келуі жағдайды одан әрі күрделендірді. 1941 жылдың 29 шілдесінде облыстық партия комитеті мен атқару комитеті қоныс аударушыларды қабылдау, орналастыру жөнінде қаулы шығарып, ол жұмыспен айналысатын арнайы бөлім құрылды. Оларды баспанамен, тамақпен қамтамасыз ету тұрақты бақылауға алынды. Сондай-ақ 1942 жылы 20 қаңтардағы облыстық атқару комитетінің шешімімен қоныс аударушыларға арнап тұрғын үй және тұрмыстық орындар салу үшін 1465500 сом қаржы бөлінді [6].

1943–1944 жылдары кеңестік биліктің депортациялық саясатына Солтүстік Кавказ халықтары ұшырады. Оларды күштеп көшіруге негіз болған Халық Комиссарлар Кеңесінің 1943 жылдың 14 қазанындағы № 342-і аса құпия қаулысы еді. Ондағы нұсқау бойынша Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11 мың қарашай және балқар отбасы қоныстандырылды. Ал, 1944 жылы 31 шілде күні үкіметтің № 6279 шешімімен Талдықорған, Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарына 40 мың арнайы қоныс аударылғандар Грузия жерінен қуғындалып келді [7].

1943 жылы 12 қазанда Кеңес Одағының Жоғары Төралқасы шешімімен Қарашай Автономиялық облысы таратылып, 14 қазанда Саяси бюроның жасырын шешімімен қарашайларды көшіру керектігі атап өтілді. Автономиялы облыстан 14774 отбасы (69267 адам) қуғындалып, олардан Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11711 отбасы (45529 адам) қоныстанса, Қырғызстан – 5790 отбасы (23300 адам), Өзбекстан – 95 отбасы (353 адам) қоныс тепті [8].

1944 жылы наурыздың ортасына қарай Кеңес Одағы бойынша НКВД 3-і бөлімінің орынбасары Д.А. Аркадьев үкімет басшыларына берген мәліметіне қарағанда Жамбыл облысына – 16565 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына – 20808 адам қоныстандырылды. Негізінде Қазақстан мен Қырғызстан жеріне 180 эшелон жіберілсе, соның 152 эшелоны жеткен. Олардың 147 эшелоны Қазақстанға келсе, онда 124 (344 589 адам), Қырғызстанға 33 эшелонда 28 (75 342 адам) болды [9]. Бұлар шешен-ингуш ұлтының өкілдері болатын.

Соғыс жылдарындағы көші-кон жайында А. Есимованың «Влияние миграционных процессов на этнографическую структуру населения Казахстана (1941–1945 гг.)» деп аталатын мақаласында Қазақстан демографиялық жағдайы

баяндалады. Автор соғыс жағдайында эвакуацияланғандардың 40% 4 облысқа бөлінді дейді. Олар: «Алматы, Қызылорда, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары еді. Ғалымның зерттеуі бойынша республикаға келген шешен, ингуш, татар, карашай, балқар, еврей, әзірбайжан, түрік тағы басқаларының үлес салмағының көбеюіне байланысты жергілікті жерлерде қазақ халқының үлес салмағы азая түскендігін атаған. Зерттеушінің мұрағат қорларынан келтірген деректеріне қарағанда бұрын Кеңес Одағының ХКП начальнигі М.В. Кузнецов 1944 жылы 5 қыркүйекте арнайы қоныс аударылғандар саны Қазақстанда – 930000 адам, – деген мәліметтерін кездестірген. Ал, 1945 жылы 1 қаңтарда республикада 224226 неміс, 380397 шешен және ингуш, 41125 карашай, 2320 қалмақ, 19790 балқар, 4259 адам Қырымнан, 9642 адам Балтық жағалауы мен Молдавиядан болды. Сондай-ақ, депортацияланған халықтар облыстар бойынша шашыратылып былай орналасты деген мәлімет келтірді: карашайлар Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына қоныстандырылса, Қырымнан қоныс аударылғандар – Атырауда, Грузиядан келгендер – Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған және Оңтүстік Қазақстан облыстарына орналасты, қалмақтар – Қызылордаға, ал, шешен-ингуштар және балқарлар барлық 15 облысқа шашыратылып орналастырылған. Мұрағат қорларымен жұмыс істеген зерттеуші Кеңес Одағының ІІМ Н.Г. Дудоровтың өкімет тарапына Қазақстан жерінде Шешен-Ингуш автономиясын құру керек деген бір кездегі мәліметтері болғандығын да жазып келтірген» [10]. Бұл сол уақыттағы неміс автономиясын құру керек деп, оның жүзеге аспай қалғандығын байқатады. Демек, автор бірқатар мәселелерді көтерген. Сонымен, ізденушінің өзі бұл еңбекте көші-қон толқыны жүрген уақыттарда кейбір мәліметтер толық еместігін айтады. Бірақ, мұрағат деректері мен санақтарда өзге ұлт өкілдері Қазақстанға көптеп көшіріліп, ұлттық құрамға әсерін тигізгендігі сөзсіз.

1944 жылы Қазақстан территориясында арнайы қоныс аударушы 12342 отбасы (45500 адам) карашайлар орналасты. Олардан Оңтүстік Қазақстан облысында 6643 отбасы (25216 адам), Жамбыл облысында 5699 отбасы (20285 адам) тұрақтады. Арнайы қоныс аударушыларды қамтамасыз ету үшін 24 комендатура тағайындалып, оның 13 комендатурасы Оңтүстік Қазақстанда және 11 Жамбыл облысында болды. Қоныс аударылып келген карашайлар колхоздардан жұмыстарға орналастырылып, олар негізінен ауыл шаруашылығын дамытуда жұмыс істеді [11].

1949 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төралқасының орынбасары А.П. Заголовельев атына жолдаған өкімет адамдарының мәліметінде 1949 жылдың 20 маусымында № 490 бұйрықпен Оңтүстік Қазақстан облысының Киров және Қызылқұм аудандарына 2500 грек отбасы қабылданған. Олар негізінен сол жерлердегі мақта шаруашылығымен айналысуға тартылды [12].

Оңтүстік Қазақстанға 2764 отбасы келсе, Көкшетауда 1953 жылы 663 отбасы, Көші-қон қозғалыс кезінде 1958 жылы Украинадан 1957 жылы 2703 отбасы көшіп келіп, 671 отбасы кері қайтқан. Ал, 1958 жылы 2780 отбасы тұрды [13]. Қазақстан Министрлер Кеңесіне жіберілген тағы бір мәліметте 1959 жылы Украина мен Беларусьиядан келетін 70 мың отбасын шаруашылықтарға орналастыру жөнінде дерек бар.

Міне, осы аталған кезең аралығында кеңестік билік Қазақстан жеріне қаншама өзге ұлт өкілдерін қуғындау, депортациялау, эвакуациялау, соғыс

кезінде күштеп көшіру, тың игеру сияқты науқаншылдықты желеу етіп, қоныс аудартты. Бұлардың бірқатары 1950 жылдардың ортасында өз еліне қайтуға рұқсат алса, кейбіреуінен шектеулер алынбады. Сондай қиын-қыстау заманда келгендердің қайтадан қайтуы да қиындықтарға толы болды. Ал, қазіргі күнде республикамызда тұрып жатқан өзге ұлт өкілдерінің көпшілігі біркездері тағдырдың айдауымен келген жұрттың ұрпақтары. Олар бүгінгі таңда Қазақстанның тең құқылы азаматтары ретінде өсіп-өніп, қазақ жерінде мәдениет, білім, ғылым, экономиканың дамуына үлес қосып еңбекке араласып, еліміздің дамуына атсалысуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР // Социальное исследование. 1990. № 11. 4 б.
2. Валиханов Э.Ж. Переселение иранцев в Казахстан / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. 153 б.
3. ҚРОММ. 1208-қ., 1-т., 3-іс, 284 п.
4. Садықов У. Курды: депортация в Казахстане / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. 159 б.
5. Енсенов Қ.А. Депортация: Қазақстанға қоныс аударылған иран ұлтының өкілдері // Қаз ҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. А., 2003. № 3. 89 б.
6. Қожақов Ө. Қызылордаға қоныс аударылған халықтар // Ақиқат, 1999, №2. 73 б.
7. Хасанов М. Для расселения выделить районы Казахстана... (Архивные документы о депортации народов в Казахстан) / Депортация народов проблема прав человека. Материалы семинара. – Алматы, 12 июля 1997. Алматы: Фонд «XXI ВЕК»
8. ҚРОММ. 1987-қ., 1-т., 16-іс, 6 п.
9. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории, 1990. – № 7, 4 б.
10. Есимова А. Влияние миграционных процессов на этнодемографическую структуру населения Казахстана (1941-1945 гг.) // фемид, 1998. – № 9. 63-69 бб.
11. Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. – Алматы: – Данекер, 2000, 128 б.
12. ҚРОММ. 1137-қ., 17-т., 418-іс, 7 п.
13. ҚРПМ. 708-қ., 31-т., 1547-іс, 18, 21, 24 пп.

Ортағасырлық түркілік қоғамның әлеуметтік санасының ерекшеліктері

Карлығаш НҰРМҰХАМЕТ,
өл-Фараби атындағы Қаз ҰУ-дың философия кафедрасының
ізденушісі

Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасынан» қауымдық және жеке даралық сана туралы терең деректер алуға болады. Ол қоршаған ортаның ерекшеліктеріне, қауымдық болмыстық тіршілік тынысына байланысты дамып отырады. Тікелей мәтінге көшуден бұрын осы мәселе төңірегіндегі зерттеу тұғырнамаларына назар аударайық.

Табиғатты игеру барысында адамдардың практикалық іс-әрекеттерін бейнелейтін алуан түрлі әдет-ғұрыптар, әпсаналар, қарапайым түсініктер пайда бола бастады. Олардың бәрі қауымдық өмірдің күнделікті тәжірибесін жинақтаудың, танымның, көбінесе, сезімдік сатысына тән нәтижелерін қорытудың негізінде дүниеге келді. Қауымдық болмыстың бейнесі – қауымдық сананың негізгі өзекті мазмұнын құрайтын, жеке адамдардың, яғни қауым мүшелерінің мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал жасайтын, олардың нақтылы іс-әрекеті үшін жетекшілік, жолбасшылық, реттеушілік рөл атқаратын әпсаналық ой кешу үрдістерінің жиынтығы танымдық тәжірибесі мол, көргені мен көңіліне түйгені көп ру ақсақаларының құзырында болды. Оларды халықта «жазып қойған хатпен тең» деп бекер айтпаған. Жазу-сызудың жоқ кезінде ру көсемдерінің ұрпақтан-ұрпаққа ұласқан тәжірибені зердесіне сақтаған әрі күнделікті өмір сүру процесінің қарапайым қағидаларын тұжырымдап отыру сол заманға тән заңдылық болатын. Ол қағидалар қауымның, рудың мүддесін жоғары қоятын. Қазақтың «у ішсең – руыңмен» деген мәтелі осының айғағы болса керек. Жеке адамдардың санасында ру ақсақалы мен рудың өзі тұтас күйінде қабылданатын. Өмірдің сан алуан салаларындағы соғысқа, шаруашылыққа, тұрмысқа қатысты мәселелерді шешу ақсақалдар кеңесінің үлесінде еді. Олардың шешімдері барлық қауымдастар үшін жазылмаған заң, ал оларды орындамаған адамға қолданылатын ең ауыр жаза қауымнан аластау болатын. Қауымнан тыс қалу жеке адам үшін өлім жазасына кесумен бірдей еді. Себебі ол заманның жағдайында жалпы адам өз алдына дербес тіршілік ете алмайтын.

Қауымдастықтың өзі саналылықтың нәтижесінде емес, ғұмыр кешудің жандалбаса стихиялық ұмтылысы, жан сақтаудың табиғи түйсікке егізделген мүдделеріне сәйкес қалыптасқан. Осы рулық-тайпалық қауымдастыққа тән ұжымдық сипаттағы ой кешудің әпсаналық үрдістері жеке адамдардың санасы

мен мінез-құлқының, іс-әрекеттерінің құдыретіне табынытын қасиет сайын даланың төл перзенттері – көшпелілерге тән еді.

Индивидуалдық қалыптасуын жеке-дара адамдық әрекеттің күрделенуімен түсіндіру осы әрекетті тұлғасыздандырылған субъектіге айналдырып жібереді. Бұл қисында дәйекті жүргізсек, онда әлеуметтіктің өзі де адамдық әрекеттің заттандырылған формасы болып кетеді. Алайда деперсонализацияға ұшыраған қоғам адамдық бірлестіктің жаттанған формасы болып табылады. Марксистік әдістеме абстрактылы адамнан нақтылы индивидуалдыққа ауысуды басында мұрат ретінде қабылдағанымен, бұл ілімнің тоталитарлық тәжірибесінде бәрі керісінше болып шығады: «Қоғамдық мүдде жеке адам мүддесінен жоғары тұрады» деп жариялау осы жеке адамды жоғалтып жібереді. Марксизмдегі жеке адам концепциясы «робинзонаданы» сынауға бағытталғанымен, сол Робинзон тәрізділері бұлжытпай орындаушы тетіктерге айналдырып жібереді. Осы туралы батыстық ғалым Г. Лебон мынандай ойға келеді: «Саналы тұлға жоғалып кетеді, жеке адамдардың сезімдері, жігері, идеялары тұтасып, бір бағытты күшке айналады. Пайда болған коллективтік рух деген осы тұтастықтың әрбір мүшесінде толық бақылау орнатады» [1, 150-157]. Ағылшын жазушысы, фантаст Рей Брэдбери тұлғасыздандыру үдерістері тек социализмде емес, сонымен бір классикалық капитализмде де жүріп жатады дейді. Өйткені тұтынушы қоғамда индивид символ-тетікке айналып кетеді. Адамның орнына функционер, қызметкер, бетперделі адам, субъекті т.т. келеді.

Келтірілген пікірдің бір көрінісі ретінде «Шығыста тұлға мен индивидуалдық дамымады» деген көзқарасты алайық. Еуропоцентризммен сәл жоғары тұра білсек, онда жоғарыдағы қағиданы былай тұжырымдауға болады: «Шығыстағы тұлға мен индивидум шығыстық өркениет аясында қалыптасқан». Конфуций, әл-Фараби, ибн-Сина, Бабыр сияқты адамдарда тұлғалық деңгей жоғары дережеде болғаны күмәнсіз. Жапония мен Қытайда, жалпы Оңтүстік Азияда буддашылдықтың кең тарағаны мәлім. Бұл діни философиялық жүйеде, кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша, «Мен» жоғалып кетеді [2, 39]. Автор «Кама-сутра» мен «Даодэцзэннен» бірнеше үзінді келтіріп, Шығыста тұлға жоқ дегенді дәлелдегендей болады: «Мен және менікі дейтіндей ештеңе жоқ», «Будданы білу – өзінді жоғалту. Өзінді жоғалту – басқа заттармен өзінді бірдей сезіну», «Өзіннен арылып, көппен жүр» [2,39]. Алайда бұл қағидалар Шығыс мәдениетіндегі эгоистік емес ұстанымдарды білдіреді. Неоплотониктердегі ажыратылмаған субстанцияға Шығыс философиясында басқа мағына беріледі. Шығыстағы адам – «мінсіз жетілген тұлға». Исламдағы «әл-камили әл-инсаний-де» осыны білдіреді.

Үзіндіні әр түрлі максатта келтіруге болады. Мысалы, Э. Фромм өзінің гуманистік этикасының девизи ретінде Будданың «Өзіңе өзін тірек бол, өзіңе өзін шырақ бол, ақиқатты өзіңнен тап!» деген сөздерін алған [3].

Сонымен индивидуалдық және әлеуметтік мәдени құрылымдардың қалыптасуында тек биологиялық-популяциялық (отбасы, ру, тайпа, нәсіл т.т) тұтастықтарымен шектелмей, адамдық әрекет үдерісінде пайда болатын бірлестіктерді де ескерген жөн. Өйткені адамдық бірлестіктердің даму тарихы биологиялық дифференциациямен шектелмейді.

Шаруашылық-мәдени типтердің қалыптасуында әсіресе еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі және осының негізінде мамандандудың барған сайын тереңдеуі ерекше рөл атқарған. Бұл мамандану тек жеке тұлғалық деңгейде ғана емес, сонымен бірге субэтникалық дәрежеде өрістеуі мүмкін. Мамандану әлеуметтік бірлестіктердің адаптациялық (белгілі бір мағынада мәдениеттің өзі икемделу болып табылады) мүмкіндіктерін арттырады.

Мысалы, көшпелілерді алайық, М.С. Орынбеков атап өткендей, таза көшпелі дегеніміз жасанды ұғым болып табылады [4, 49-82]. Еуразиялық дала номадалары өздеріне жапсарлас жатқан диханшылдық аймақтардан тауар алып отырған және отырықшылдардың мал өнімдеріне деген қажеттігін өтейтін болған. Бұл симбиоттық тұтастық этномәдени диалогтың маңызды бөлігін құрастырған. Жоғарыда аталған екі бірлестік те (популяция мен антропогеоценоз) бір-бірімен тығыз байланыста әрекет еткен. Тікелей өнімді әрекет етушілер мен қариялардың, жас балалардың, өнімді еңбекке араласа алмайтын әйелдердің ара салмағы қауымның тұрақтылығы мен гүлденуін айқындап отырған.

Адамның табиғи-тарихы қалыптасқан бірлестіктері өзгермелі болып келеді және жалпы мәдени-өркениеттік үдерістерге тәуелді әрекет етеді. Айталық, өркениеттің индустриалдық толқыны (О. Тоффлер) мындаған жылдар бойы сақталған көшпелілік қауымдарды шайқалтып жіберді. Бос жайылымдар мен малдың санына тәуелді экстенсивтік көшпелі қоғамдар Батыс экспансиясы салдарынан күйзеліске ұшырады.

Потестарлық тайпа қаншама рөл атқарғанымен, көшпелілердің арғы тектеріндегі әлеуметтік құрылымдардың өзегін рулық қатынастар құрастырды және олар, әдетте, қыркыншы буынға дейін туыскандық байланыстарын білдірді. Номадалық әлеуметтік мәдениет туралы бір мифке ондағы жеке адамның енжарлығы, пассивтілігі жөніндегі кесімдер жатады. Шын мәнісінде, көшпелінің белсенділігі диханнан емес. Мәселе қоршаған орта, көшпелілік пен шаруашылық мәдени-типтің бағытына байланысты. Зерттеушілер көшпелі қауымдағы адамның белсенділігі экологиялық және қауымдық ынтымақтастық факторларымен айқындалып отырғанын атап өтеді. Индустриалық қоғам пайда болғанға дейін аридтік аймақта номадшылықты қоршаған орта мен оның ресурстарын ең оптималды, әрі экологиялық детерминацияланған әлеуметтік-мәдени үлгі деп қарастыруға болады [5, 16]. Осының негізінде қазақ және басқа да түркі-моңғолдық этностардың көшпелілік өркениеті қалыптасқан. Ал осы өркениетте күш көрсетудің кейбір түрлері (мысалы, барымта) немесе қаруланған халықтың барлығынан оны «варварлық қоғам» деу сыңаржақтылыққа жатады.

Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасында» көрсетілгендей, мемлекет басқаруда ұлы адамдардың (патшалар, қолбасшылар, ғұламалар т.б.) рөлі өте жоғары. «Ағзамның ниеті ауған, адал да әділ азамат санайтын, қалаулы жандар үшін жанын пиде етуге дайын адамның бірі Низам ад-дин Сұлтан Мұхаммед Бакши болатын. Ол Ислам әскерінің текті атадан тараған ақсүйек мырзаларын нысаналы жерлерге орналастырып, өзі біздің әмірімізді орындауға әзір отырды. Ол тарапқа шабармен тауаджи, жасауыл аттандырып, ұлы сұлтандар мен әмірлерге, даңқы ұлдарымызға әскердің, жасақтың орналасуы, жайғасуы жөніндегі бұйрығымызды жедел жеткізіп жатты. Әскер орнынан қозғалып,

әркім өзінің шеттегі орнына жөнелер алдында: «Бұйрықсыз ешкім де орыннан қозғалмасын, рұқсатсыз соғыс ашылмасын» деген мүлтіксіз орындауға міндетті жарлық жарияланды» [6, 411].

Демек, билеушілер арлы, ақылды, жанашыр, әділетті болса, халықтардың жағдайы жақсарады және өздерінің табиғи құқықтарына жетуге мүмкіндік алады. Бабырдың алдындағы түркілік авторға жүгінейік: «Шыңғысханның үндеуі мынадай: «Ұлдарым, менің сіздерге өсиетім мынау: дұшпанға қатал болыңыздар, достарыңызға жақсылық етіңіздер, бір мінезді, бір сырлы (сөзді) болыңыздар, сонда өздеріңіз байлық пен бақытты, назды етесіздер, сол мүліктеріңізге алла тағала береке бергей!» [7, 72-7].

Далалық этикалық кодексті қазақ хандарының бойына сіңіргені туралы Бабырдың ізбасары М.Х. Дулати мынадай куәлік келтіреді: «Осындай бір кездесуде Қасым хан [Саид] ханға жақындап: «Біз дала халқымыз, бұл жерде қымбат бұйымдар мен тағамдар жоқ. Ең қымбат байлығымыз – жылқы және ең дәмді тамағымыз – оның еті, әрі ең сүйкімді сусынымыз – оның қымызы мен одан дайындалатын тағамдар. Біздің өлкемізде бау-бақша мен зәулім үйлер жоқ. Серуендейтін жеріміз – малдың жайлауы, сонда барып бәріміз бірге бой жазып, сайран салып, жылқыларды қызықтаймыз», – дейді. [Саид] хан одан әрі үйірге жақындап, Қасым хан талай аттарды көрсетіп, былай дегенін, айтқан еді. «Менің екі арғымағым бар, екеуі бүкіл үйірге татиды», – деп арғымақтарды алып келді. [Саид] хан мына екі сәйгүліктей жылқыны ешқашан көрмегенін талай рет сүйсіне әңгімелейді.

Бірде Қасым хан: «Ел – жылқының күш-қуатына қарай тіршілік етеді. Менде осы екі арғымақтан басқа өзіме лайық сенімді ат жоқ. Сондықтан екеуін бірдей сізге тарту ете алмаймын. Енді сіз қадірлі қонағым болғандықтан екеуінің бірін тандап, қабыл алыңыз», – деді. Ол әрқайсысын жеке-жеке сипаттап шықты. [Саид] хан біреуін алды. Ол арғымақтың аты – Оғлан Түрік еді. Шынында да ондай арғымақ бұдан кейін туған жоқ. Қасым хан тағы бірнеше атты сол үйірден тандап алдына тартты.

Сонан соң қымыз құйған кесені ханның алдына ұстап тұрып Қасым хан: «Біздің қонақ сыйлауымыз осылай, егер дәмін татсаңыз біз үшін үлкен мәртебе болмақ», – деді. [Саид] хан осыдан біраз уақыт бұрын ішімдікті қойып кеткен еді. Сол себепті айтты: «Қойғаным бұл оқиғадан бұрын болған, енді сертті бұзуым қалай болар екен?». Қасым хан: «Бұрын айтқанымыздай, біздің сусынымыздың ең кереметі – жылқының сүті және одан дайындалатын тамаша өнімдер болып табылады. Сізге қандай қызмет көрсетіп, көңіліңізден қалай шығу керектігін біле алмадым. Сіздей қадірлі қонақ біздің дастарқанға күнде келе бермейді, мен күнде қонақ иесі бола бермеймін. Ал мен сізді дұрыстап қонақ етіп, күте алмасам, бұл арманды қалай орындай алар екенмін?», – деп басын төмен салып, жүзінен мұңайған нышан көрінді. [Саид] хан ашылып, Қасым ханға: «Сертті бұзамыз, қымыз ішеміз!» – деді. Қасым хан қатты қуанды. Әңгіме басталып кетті. Жиырма күн қатарынан қымыз кесесін тауыса босатып ішіп жүрді.

Жаз айының аяғы еді. Қазақтар Қасым ханның бұйрығымен қыстауға бет алды. Қасым хан: «Бұл кезде Шайбанға шабуыл жасау қиын. Дала елі қазірден қыстың қамын жемесе болмайды. Қазіргі кезде жорық жасау мүмкін емес.

Әрі бұл уақытта әскер де жинала алмайды», – деді. Ол сыпайы түрде жорыққа шығудан бас тартты. Кешірім сұрады. Бірақ әр түрлі адамгершілік, ілтипат көрсетіп, [Саид] ханға қайтуына рұқсат етті. Өз көшін туған жеріне қарай бастады. [Саид] хан өте қатты риза болып қайта Әндіжанға аттанып кетті. Шілде айы еді. Хан сарайының бір ғалымы бұл оқиғаға «Ашти-йи қазақ» («Қазақтармен татуласу») сөзінен хронограмма тапты ол – 919 (1513-1514) жыл [8, 202-203]. Жоғарыдағы деректерден көшпелілік қоғамда жеке адамның мүліктік дербестілігіне үлкен көңіл бөлінгені аңғарамыз. Оған қоса ежелгі еуразиялық көшпелілерде шүлен тарту, ат майы, қызыл көтеру, сыбаға сияқты қоғамдық байлықты әділетті руластар және ауылдастар арасында бөліп беру мәдени нормалары қалыптасқан.

Шыңғыс ханда бұл ұлықтар мәлім еді, әскерімен бүкіл Шығыс білді, ұлдарына берген қоғамдары мәлім болды, оларға жарлық бұйырды. Шыңғыс хан: «Бұл ұлықтарды сіздерге бердім ұлдарым. Сіздер әлі жас-сыз, уақты келіп күнә етсе, сіз оларды өз көңіліңізбен өлтірмеңіз, менімен ақылдаспай. Менен соң бір-біріңмен кеңесіңіз, көп тексеріп, төрелігіңізге лайық жақсылып сұрап, істің түбіне жеткізіңіз». Ол тағы да бұл насихатты бұйырды, ол кезде барша ұлы әмірлер қарап отырғанды, олар оларға шын көңілмен сенді. Егер күнә қылса, бірігіп кеңес етсеңіз, олардың күнәсі анық болады, яғни көңілдерінде қарсылық болмайды және оған разы болады. Өйткені олар істеріне өкініп, кінәлі санайды, содан артық азап пен қорлық бар ма» [7, 73].

Еуропацентристік мәдениеттануда барлық басқа өркениеттер тек батыстық үлгімен өлшенеді. Батыстық тұлғалық белгілер әсіреленеді. Салыстыру әр уақытта нәтижелі бола бермейді. Біздің ойымызша батыстық емес қауымдасу тәжірибелерінде индивидуалдық коллективтің ішінде де қалыптаса алады. Оған қоса жеке-даралық адамдық қасиеттердің қалыптасуында материалдық өндіріс пен әлеуметтік құрылымдардан гөрі, Мендік еркіндік пен рухани факторлардың рөлі айырықша болатындығын ұмытпаған жөн. Бұл мағынада Батыс қуатты техникалық өркениетті қалыптастыра алса, Шығыс елдерінде адамның рухани мәдениетін жетілдіруге үлкен көңіл бөлінген. Осыған дәлел ретінде кезінде мұсылман Ренессансы уақытында қазақ топырағында әрекет еткен әл-Фарабидің «Кемел адам» концепциясын келтіруге болады. Ғұлама табиғи адам мен рухани тұлғаның айырмашылығын көре білген. Ол «Надан қалалар» трактатында: «Адам табиғи жандардың бірі, ал оның қазіргі кездегі тіршілігі табиғи тіршілік емес, соңғысы қазіргі тіршілік емес, ал екіншісі – оның қазіргі бастан кешіп отырған тіршілігі ана тіршілікке қайшы келеді және оған бөгет жасайды; ол табиғи тіршілік емес... Жанның шарықтауы үшін оған тәннің де, тәннен тысқары – байлық сияқты – нәрселердің де қажеті жоқ» – дейді [9, 382-383]. Кемел адам – дараланған тұлға, бірақ ол тек қауымдаса тіршілік ете алады. Осы жөнінде әл-Фараби «Адамдық бірлестік пен өзара көмекке зәрулігі туралы» трактатында: «Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғарғы кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ал мұны ол жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді, осы қауымдағы адамдардың әрқайсысы оған қажетті нәрселердің жиынтығынан қандай да бір затта тауып беріп отырады»,

– дейді [9, 322]. Жоғарыда түрік халықтарында, оның ішінде қазақта, ерекше дараланған тұлғаларға үлкен құрметпен қарау дәстүрі бар екендігі жөнінде айтып өткенбіз. Осы сипатта әл-Фараби бойынша, Әділ, Білгір, Данышпан кісі – Ел басшысы. Ол «өзінің аңағыш парасатына дарыған қасиеті арқасында дана, философ, кеменгер парасат иесі болып шығады, ал оның өзінен оның қиялдау қабілетіне қасиет дарыған адам пайғамбар, болашақты болжағыш сәуегей және өмірдегі оқиғаларды түсінгіш, білгір болып шығады, – міне осының бәрі оның тәңірлікті танып білетін болмысының шарапты» [9, 334 б.]. Абайша, «Бұл аталмыш үш қасиеттің иелерінің алды – пайғамбарлар, онан соң – әулиелер, онан соң хакимдер. Бұл үш түрлі фиғыл құдайның соңында болмақ, өзін біліп, үйретіп, әулиелерге әулиелер оқыды, ғашық болды» [10, 205 б.]. Сонымен, индивидуалдық бастаулардың әрбір мәдени жүйеде әр түрлі көрініс табатынын аңғаруға болады.

Жоғарыдағы жолдардан дәстүрлі қазақ қоғамындағы тұлғаны «Шығыста тек енжар, еріктілігі шектелген, жасампаздыққа бара алмайтын мүлгіген адамдарды кездестіреміз» деушілермен мүлдем сиыспайтындығын көруге болады. Жырау Доспанбет топ бастаған, жауды қайтарған, ару сүйген, өзін елі мен мұраты жолында құрбандыққа шалуға да дайын тұлға. Осындай даралану эгоцентризмге емес, керісінше интерсубъектілікке сүйенеді. Батырлық рухпен қуатталған жырау үшін тек көпшіліктің мүддесін білу және қорғау маңызды емес. Ол коллективтік ұмтылыстың бір мүшесі де емес. Оған сана мен ерік дербестілігі тән. Сондықтан жауаптылықты да өзіне ала алады.

Дәстүрлі қазақ қауымдастығындағы даралық қасиеттердің біріне тектілік жатады. Тектілік көшпелі қоғамда Батыстағы «элитарлық» ұғымынан басқа мағынада қолданылады. Егер бұл ұғым, мысалы, ортағасырлық Еуропада сословиялық жікшілдікті білдірсе, онда көшпелі қазақ мәдениетінде тектілік ұрпақаралық сабақтастықты айқындайды. Менің неғұрлым құрметті ата-бабаларым көп болса, онда мен де соғұрлым тектімін. Тексіздік әдеп пен кісілік аймағынан шығып кеткендерге тән. Кедей де текті бола алады. Ол үшін ата-бабаларының аруақтарына сызат келтірмеу керек. Осы жөнінде ақын-жыраулар шығармашылығынан айғақтар келтірейік.

Түркілік түсінік бойынша қалың бұқараны текті (аталы) адам басқаруы тиіс және осы тектілік оның бойынан көрініп тұруы қажет. Қазақ мәдениетіндегі тектілік мәселесі ғылыми талдаудың объектісіне тек соңғы жылдары айналып келеді. Осы жөнінде Ж. Молдабековтың «Тектіліктің тұрағы – тұлғалыққа тірек» атты мақаласында және Т. Бурбаевтың «Ұлт менталитеті» монографиясында іргелі ойлар айтылған. Ж. Молдабеков тектіліктің даралық деңгейлерін атай келе (тұқым мен кан тектілігі, азаматтың өз басының тектілігі, халқының тектілігі), осы ұғымнан қазіргі заманға катысты тағылымдық ойларын алға тартады: «Бөтеннің аруағына табынып тамсанбай, өз тағдырыңның табанын құратын ақ жолда тартынбай әрекеттену керек. Өзің байыпты болсаң, халқың құрметшіл болады; баланың парызын білсең, әкенің қарызын ұқсаң, халқың ынталы болады; істеген ісін көрсең, жүрген жолын бақсаң, көңіл ауанын тапсаң, ол адам қайда жасырынбақ? Тек мәнді сөзбен кеңесті іждағатпен тыңда, ұқпағаныңды ішінде бүк, көңілге тоқығанды абайлап айт, кінәң кем болады;

мұқият қадағала, алмағайыптан сақтан, білген ісінде аңдып бас - өкінішін кем болады; риясыздық әділетпен үйлес болса, ұят, маскара аулақ тұрмақ. Өмір сабағыңды ойсыз оқу – бекершілік, оқусыз ой – қатерлік» [11, 14].

Тектілік пен ұлағаттың ұлт ділінде терең ұялануы маңызды мәселеге жатады. Мысалы, ұлттық ділде тексіздік нышандарының көбеюі жалтақтық пен жағымпаздықтың белең алуына әкеледі. Тектілікте жікшілдік пен алауыздық жоқ. Соңғылары тұлғалық күйзеліске әкеледі [12, 94 б.]. Менталитеттегі тектілік пен индивидуалдылықты кейбір зерттеушілер «ұлттық логос» деп атайды.

Айталық, Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақ халқының күнделікті болмысына коллективтік психология тән. Ол қазақ халқының менталитетінің ең негізгі белгілерінің бірі сипатында, оның қоғамдық психологиясының ең негізгі, терең және аз өзгеріске ұшыраған тараптарын ескеру қажет. Осы себепті коллективтік ұрпақтарды ұрпақтарға ғасырлар бойы жалғастырып, олардың әлеуметтік-экономикалық, рухани тұмысындағы белсенділігін тұрақтандыра алады.

XV-XVI ғасырлардағы көшпелі түркі мәдениетінде дарашылдық ділдің жоғары дәрежеде болуы «тәңірі сыйлаған еркіндік» түсінігімен де тығыз байланысты болды. Жырау (рухани көсем) осы еркіндік өрісінде өз Менің айырықша құмет тұтты. Қауымшылдық құндылығы тек тікелей отбасылық негіздерге сүйенуден ғана емес, сонымен бірге аталас-руластарымен бір болумен айықталады.

Адам болмысының даралық деңгейінде адамның басты мақсаты өзін табиғаттың, ғарыштың бір бөлшегі ретінде анықтау болғандықтан, ол үшін мемлекет, белгілі бір қоғамдық орта түсіндіктері айтарлықтай рөл атқарған жоқ. Осыған дәлел ретінде Орынбеков М.С. «... қазақтың көне және соңғы тарихында мемлекеттіліктің әлсіз болғаны белгілі. Табиғат әрқашан Қазақстан тұрғындары үшін абсолюттік және жалғыз бастық рөлін атқарды» – деп тұжырымдайды [13, 9].

Дегенмен табиғат күшіне жалғыз адам қарсы тұра алмайтындықтан олар өзара бірігіп, рулық қарым-қатынаста өмір сүрді. Тіршілік барысында адамдар өзара байланыста болатындықтан олардың арасындағы қарым-қатынастарды ретке келтіретін белгілі бір заңдылықтар қажет еді. Заңдылықтарды бекітетін мемлекет сияқты ресми құрылым болмағандықтан, адам болмысының даралық деңгейінде өзара қарым-қатынастарды анықтау атадан келе жатқан дәстүрлі түсінігімен тығыз байланысты болды. «Дәстүр позициясы әсіресе алғашқы қауымдық мәдениетте мықты (сондықтан да ол кезенді дәстүрлі деп те атайды)» [14, 112].

Дәстүр бойынша рулық қауымда адамдар арасындағы, рулар арасындағы өзара қарым-қатынасты белгілеп отыруда ру ақсақалдарының рөлі өте зор еді. Ру ақсақалының шешімі адамдар үшін нақты түрде орындалуы тиіс екі рет қайталанбайтын заң ретінде қабылданған. Осыған орай ру басы мен ру белгілі бір тұтастық ретінде рудың даралығын, толықтығын, анықтамалылығын көрсетеді.

Адам болмысының даралық деңгейінің ошағы ретінде қабылданатын ежелгі Шығыс пен антик заманына тән сословиялық бөліністер негізінде белгіленген

демократиялық құрылым Қазақстан тұрғындарына да тән болды. «Ашина (көк бөрі) ұрпақтары VI ғасырда хандықтың басқару жүйесін құқықтық негізінде құрды. Өкілетті билік пен заң шығару ісі ақсақалдар алқасының (кейінгі қазақ хандығында – билер алқасы мен хан кеңесі) құзырында болды. Ал хан жарлығы атқарушылық міндеті үлкенді – кішілі лауазымдар иесіне жүктеледі. Бұл мансаптар мұрагерлік жолмен хандық билік, әскери демократия арқылы жүзеге асырылған» [15, 114].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лебон Г. Психология народов и масс – СПб, 1895. – 230 б.
2. Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1990. – 222 б.
3. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я // Фрейд З. Тотем и табу. – М.: Олимп, 1998. – 448 б.
4. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996 б. – 168 б.
5. Құл-Мұхаммед Р. Қазақ әлеуметтік мәдениетінің типтері. – Алматы: Атамұра, 2000. – 65 б.
6. Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. – Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.
7. Барлыбаев Г. Өтеміс қажының «Шыңғыснаме» шығарнамасының дүниетанымдық негіздері // Қазақтың тарих философиясы. Жиырма томдық. – Астана: Аударма, 2006. – Т. 6. – Б. 65-76
8. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди // Қазақтың тарих философиясы. Жиырма томдық. – Астана: Аударма, 2006. – Т. 6. – Б. 142-223
9. әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973, 446 б.
10. Құнанбаев Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық жиынтығы. 1 том. – Алматы: Ғылым, 1977. – 454 б.
11. Молдабеков Ж.Ж. Тектілі тұрағы – тұлғалыққа тірек // Адам әлемі. - № 2 – 1999. – /12-17 б.
12. Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. – Алматы: Елорда, 2001. – 248 б.
13. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. А., 1994.
14. Философия: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық // Құрастырған Т. Ғабитов. Аударған Б. Сатершинов. – Алматы: Қаржы-Қаражат, 2002.
15. Философия және мәдениеттану: Оқу құралы / Құраст. Ж. Алтаев, Т. Ғабитов, А. Қасабеков және т.б. – Алматы, Жеті жарғы, 1998.

Ішкі (Бөкей) орданы басқарудағы Уақытша кеңестің құрылуы және Ресей әкімшілік бюрократиялық жүйесінің қалыптасуы

Сейілхан ТОҚБОЛАТ,

Абай атындағы Қаз ҰПУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының аспиранты

Ішкі орда өзінің дербес хандық болып құрылуынан бастап жан-жағынан орыс губернияларының қатаң бақылауында болып, үлкен әскери күшті пайдалануды қажет етпеді. Уақытша кеңесті құрудағы мақсат патша әкімшілігі Ішкі ордада жалпыимпериялық әкімшілік-территориялық бірігушілікті көздеді және халықты басқару азаматтық-әкімшілік сипатта болды. Жергілікті халықтан салық жинау және ішкі тәртіпті қадағалау міндеттерін негізге алған Уақытша кеңес осы этномәдени аумақтағы биліктің бюрократиялық пирамидасының төменгі және орта буындарының арасындағы басқаруды камтамасыз етті. Дәлірек айтқанда, көшпелі қазақ қоғамында Ресей империясының басқару институттары арқылы жалпыимпериялық салық пен әкімшілік басқару жүйесін орталықтандыру міндеті қолға алынды. Сонымен қатар, қазақтардың дәстүрлі институттарын патшалықтың мемлекеттік-бюрократиялық органдарына бейімдеу ісі жүргізілді. Бұл іс-шараларды патша әкімшілігі жергілікті жоғарғы тап өкілдері – сұлтандар, төре әулетіне арқа сүйеп жүзеге асырды. Патша әкімшілігінің басқару әдістері алғашқы кезеңде осындай сипатта болып, қазақ қоғамында қалыптасқан дәстүрлі басқару институтын өзгеріске ұшыратты. Оған патша әкімшілігі шенеуніктерінің «Что главная задача правительства еще при жизни хана, а затем после смерти его, заключалось в том, чтобы провести среди кочевого населения киргизов, в видах сближения его с рускими, те-же начала и порядок управления, которые существует в общих учреждениях Империи» деген мақсатты сөздері дәлел [1, 2 п.].

Ішкі ордада Ресей билігінің орнығуының алғашқы кезеңінде патша әкімшілігі жергілікті аксүйек-феодалдар мен сұлтандарға сүйене отырып, олардың қазақ қоғамындағы билік жасау рөлін нығайтуға тырысты және мұрагерлік басқару жүйесін құптады. Патша әкімшілігі төре тұқымдарының бұқара қазаққа ықпалын күшейтуде жер иелену және жерді пайдалану мәселесінде олардың

құқықтарын сақтап, кеңейте отырып, салық төлеу шеңберінде жеңілдіктерге ие болғызды, оларға қаржылық жәрдем беру жолдарын ұсынып, әлеуметтік мәртебелік атақтармен марапаттап, түрлі бағалы сыйлықтар беру арқылы аксүйектердің өздеріне қызмет ету ісін жүзеге асырды. Патша әкімшілігінің терең ойластырылған, көзделген саяси тактикасының нәтижесінде олар орыстың саяси ділінің әсеріне ұшырады.

Жәңгір ханның кенеттен өмірден озуы Ішкі орданың қоғамдық-саяси өміріне үлкен өзгерістер әкелді. Ширек ғасырға созылған Жәңгірдің ұстанған басқару жүйесі өміршен болып қала берді. Отаршыл билік өкілдерінің алғашқыдағы орданың саяси құрылысын бұзу әрекеті сәтсіздікке ұшырады. Дәл осы кезеңде патшалық Ресейдің шығыстағы саясаты зор күш ала бастаған еді. Мұны сол кездегі Ресей мен Англияның Орта Азия жері үшін өзара талас-тартысының көрінісі арқылы түсіндіруге болады. Бұған неміс тарихшысы К.Ф. Нейманның: «Орта Азиядағы британдық агенттер мен резиденттер осындай қолайлы жағдайды барынша пайдаланып қалу ниетінде өздерінің мемлекетінің билігін Амуның арғы жағындағы жерлерде ықпалын жүргізуге тырысты», – деп жазғаны дәлел болады [2, 103 с.]. Қазақстан мен Орта Азия иеліктерін өз қолында ұстап қалу үшін Ресей батыл қадамдарға көше бастады. Қазақстанның өздерімен шекаралас орналасқан солтүстік және солтүстік батыс бөлігін едәуір түрде бақылауына алғаннан кейін, олардың алдында Қазақстанның оңтүстік пен оңтүстік шығыс бөлігі және Орта Азия хандықтарын өздеріне бағындыру мақсаттары тұрды. Бөкей ордасының тарихи өміріндегі бұл кездегі ең басты өзгеріс – патшалық Ресей Жәңгірдің өлімін пайдаланып, хандық жүйені жойып, оның орнына өздерінің басқару үлгісіндегі әкімшілік-территориялық билігін орнатуды қолға алды. Орынбор әкімшілігі осындай көптен күткен оңтайлы сәтті тиімді пайдалану үшін жедел түрде билік реформасына кірісті.

Жәңгір хан жиырма жылдан астам басшылық еткен уақыт аралығында алып державаның оңтүстік шығыс бөлігіндегі кішкене ғана аумақта хандық институттың әрі қарай дамып, оның негізін бірнеше уақытқа дейін бұзылмайтындай етіп, берік тұрақтанғанына кейін Орынбор шенеуніктері куә болып, таңданыстарын білдірді. Сол себептен де Ресейдің Ішкі ордаға қатысты жүргізген саясаты абай, нысаналы жүрді.

Отаршыл мемлекеттің ордаға байланысты жаңа саясатының мәнін Орынбор генерал-губернаторы В.А. Обручевтің Жәңгірдің өлімінен кейінгі іс-әрекетінен және сол жердегі жағдайдың мән-жайын анықтау үшін арнайы жіберілген Бикмаев, Ерофеев, Генс сияқты шенеуніктердің өздерінше жасаған шара, жоспарларынан және соның нәтижелерінен көре аламыз. Ішкі ордаға нақты тапсырмамен жөнелтілген патша шенеуніктердің басты мақсаттарының бірі – ханның орнына халық пен аксүйек-феодалды топ алдында беделі бар уақытша басқарушыны таңдап, ұсыну еді. Өйткені, Уақытша кеңес тұрақты атқарушы орган ретінде кейінірек құрылған болатын. Патша әкімшілігі оның құрылуына дейін бұрынғы екпін әсерімен жұмыс істеп тұрған хандық жүйе құрылымын өз қалпында ұстап, басқаруды Жәңгірдің ағасы Әділге «уақытша басқарушы» деген лауазымымен жүктеді [3, 42 п.]. Бұрынғы келісім бойынша Жәңгірдің Фатимадан туған баласы, заңды түрде белгіленген мұрагер Сақыпкерей осы

уақытта таққа отыруы қажет еді. Бірақ оның Петерборда әскери паж корпусын оқып бітірмегенін дәлел ретінде келтіріп, оқуды аяқтаған соң ғана билікті қолға алатынын жеткізген болатын.

Ресей әкімшілігі алдында тұрған ең басты мәселесі – хан мұрагерін биліктен аластату міндеті уақытша болса да кейінге шегеріліп, патшалық үшін оң шешімін тапты. Сонымен, Ішкі орданы уақытша басқару үшін бір басшы және оның екі көмекшісін жергілікті Шыңғыс тұқымдарынан тағайындау қажет болды. Сондай максатпен осы жерде арнайы тапсырмамен келіп, сол саламен айналысып жүрген коллеж кеңесшісі Бикмаев жергілікті ақсүйек-феодал тобының арасынан патшалық Ресейдің көзқарастарына сәйкес басқарушының рөлін ханның жақын бауыры Әділ Бөкейхановты басты үміткер ретінде қойды. Оның бұл байламы Орынбор шекара комиссиясының басшысы М.В. Ладыженскийдің Әділ Бөкейхановқа: «...человек добрый, но как известно, недальний и слабого характера...», – деп берген мінездемесіне сәйкес келеді [3, 12 п.]. Әділ Жәңгірдің тірі кезінде оның көмекшісі ретінде белгілі болатын. Сонымен қатар, хан басқа жерге сапарға аттанған уақытында хандықты өз қолына уақытша алатын. Оған мұрағаттағы: «Адиль...которому хан доверял в кратковременные свои поездки в С. Петербург и Оренбург управление делами Орды...», – деген дерек айғақ болады [3, 13 п.]. Соны ескере отырып Ресей әкімшілігі Әділді Ішкі орданың уақытша басқарушысы ретінде тағайындайды. Ал, оның көмекшілері ретінде Нұралының баласы, Бөкейдің бауыры болып келетін Шөке Нұралыханов және Бөкейдің баласы, Жәңгірдің бауыры болып келетін Мендікерей Бөкейхановты тағайындайды [4, 117 п.]. Бұдан байқағанымыз, Орынбор әкімшілігі билікті Әділдің бір өзіне беріп қойса, ішкі тұрақтылықты жоғалтып алудан қауіптенді. Сондықтан оған ханның жақындарының ішінен екі беделді сұлтанды – Мендікерей мен Шөкені таңдауы түсінікті жәйт еді. Алайда, Бикмаев жергілікті тұрғындар пікірімен толық санаспай, істі біржақты шешкені кейін байқала бастады. Ел ішінде хандық таққа таласушы партиялар пайда болды. Мысалға, Уақытша кеңесте қызмет атқарған Мендікерей Бөкейханов пен Шөке Нұралыхановтың билікке келуін Құшақғали Шығайев Орданың ісіне зиян деп, Орынбор басшылығына шағымданған болатын. Жоғарыда аталған екі кеңесші Орынбор губернаторына жіберген хатында Құшақғалидан қысым көргендіктен өз еркімен қызметінен босатуын өтінген болатын [5, 3-4 п.]. Сонымен қатар бір топ ел беделділері Сақыпкерейді хан тағына отырғызу қажет деп тапса, ал келесі жіктің тобы Әділді қолдады. Бұл талас-пікірлер патша билеушілеріне ой салса керек, өйткені Ресей әкімшілігі Ішкі ордадағы барлық билікті бір Әділ Бөкейхановқа беріп қоюға асықпады. Оның үстіне империя өкілдері ханның ағасына сенімсіздікпен қарады және жаңа басшының жеке қабілеті мен мінезінің осал тұстарын байқап, көңілге түйді. Ханның өмірден кеткеніне де екі ай өтті. Басқарушының қолында еш билік болмады. Ақырында, Жәңгірдің дүние салған уақыттан бастап алты ай өткеннен кейін 1846 жылдың 21 қаңтарында Ресей патшасының жарлығы бойынша Ішкі орданы басқару туралы Уақытша кеңес» құрылды. Бұл кеңестің пайда болуы Ресей әкімшілігінің Ішкі ордаға реформа жасауға тура кіріскенінің белгісі еді. Бұған дәлел келтірсек, патшаның жарлығы шыққаннан кейін Орынбор әкімшілігі жергілікті билікті трансформациялауға кірісті. Ішкі орданы басқару жобасы бойынша Уақытша кеңестің қызметкерлер штаты белгіленді.

1846 жылы 9 наурызда Уақытша кеңестің басшысы қызметін атқарған Әділ Бөкейханов Орынбор генерал-губернаторына Ішкі ордадағы жағдай туралы есеп берді. Сол құжаттарға енген Ішкі орданы басқарудағы қызметкерлер тізімі төмендегідей:

1. Ішкі орданы басқарушы сұлтан Есауыл Әділ Бөкейханов, сонымен қатар Адай, Есентемір Таз және Масқар руларының басқарушысы қызметін атқарушы.
2. Кеңесші сұлтан Шөке Нұралыханов, сонымен қатар Байбақты рубасқарушысы қызметін атқарушы.
3. Кеңесші сұлтан Мендікерей Бөкейханов, сонымен қатар Шеркес руының рубасқарушысы қызметін атқарушы.
4. Мемлекеттік мүлік министрлігі тарапынан тағайындалған кеңесші қызметінде Матвеев.
5. Қазан университетінің лекары Евланов.
6. Мал дәрігері Ольдекоп.
7. Ахун Жабир Хамматов
8. Азаншы Ғұбайдолла Абдурашитов.
9. Татар тілі пәнінің мұғалімі Садриддин Аминов.
10. Шешекке қарсы егуші Абдулхалық Жүсіпов.

Орыс кеңсесі бойынша:

1. Кеңсе басшысы қызметін атқарушы Титулярный Советник Первухин.
2. Аудармашы Зауряд сотник Досмұхамед Шөкеев.
3. Хатшы Астрахан казак әскерінің урядниктері:
 - а) Колпаков
 - б) Голубьев

Татар кеңсесі бойынша:

1. Мешеряк әскерінің Хорунжиі Каршыға Ғаликеев.
2. Қазан мешанині Әбсаттар Әминов.

Хан ордасында қызмет атқарушылар:

- Астрахан казак әскерінің әскери старшинасы Донцов.
- а) Обер офицер – 2
 - б) Урядник – 8
 - с) Төменгі шендегілер – 96
- Орал казак әскері хорунжиі Мазанов
- а) Урядник – 1
 - б) Төменгі шендегілер – 25 [4, 338 п.].

Жоғарыда көрсетілген қызметтерден бөлек Ішкі орда бойынша рубасқарушылық қызмет атқарған сұлтандар, ақсүйек-феодалдардың тізімін келтіруге болады және олардың жанындағы хатшылардың тізімі қоса берілген, сол мынау:

1. Сұлтан Әділ Бөкейханов – Масқар, Есентемір, Таз және Адай руларын басқарушы.

2. Сұлтан Меңдікерей Бөкейханов – Шеркеш руын басқарушы, оның жанында хатшылық қызметте Урядник Мешеряк Дожиляддин Калдыбеков.

3. Сұлтан Шөке Нұралыханов – Байбақты руын басқарушы, ол сонымен қатар Ішкі Орал әскери шебінде өзінің руының тарапынан депутат болып қызмет атқарған. Жанындағы хатшылық қызметте Мешеряк Төрежан Молдағалиев, Орынбор әкімшілігі тарапынан тағайындалған, жылдық жалақысы 500 р.

4. Сұлтан Жанбөбек Бегалин – Алаша руын басқарушы, ол сонымен қатар Ішкі Орал әскери шебінде депутат болып қызмет атқарған, жанындағы хатшылық қызметте Орынбор әкімшілігі тарапынан тағайындалған мешеряк Мұхамеджан Апаков, жылдық жалақысы 500 р.

5. Сұлтан Жаханшах Шыңғалиев – Тана руын басқарушы, ол сонымен қатар Ішкі Орал әскери шебінде өз руы тарапынан депутат болып қызмет атқарған.

6. Сұлтан Хангерей Хансұлтанов – Жетіру руын басқарушы.

7. Сұлтан Тәуке Бөкейханов – Ыссық руын басқарушы.

8. Сұлтан Тоғым Шығаев – Кете руын басқарушы, ол сонымен қатар Краснояр уезінде депутаттық қызметте, жанында Асфендияр Бакеев еркін жолданған, жылдық жалақысы 300 р.

9. Сұлтан Құшақғали Шығаев – Қызылқұрт руын басқарушы, ол сонымен қатар Төменгі орал әскери шебінің орта дистанциясында депутат қызметін атқарған.

10. Сұлтан Батырғали Шыныкеев – Жаппас руын басқарушы.

11. Би Шомбал Ниязов – Ноғай руын басқарушы, жанындағы хатшы – мешеряк Мұзафар Жүсіпов Орынбор әкімшілігі тағайындаған, жылдық жалақысы 500 р.

12. Би Балқы Құдайбергенов – Беріш руын басқарушы, жанында Орынбор әкімшілігі тағайындаған мешеряк урядник Гамаддин Қалдыбеков, жылдық жалақысы 500 р. [4, 56 п.].

Осы тізімге бірнеше ру басшылары енген және Орынбор әкімшілігінің өкілдері бар. Орыс шенеуніктері кеңсе істерін өз колдарына алды және осы қарым-қатынас арқылы жергілікті жерде отарлау саясатын тереңірек, нәтижелі жүргізуіне мықты негіз қалыптастырды. Сондай-ақ, рубасқарушылық қызметтерде өз міндетін атқарып жүрген жоғарыдағы сұлтандар мен жоғарғы тап ақсүйек-феодалдардың барлығы да сол бұрынғы калпында, яғни, Жәңгір ханның өзі тағайындаған тәртіп сақталған, бүкіл Ішкі орда жерін он екі рубасқарушы арқылы басқару жүйесі сақталды. Бұған Бикмаевтың: «Правила проекта временного управления Ордою в прочих частях во внутреннем своем устройстве нисколько не изменены, вполне остаются теми, в каком положении находилась и при покойном хане», – деп мәлімдегені негіз [4, 117 п.]. Бұл жердегі он екі рубасқарушының оны шынғыс ұрпақтары болса, қалған екеуі би қызметін атқарған Шомбал Ниязов мен Балқы Құдайбергенов – Жәңгірдің ең жақын адамдары және кеңесшілері болған.

Жәңгір ханның өлімінен кейін Орынбор әкімшілігі бүкіл орда жерін бірден әкімшілік өзгеріске ұшыратпай, алдымен жергілікті жоғарғы билікті трансформациялады. Уақытша кеңес басқару аппаратын бірінғайландыру процесінің өзі бірнеше жылға созылды. Ішкі ордаға Орынбор әкімшілігі арнайы тап-

сырмамен жіберген Орынбор шекара комиссиясының шенеунігі Бикмаев жергілікті билік жүйесімен танысып, өзінің басқару жобасын ұсынды. Кейін осы ұсыныс, саралау арқылы Ішкі орданың билік жүйесі қалыптасты. Бұл жаңа басқару жобасынан отаршылдық, самодержавиялық саясаттың көрінісін айқын байқауға болады.

Ішкі орданы ұзақ уақыт билеген Жәңгірдің бұрынғы қалыптастырып кеткен прогрессивті хандық жүйесі түбірімен болмаса да, басты мақсаттар патшалыққа тікелей бағынышты еді. Жаңа жүйе арқылы Ішкі орда енді айтқанға көніп, айдауға жүретіндей негізде құрылып, барлық ішкі істер Ресей шенеуніктерінің қатысуымен және бақылауымен атқарылатын болды. Оған Ресей әкімшілігінің сенімді өкілі, әрі осы жауапты істі ұйымдастырушысы Бикмаевтің даярлаған жобасын оқығанда көз жеткізуге болады, ол дайындаған жоба бойынша Орда басқармасы мен Кеңестің міндеттері: қазақтар арасында тыныштық пен қалыпты жағдайды сақтау, халықтың арасында болып тұратын барымтаны жою, жергілікті тұрғындардың мәселесі бойынша өзара қырқысудың алдын алу, Сұлтандар және басқа да ел басқарушылардың жай халықтан жерді негізсіз басынушылықпен тартып алып, қысым көрсетуін болдырмау. Рубасқарушылары және бөлімдер мен бөлімшелердің басшыларының істерінің заңды орындалуын бақылау, оларға жүктелген тапсырмалардың, әсіресе қылмыстық істерге байланысты істердің жедел түрде орындалуын қадағалау. Жергілікті қазақтардың шаруашылық істеріне қамқорлық жасап, қиын-қыстау кезеңдерінде жәрдем беру. Жылдан жылға сиреп бара жатқан ормандарды сақтап, қамқорлыққа алу. Ордада шешек ауруына қарсы егу жұмыстарын жолға қою, халық денсаулығын сақтау үшін шаралар қолдану. Ішкі ордадағы, әсіресе хан ордасындағы жәрменкелердегі сауданың жүру барысын қадағалау, сауданың кеңінен тарап, дамуына үлес қосу. Ішкі ордадағы ашылған мектептер, аурухана және түрмеге меңгерушілік қызмет атқару. Қазақ халқының орналасуы жайлы, шаңырақтар мен кол астындағы мал саны туралы мәлімет жинау. Уақытша кеңес Ішкі ордадағы казак әскерінің өз міндеттерін бұлжытпай орындауын қадағалауы тиіс, егер олардың істерінде олқылықтық байқалса дереу Орынбор басшылығына хабарлауға, ел басқаратын рубасқарушылар және старшындарды тағайындау үшін Уақытша кеңес сенімді, беделді қазақтардан кадрлар іріктей білуіге тиіс болды. Кеңес Ішкі орданың жағдайы туралы нақты, толық біліп, хабарлы болып тұруы қажет, сол үшін Уақытша кеңес басшысы жыл сайын ішкі жағдаймен танысып тұруға міндетті болды. Орынбор генерал-губернаторы Ішкі орда жағдайымен жете танысу үшін бұл жаққа арнайы шенеунік аттандырылып, кеңес басшысымен бірге мәлімет жинады. Кеңес және қарамағындағы Сұлтан рубасқарушылары, сондай-ақ бөлім мен бөлімше басшылары саудагерлердің заң бойынша бекітілген билетсіз Ішкі орда аумағынан асып кетпеуін қадағалайды. Сондай-ақ, олар сырттан ішкі бетке билетсіз және паспортсыз енген адамдарды бақылауға алып, олардан билеттің екі есе құнын өндіріп алуы керек. Ал, сырттан енген адамдарды ордамен жанасып жатқан уездік соттарға Астрахан, Чернояр, Краснояр және Новоузенскіге аттандыруы қажет. Ішкі ордаға орыс губернияларымен байланыс орнататын қатынас жолдарын сақтап, қалыпты жағдайда ұстап тұру. Астрахан, Саратов, Орынборға шығатын басты жолдарды, дәлірек айтқанда, хан ордасы-

нан Глинин форпостына, Орал маңына дейін, Елтон көліне дейінгі жолдарды қалыпты жағдайда ұстау міндеттелді. Қыстың ызғарлы мезгілдері: көк мұз және қар қалың түскенде болатын жұт кезеңінде малды аман сақтап қалу үшін Уақытша кеңес рубаскарушыларға қол астындағы халықтың жем-шөп қорымен қамтамасыз етілуін тапсырып, қадағалап тұрды. Мал шаруашылығын дамытуда Уақытша кеңес жұртшылықты қажетті жер үлестерімен қамтамасыз етуі керек. Сондай-ақ, қазақтардың еркі бойынша көршілес жеке меншік иеліктегі жерлерді қолайлы шарттар бойынша жалға пайдалануын ұйымдастыру. Ішкі ордада халық шаруашылығын дамыту үшін арнайы ақша қоры құрылды. Бұл қорға халықтан жиналып тұратын салықтан жыл сайын 10 мың рубль бөлінді және Ішкі орданың қорындағы 25 мың рубль соған қосылды. Қордағы қаражатты жұт мезгілдерінде ауыр мал шығынына ұшыраған отбасы мүшелері белгілі мезгілге алып, кейін орда әкімшілігіне қайтарып тұруы қажет болды. Уақытша кеңес өзінің қарамағындағы халыққа медициналық қызмет көрсететін дәрігер, мал дәрігері, кіндік шеше, фельдшер және шешек ауруына қарсы егушілердің жұмысының орындалуын ұйымдастырып, бақылау орнатуға міндетті болды. Сонымен қатар, жергілікті халық арасынан болашақ фельдшер, шешекке қарсы егуші, кіндік шешелерді дайындау мақсатын қойды. Уақытша кеңес ай сайын Орынбор әскери губернаторына немесе Орынбор шекара комиссиясына Ішкі ордаға байланысты іс-құжаттардың аяқталған және аяқталмағандығы туралы мәліметтер тізімін, қазақтардан салық түрінде түсіп тұратын зекет, соғым және билет салығы, жалпы барлық кіріс-шығыс сомасы туралы мәліметтер тізімін беруі тиіс. Сондай-ақ қамауға алынған адамдардың статъялық тізімін, ордада болған барлық оқиғалар туралы екі апта сайын мәлімет беруі керек және олардың алдында жыл сайын Ішкі орданың жалпы жағдайы мен қазақтарды басқару бойынша қалыптасқан ахуалы туралы есеп беру міндеті тұрды.

Орыс кеңесшісі, яғни, мемлекеттік мүлік министрлігі тарапынан тағайындалған орыс шенеунігі Уақытша кеңес басшысының бірінші көмекшісі міндетін атқарды. Егер басшының іс-сапармен кеткен уақытында немесе науқастанған кезінде ол соның орнын басты және басшының міндетіне кіретін жұмыстарды өз қолына алды [6, 706 с.].

Уақытша кеңестің әскерлендірілмеген шенеуніктері: дәрігер, мал дәрігері және кіндік шеше орыс кеңесшінің тәуелділігінде болады. Орыс кеңесшісі сол мекемедегі құжаттар мен іс-қағаздардың жедел өз уақытында орындалуын қатаң қадағалауға алды. Хан ордасындағы орыс-қазақ мектебіне байланысты істерді жеке қадағалауға алып, жауапкершілікпен қарады, ол хан ордасындағы аурухананың жағдайына ерекше көңіл бөлуі тиіс.

Орыс кеңесшісі қамауға алынған адамдардың ыңғайлы жайда орналастырылуын, таза, ұқыпты тұруын, таза киімдермен қамтамасыз етілуін, уақыттарын бос өткізбеуін, науқастанғандарға медициналық көмек көрсетілуін қадағалады. Орыс кеңесшісі қол астындағы әскерлендірілмеген шенеуніктер: дәрігер, мал дәрігері, кіндік шеше, шешекке қарсы егушілердің қызметтеріне бақылау орнатып, жұмыстарын уақытында орындалуын қадағалап, оларға бағыт, бағдар беріп, қателіктерін көрсетіп, айыпталғандарын заңдық шараларға тартуы керек. Мысалы, егер орыс кеңесшісі ауыр науқасқа шалдыққан болса, онда

жедел түрде Орынбор әскери губернаторы өз қарамағындағы шенеунікті кеңесші міндетін атқару үшін Ішкі ордаға аттандыру қажет және бұл туралы дер кезінде Мемлекеттік мүлік министрлігіне хабарлауы тиіс [7, 39 п.].

Ішкі орданың қоғамдық ахуалының тыныштығы мен жайлылығына қарсы әрекеттерге және өз қызмет бабын асыра пайдалану, салықты белгіленген мөлшерден артық алынғаны үшін Уақытша кеңес жауапты болып табылады. Өз қызметтерін қанағаттанарлықсыз атқарып, өз лауазымын пайдаланып қиянат ету сияқты әрекеттері үшін кеңес басшысы, орыс кеңесшісі және кеңсе шенеуніктері оларды бұл орынға ұсыныс жасаған мекемелер арқылы жауапқа тартылды.

Өздерінің қызмет бабы бойынша заңға қайшы келетін әрекеттері үшін және заңсыз алым салық жинау, тағы басқа, осы сияқты істері үшін жергілікті тұрғындардан ұсынылған қызметкерлер: кеңесшілер, управа мүшесі, рубаскарушылары Орынбор Шекара комиссиясының қарауымен Орынбор әскери губернаторының бекітуімен сот арқылы жауапқа тартылды. Кіші қызметтегі адамдарды өз қызметтерін атқармағаны үшін және билікті пайдалану арқылы теріс әрекеттері үшін Уақытша кеңес жауапқа тартады.

Уақытша кеңестің кеңсесіндегі істер атқарушылық, сот, шағымдық, дау, есептік деп бірнеше топқа бөлінді. Бұл істерді жүргізу бағытына байланысты кеңсе жұмысы екі салада атқарылды. Алғашқысына атқарушылық, соттық, дау-шағымға қатысты істер қаралса, екіншісіне есептік істер кірді. Кеңсе құжаттары іс жүргізушінің бақылауымен оның көмекшілерімен толық игеріліп жатуы тиіс. Барлық істер кеңестің жалпы отырысында мүшелердің қатысуымен атқарылады. Іс-шараларды қарау күндері мен сағаты кеңестің мүшелерінің ортақ келісімімен белгіленуі қажет болатын және орда халқына хабарланып тұруы міндетті еді. Кейінге қалдырылмайтын жағдайларға қатысты істер үшін жұмыс жүргізу кез-келген уақытта жүзеге асатын болды. Кеңеске келіп түсетін арыз-шағымдар, түсініктемелер, басқа да құжаттар және пошта арқылы қабылданған мөр басылған конверттегі құжаттар кеңес мүшелерінің қатысуымен ашылады. Егер де жедел түрде шешімін табуды көздейтін істер және бұрын қаралған істер қосымша анықтаманы қажет ететін болса, кеңес ондай мәселелерге толық 3 күндік уақыт аралығында өз шешімін беруі қажет болды. Орыс тілінде келіп түскен құжаттарды орыс кеңесшісі кеңес мүшелерінің алдында оқып шығуы және аудармашы оқылған мәтінді еш бұрмалаусыз тура мағынасында аударып тұруына міндетті болды, сонымен қатар аудармашы өзінің қолы арқылы атқарған ісін растауы қажет еді. Кезекті қаралатын іс бойынша кеңес мүшелері мәслихат өткізіп, соңында жалпы шешім немесе көпшілік дауыстың шешімінің қорытындысын орыс кеңесшісі жинақтап хаттамаға түсіреді. Нәтижесінде сол құжат кеңес басшысы, орыс көмекшісі, қазақтардан ұсынылған кеңесшілер және іс жүргізушілердің қолдары арқылы расталды. Егер атқарылып отырған іс бойынша ортақ пікір болмаса, бұл жағдайда іс Орынбор шекара комиссиясына тапсырылды. Сондай-ақ, қазақ-татар тілінде келіп түсетін істер де жоғарыда аталған тәртіп бойынша жүзеге асты. Орыс кеңесшісінің қолымен резолюция жазылды. Кеңестің келтірген резолюциясы мен шешімінің мағынасы заңға қарсы келсе, оған

кеңес басшысы және барлық кеңес мүшелері жауапты болды. Ал қаралған іске нақты сәйкестік таппайтын кемшіліктерге немесе іс жүргізу тәртібі бойынша кеткен олқылықтарға орыс кеңесшісі мен іс меңгерушісі жауапқа тартылуы тиіс болды [7, 50-53 п.].

Уақытша кеңеске қатысты жалпы ереже мынадай:

1. Уақытша кеңестің басшысы мен оның кеңесшілерін (сұлтандар) Шекара комиссиясының ұсынысымен Орынбор әскери губернаторы тағайындады.
2. Ішкі ордаға қатысты істердің басшысы (орыс кеңесшісі) шекара комиссиясының ұсынысымен Орынбор әскери губернаторы тағайындады.
3. Кеңсе басшысының көмекшісін, хатшыны, рубасқарушылар жанындағы хатшыларды, аудармашыны, шабармандарды және депутаттарды кеңестің өзі тандап, тағайындайды және Орынбор Шекара комиссиясына хабарлайды.
4. Ахун, молдалар, азаншыларды Кеңестің ұсынысымен Орынбор мұсылмандар жиыны тағайындады.
5. Дәрігер, мал дәрігерін, орыс тілінің мұғалімі орыс әкімшілігімен тағайындалады.
6. Рубасқарушыларды, арнайы тапсырмаларды орындаушы шенеуніктерді кеңестің ұсынысы бойынша Орынбор шекара комиссиясы тағайындады.
7. Жоғарыдағы лауазымды орындарға тағайындалған адамдарды осы орынға бекіткен жерлерден өз қызметтерінен босатылып отырды.

Ішкі орда жұмысына өзгерістер жасау арқылы патша әкімшілігі бұрынғы хандық биліктің беделін жойып, енді бас көтерместей етіп әлсіретіп тастады. Бөкей хандығының құрылу тарихына үңілсек рубасқарушыларды алғашқы кезде бұқара халық өзі сайлап, өзі шеттетіп отырған болатын. Ал Жәңгірдің билікке келуінен кейін хан барлық билікті өз қолына алып, рубасқарушыларды да өзі тағайындады. Уақытша кеңесті құру негізінде бұл жауапты іс Орынбор әкімшілігі арқылы жүзеге асқан.

Патша әкімшілігі жасаған Ережедегі жалпы міндеттер бойынша уақытша кеңеске қойылатын талаптар толығынан сипатталады.

Зерттеуден туған ой, пікір, тұжырымдарды қорытындыласақ, біріншіден, Ішкі ордада Ресей билігінің орнығуының алғашқы кезеңінде патша әкімшілігі жергілікті ақсүйек-феодалдар мен сұлтан, қожаларға сүйене отырып, олардың қазақ қоғамындағы билік жасау рөлін нығайтуға күш салды және мұрагерлік басқару жүйесін құптады. Патша әкімшілігі төре тұқымдарына билікті берумен бірге оларға жерді тегін беріп, салық төлеуде жеңілдіктер жасады, әр түрлі марапаттар жасап, сыйлықтар беріп, өздеріне қызмет ету ісін жүзеге асырды.

Екіншіден, Жәңгір ханның кенеттен өмірден озуы Ішкі орданың қоғамдық-саяси өміріне айтарлықтай өзгерістер әкелді. Сол сәттен бастап патша әкімшілігі хандық жүйені жойып, оның орнына өздерінің басқару үлгісіндегі әкімшілік-территориялық билігін орнатуды қолға алды. Бірақ, патшалы Ресей бұл іс-шараларын жергілікті тұрғындардың дәстүр, өмір сүру ережелерін, кәсібін ескере отырып, аса сақтықпен, біртіндеп өмірге енгізді.

Үшіншіден, Уақытша кеңес тұрақты атқарушы орган ретінде 1846 жылдың басында құрылып, оны басқаратын қызметкерлер тобы жасакталды, Уақытша кеңестің міндеттері белгіленді. Ішкі ордадағы Уақытша кеңес ай сайын Орын-

бор әскери губернаторына немесе Орынбор шекара комиссиясына атқарған жұмыстары туралы есеп беріп тұрды. Бұдан сол мекеменің жоғары жақтын нұсқауымен жұмыс істейтіні танылады.

Төртіншіден, Уақытша кеңеске қатысты жалпы ережеде бұл мекеме атқаратын жұмыстар, іс-шаралар рет-ретімен нақты көрсетілген. Уақытша кеңес Ішкі орданың барлық ісіне, тыныштығына жауап береді, 30 рубльден аспайтын заң бұзушылықты Уақытша кеңес мүшелері бірлесіп шеше алады, ал ірі заң бұзушылық әрекеттер Орынбор әкімшілігі арқылы шешілетін болды. Бұдан байқалғаны, хандық билік жойылғанға дейін-ақ, Ішкі ордадағы сот билігін патша әкімшілігі өз қолдарына алып қойған еді. Ішкі орданы басқарудағы жаңа реформа 1836-1838 жылдардағы шаруалар көтерілісімен сабақтасып жатыр.

Бесіншіден, Ішкі ордада алғаш рет полицейлік басқару осы ереже бойынша іске асты. Рубасқарушыларының міндеттері жайлы ережеде олар салық жинау, даулы мәселелер шешімі жөнінде Уақытша кеңеске дер кезінде жеткізіп тұруы керек болды. Патша әкімшілігі осы ереже арқылы Ішкі орданың билік жүйесін өздерінің губерниялық жүйесімен теңестіруге тырысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР ОММ. 78-қор, 2-тізбе, 1951-іс.
2. Нейман К.Ф. Афганистан и англичане в 1841 и 1842 годах. М., 1848. с. 196.
3. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 5435-іс.
4. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 2350-іс.
5. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 2430-іс.
6. История Букеевского ханства (1801-1852 гг.). Сб. док. и материалов. Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. — Алматы: Дайк-Пресс. 2002. — 1020 с.
7. ҚР ОММ. 4-қор, 1-тізбе, 2580-іс.

Шымкент қаласы халқының этнодемографиялық дамуы жайлы кейбір деректер

Гүлчихра НАУШАБАЕВА,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының ізденушісі

Шымкент қаласының XIX ғасырдағы дамуы мен халқының қалыптасуы туралы деректерді топтасақ, онда алдымен Оңтүстік Қазақстан жайлы жазылған деректерде жалпы мағлұматтар түрінде кездесетінін атап көрсетеміз.

XIX ғ. II жартысында Қазақстанға казактармен бірге орыс және украин мұжықтарының қоныс аударғаны белгілі. 1892 жылы Ташкент қаласында жарыққа шыққан «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» еңбегінің II томы Оңтүстік Қазақстан территориясы құрамына кірген Сырдария облысындағы патшалық Ресей кезінде жүргізілген қоныстандыру шараларына байланысты материалдар жарияланады.

Сырдария облысында шаруаларды жерге қоныстандыру үшін патша үкіметі жергілікті қырғыз шаруалары туралы мағлұматты үй басы бойынша жүргізеді. Себебі сол кезеңдері көктем сайын Орал қыраттары арқылы шұбырған орыс арбасының таусылмас легі оларға жер бөліп беру үшін тұрғылықты халықтың жер мөлшерін анықтауға, сол себепті үй басылық есеп жүргізуге итермеледі. Жерге тоймаған переселендердің арыз - шағымы да қырғыздар мен сарттардың жерін тартып алуға мүмкіндік берді. Түркістан жері, әсіресе Сырдария облысының құнарлы жерлері қоныстанушылардың ерекше қызығушылығын туғызды. Переселендер легінің толастамауына байланысты егіншілікке жарамды жер мөлшері қайта есептелініп, Шымкент және Ташкент уезінде мәдени дақылдар егістігі қосымша 356 000 десятина жерге өсті, яғни, бұл жерлерге 35 600 орыс шаруаларының отбасысы көшіп келе алады деген сөз еді. Яғни қазақ жерлерінен қосымша есептер арқылы жерлер тартылып алына берілді. Ал, мұндай есептеулер бүкіл Қазақстан жері бойынша жүргізілетін [1,206].

Өлкенің агромәдениетін дамыту, ең бастысы легі толастамаған орыс, украин шаруаларынан, батрактардан құралған переселенді орналастырудың нысаны ретінде Мырзашөл даласы да назарға алынды. Осы жерде ескерте кететін жай XX ғ. II жартысында Кеңес үкіметінің шикізат арсеналы ретінде пайдаланған қазақ жеріндегі мақта шаруашылығын дамыту үшін Мырзашөлді игеру жолындағы әрекеттер патша өкіметі кезінде-ақ қолға алынған болатын. Мырзашөлдің географиялық шекарасы: солтүстік батыста – Қызылқұм құмдары,

оңтүстік батыста – Нұрата қыраттары, солтүстік шығысында – Сырдария өзені, оңтүстік шығысында – Жизак, Заамин; Ора төбе және Нау шебінің жерлері арасы. Орыс тілінде «Голодная степь» деп, ал икемге көндіретініне мүдделі қазақтардың «Мырзашөл» деп атайтын шөлді жерлерді игеру үшін алдымен жекелеген адамдардың өз күшімен суландыру шарасын жүзеге асыруы – Бұқар арық каналын қазуынан көрінді [1,207]. Еңбекте переселендерді қоныстандыру барысында жүргізілген шаралар көрсетілгенімен, ол жерлерге негізінен жергілікті халықтан ығыстырылғандар саны берілмейді.

Бұл еңбекте Сырдария облысына қоныс теуіп, орныққан шаруаларды 3 түрге бөледі: 1) әскери қызметін өтегеннен соң, осы жерден жер үлесін алып, қалып қойған солдаттар, 2) еркін өмірді ансап, қаншама жерлерді аралап келіп, жер тандап келіп орналасқан переселендер, 3) Тікелей Ресейден соңғы уақыттары келіп орналасқан переселендер. Бұлардың қай-қайсы болмасын қазынадан жәрдемақы алатын. Әр үйге 100 рубльден (әсіресе қалған солдаттарға) берілді. Жергілікті халықтың мүддесі ескерілмегені анық. Ал, қоныс аударған переселендер өз отаныныда жоқтық пен езгі көргенімен, көшіп-кону кезінде арнайы көмектер алып, ал, қоныстану кезінде арнайы жәрдемақылар алып, өздерінің жай-күйлерін жөндеп алды.

Әскери қызмет кезінде жинаған ақшалары төменгі шендегілердің өзінің 20-30 мың рубльге жететін ал, ол қаладан үй алып, жылжымайтын мүлік алып, оған қоса жер үлесін алатын. Қаладағы үйлерін арендаға (жалға беріп) өздері үлестік жерінде үй салып, ауыл шаруашылық өнімдерін егіп, оны қалаларға сатумен де айналысты. Материалдық жағдайының жақсылығынан олар жер өңдеумен өздері айналыса қоймайтын. Мұндай жұмыстарға жергілікті халық өкілдерін жалдап, жерін қырғыз-қазақтарға жалға беріп, одан да түсім алатын. Мұның бәрі көшіп келген переселендердің жаңа жерлерде жағдайының жақсаруына әкелді.

«Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» еңбегінде негізінен көшіп қонған орыс, украин переселендер жайлы мағлұматтар берілген. Мысалы, осы еңбектің 308, 309 беттерінде Шымкент уезіндегі орыс селениелері жайлы сөз болады. Шымкент уезінде 1892 жылға қарай 4 село болды. 1 – Антоновка селосы (Машат). Село тұрғындарының барлығы Дон әскері казактарының жерлерінен шыққандар (8 отбасы Екатеринослав губерниясынан шыққандар). Олар Сырдария облысына 1887 жылы келген. Құрамында 15 сауатты ерлер мен әйелдер болды [1,304]. Корниловка (Жас кешу). Мұнда көшіп келген 16 отбасы – Екатеринослав губерниясының Красный путь селосынан шыққандар. Ішінде 14 сауатты ерлер мен әйелдер есептелінді. Высокое және Белые Воды селоларында, тиісінше, 471 адам мен 266 адам, барлығы 737 адам көшіп келгендер тұрды. Белые Водыда мектеп ашылды. Ондағы сауаттылар саны 1892 жылға қарай 19 ер адам деп есептелінді.

Высокое селосындағы 35 ер адам, 4 әйел сауаттылар тіркелді. Сонымен, аталған еңбек 1892 жылға дейінгі Шымкент уезіне көшіп келіп, сонда тұрақтанғандар жайлы мәлімет береді.

Оңтүстік Қазақстан халқы жайлы дерек болып табылатын тағы бір кітап – 1874 жылы Санкт-Петербург қаласынан Императорлық Ғылым Академиясының типографиясынан жарыққа шыққан «Записки Отделения

Статистики императорского Русского географического общества» деп аталатын жинақтың ІҮ томында жарияланған М.А.Терентьевтің «Статистические очерки Средне-Азиатской России» еңбегі. Түркістанды әкімшілік-территориялық бөлу жүйесі негізінен әскери міндеттері шешу үшін жасалды. Оның негізіне әскери-территориялық бірліктер алынды. Өлке территориясының ішкі құрылымы империялық әкімшілік дәстүрге бағындырылып, әскери басшылық пен патша қазынасының мүддесіне негізделді. Мемлекет құрамына орталықтан әлеуметтік экономикалық даму қарқыны бойынша әлдеқайда артта қалған халықтар мекендейтін территорияны коса отырып, патшалық ең алдымен арзан және тиімді басқару жүйесін құру мен отарлық қанауды мақсат тұтты. Міне осы мақсатқа негізделген әкімшілік-территориялық бірліктер бойынша Қазақстанның оңтүстігін мекендеген халықтар жайлы мәліметтер жоғарыда аталған кітапта да кездесті. 1870 ж. Сырдария облысы бір қала (Ташкент) пен жеті уезден: Құрама, Ходжент, Шизак, Шымкент, Әулиеата, Перовск және Қазалы уездерінен тұрды. 1872 ж. Жизак уезі таратылып, Түркістан уезі құрылды.

Оңтүстік Қазақстанды патшалы Ресей жаулап алғаннан кейінгі алғашқы халық есебін алу жұмысы 1868 ж. жүргізіліп, ол мәліметтер 1870 ж. толықтырылды. Облыс халқының құрамындағы өзгерісті анықтау үшін сандық мәліметтерге сөз берейік. Сонымен, 1870 ж. Ресей империясында статистикалық есеп жүргізілді.

1868 ж. есептелініп, 1870 ж. толықтырылған мәлімет бойынша, облыс халқы 953200 адам (500872 ер, 452328 әйел) деп есептелді. Соның ішінде 650669 адам түземдік-көшпенділер, 279492 адам отырықшылар, 1394 адам шет жерліктер мен 21639 адам әскерилермен бірге есептелінген европалықтар тіркелді [2,22]. Көріп отырғанымыздай, Оңтүстік Қазақстанға 1870 ж. шеттен келгендер тұрақтана бастаған. Ал жергілікті тұрғындарға келсек, бұл санақта мұсылмандық діни түсінікке байланысты адам саны дәл көрсетілмеген. Осы уақытқа дейін жан басын нақты көрсеткен санақ өткізілмегендіктен, халықтың саны үй басына орта есеппен 5 адам деп алынып үй санына көбейтілді. Саны жағынан Сырдария облысында ең халқы көбі – Құрама уезі - 276 мың адам, сосын Шымкент – 131 мың адам, сонан соң Әулиеата – 118 мың адам, Перовск уезінде 114 мың адам, ал, Қазалыда 91 мың адам есептелінген [2,53]. Осы деректегі мәліметтерге сөз берсек, Шымкент уезі халқының құрамында көшпелілер көбірек болды. Облыстан сыртқа кетушілер Перовскіден Хиуаға кетушілер – 1 246 үй немесе 6 230 адам тіркелген. Сырттан келушілер ретінде Қазалыға Хиуадан келген 4 890 адам келгендігі айтылған. 1870 ж. халық қозғалысына байланысты мәлімет осындай. Халық ағарту ісіне байланысты облыста 551 оқу орны болды деген мәлімет келтірілген.

М.А.Терентьевтің аталған еңбегінде уез халқының әлеуметтік құрамы жайлы да мағлұмат кездеседі. Мысалы, Шымкент уезінде 5 діни адам (2 ер, 3 әйел), 4 ер, 4 әйел, барлығы 8 көпес, 3 ер, 4 әйел, барлығы 7 адам мешан, әскерилер 1 436 адам, әскери қызметін өтеп болып, отставкаға шыққан төменгі шендегі және казактардан 24 ер, 22 әйел, барлығы 46 адам, мезгілсіз демалыстағы 5 ер, 1 әйел, барлығы 6 адам тіркелді. Кітап авторының патша әкімшілігінің өкілі екенін ескерсек, онда казактар, өзбектер және басқа да жергілікті халықтар

өкілін бұратана деген атпен бергендігін түсінеміз. Сонда, бұратаналар қатарына сарттардан 12 683 ер, 11 877 әйел, барлығы 24560 адамды, қырғыздардан (казактар - АИҚ) 54 272 ер адам, 50 973 әйел, барлығы 105245 адамның мекендегенін айтады. Облыс бойынша 278 498 ер, 650 669 әйел, барлығы 953 200 адам есептелінген [2].

1912 жылы Ташкент қаласында шыққан «Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент» кітабында өзге қалалармен бірге Шымкент қаласы жайлы мағлұматтар берілген. Кітапта Шымкенттің пайда болуын ХІІ ғасырға жататынын көрсететіндей мәліметтер кездеседі. Шымкент қаласы жайлы пікір айтқан орыс зерттеушілерінің пікірлерімен таныстырады. Кітапқа сөз берсек, Шымкенттің ертеден келе жатқандығын сол жерде болған, бірақ жойылып кеткен қорған да дәлелдейді. Ол қорғанды өткен ғасырдың 70-жылдарында бірнеше қазба жүргізіп, көптеген жерлеу урна-ларын тапқан Н.П.Остроумов та растайды. Орыс деректерінде қала Ұлы Қазақ Ордасы хандарының иелігінде болған Шымын деген атаумен 1735 жылдан бері белгілі.

1800 жылы Ташкентте болған Пospelов пен Бурнашев Шымкентті Шемен-гем деп атаған. Бұл кезде Шымкент Ташкент әкімі Жүніс қожанының билігінде болған. «Ташкентте алдымен ауызға түсетін қала ретінде Шымкент аталады. Онда 700 үй бар, айналасында тағы 7 ауыл кездеседі. Олардың бәрі кесек дуалдармен қоршалған және көбінесе биік жерлерде орналасқан. Жау шапқан жағдайға деп олар қорғаныс пен үйлеріне ерекше мән береді. Тіпті дуалдар жасау кезінде үшін бақшаларын да аямаған. Бірақ тұрғындардан пайда күтсек, оған көп уақыт керек болады», – деп еске түсіреді олар.

1813 жылы жазада Шымкент арқылы жүрген Филипп Назаров оны былай деп суреттейді: «Шымкент Бадам өзенінің бойында орналасқан, биік жерге салынған және жан-жағынан биік дуалдармен қоршалған. Қалаға өзен жағындағы тек бір ғана ат жүретін жіңішке жол арқылы кіреді. Қалаға су қабырғалардағы тесіктер арқылы кіріп қала ішінде қазылған арықтар арқылы ағады. Ол жерлерде диірмендер де бар. Үйлері күйдірілмеген кірпіштен өрілген, қытайлықтар секілді терезелері жоқ. Жарық ашық есіктерден түседі. Әйелдері ерлерден беттерін жаппайды. Ертеден тұратын тұрғындардың естеліктері бойынша әйелдер беттеріне пәрәнжі кимейтін, Бірақ 1810 жылы Қокан хандығына тәуелді болған кезде бектер олардың пәрәнжі киюін, өздеріндегі жүйе бойынша тәртіп сақтауын талап етті. 1821 жылы Тентек төре Шымкент, Түркістан және Әулиеатаны айналасымен бірге қокандық биліктен босатпақшы болады. Бірақ оның жеңіліп қалғаны тарихтан белгілі». Еңбекте Ресей жаулап алғаннан осы кітап жарияланғанға дейінгі қаланың географиялық орналасуы, халқы, саяси-мәдени өмірінің қысқаша тарихы берілген [3].

Ресей Ғылым Академиясының «Труды комиссии по изучению племенного состава населения России и сопредельных стран» сериясы бойынша 1925 ж. Ленинградта шыққан И.И. Зарубиннің «Список народностей Туркестанского края» атты кітабында Ресей құрамындағы территорияларды мекендейтін халықтар туралы мағлұматтар беріледі. Еңбекте Түркістан өлкесінде тұратын тұрғылықты халықтардың (ирандар, тәжіктер, түріктер, өзбектер, қырғыздар

және т.б.) тізімі жасалып, 1917 жылғы санақтың сол кезеңге дейін жарияланбаған сандық мәліметтері қолданылған [4].

Кітап 1922 жылы-ақ құрастырылып, баспаға даярланған болатын. Бұл кітапқа халықтың құрамын анықтауда негізгі дерек болған 1917 ж. Түркістанда жүргізілген ауыл шаруашылық санағының материалдары болып табылады; ондағы сандық мәліметтер мен ұлттарға берілген сипаттамалар мүмкіндігінше басқа да мәліметтермен салыстырылып, тексеріліп берілді. Бұл кітап 1925 ж. баспадан шықты. Бұл уақытқа қарай 1920 жылғы Бүкілресейлік санақтар материалдары, Түркістан Республикасындағы халық санағы материалдары, оның селоларды қамтыған, Ташкент қаласында 1922-1924 жж. жарияланған І-Ү бөлімдері автордың пайдалануына даяр болған болатын. Айта кету керек, соңғы аталған еңбек бірқатар кемшіліктеріне қарамастан, Түркістанның ұлттық статистикасын жүргізуде негізгі материал болып табылады. Өкінішке орай қазақстандық кітапханаларда бұл жинақтың қазіргі кезде бір ғана томы сақталынған [5,4]. Себебі, 1924 жылы жүргізілген ұлттық-территориялық межелеу ескі әкімшілік бөліктерді өзгертіп, жаңа әкімшілік-территориялық бөліктердің енгізілгеніне орай, статистикалық мәліметі жоқ жаңа территориялардың қосылуына байланысты бұған дейін даярланған кітаптың шығуын қиындатты. Себебі бұл кітапта ондай өзгерістер қарастырылмады. Кітапта Түркістан өлкесін ертеден, түпкілікті мекендеген халықтар, ирандықтар, олардың түрлері, олардың біріктірілген атауы – галыча туралы, жалпылама түрде тәжіктер, өзбектер, таза ирандықтар (шииттер), олардың тайпалары, цыгандар мен еврейлер және мұсылмандықты қабылдаған еврейлер – шалалар туралы айтылады. Бұлар қазіргі Қазақстан территориясында өте аз кездеседі. Одан бөлек, кітапта түркі халықтарынан қырғыздар (қара қырғыздар немесе тау қырғыздары және буряттар), қазақтар (қырғыз немесе қырғыз-қазақтар) және түркмендер туралы мағлұмат беріледі [5,8-9].

Еңбекте түркі халықтары өкілдерінің негізінен ауылдық жерлерді мекендегені көрсетілген. 1911 ж. есеп бойынша қалалық жерлерде (үш қалада Түркістан, Қазалы және Перовскіде) 10 мың адам қазақтар есептелінді.

Кітапта облыс халқының құрамын анықтауға негізделген сандық мәліметтер берілген.

Сырдария облысы халқының уездер бойынша ұлттық құрамы (1917 жыл) [5,10-11].

уездер	қырғыздар	қазақтар	түркмендер	өзбектер
Әулиеата уезі	65 591	195 899	-	3957
Нарын уезі	41 956	-	-	-
Верный уезі	-	160 529	Жетісу уезі	6 606
Лепсі -/-	-	129 876	-	-
Қопал-/-	-	167 478	-	-

1 кесте.

Жаркент-/-	-	46 592	-	-
Шымкент-/-	-	277 598	-	-
Перовск -/-	-	151 458	-	40 568
Қазалы -/-	-	122 644	-	-
Маңғышлақ -/-	-	73 092	6 012	-

Қалаларда өзбектер көп болды. Мысалы, Әулиеатада 45%-дай, қалғандары көпшілік болды. Еңбекте қалалар бойынша да бірқатар мәліметтер берілді. Мысалы, Шымкентте – 10 901 өзбектер болған. Сондай-ақ, олардың саны Түркістанда – 10 192 адам, Әулиеатада – 7 251 адам деп есептелінді. Бірақ, бұл кітаптағы мәліметтер халық санын толық анықтауға мүмкіндік бере алмайды.

Қазақ жеріндегі қазақтар туралы мағлұматтар Н.А. Аристовтың «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» кітабында кездеседі. Кітап Санкт Петербург қаласында 1897 жылы жарияланған. Кітапта облыстар бойынша қазақтар саны туралы мағлұматтар келтірілген. Автордың пайдаланған анағұрлым дәл деректері бойынша қазақтардың (қырғыз-қазақтардың) саны төмендегіше есептелінген: Торғай облысында 351 020 адам, Орал облысында 412 601 адам, Бөкей Ордасында 236 937 адам, Ақмола облысында 369 229 адам, Семей облысында 547 577 адам, Сырдария облысында 699 000 адам, Амудария бөлімінде 40 000 адам, Самарқан облысында 10 965 адам, Каспий бойы облысында 57 542 адам, Хиуа хандығында 14 000 адам, Бұқар хандығында 30 000 адам, Қытай иеліктерінде 101 000 адам [6,116-117].

Еңбекте автор қазақтардың Үш Ордасындағы немесе Үш жүзіндегі рулар атауларын көрсетіп, қазақтар саны туралы мағлұматтар береді:

Ол бойынша Үлкен Ордада (Ұлы жүзде) 4 ру бар: дулаттар 40 мың отбасы, сіргелі 20 мың отбасы, сарыүйсін жалайырлар 7 мың отбасы, қаңлы-шанышқылы – 3 мың отбасы, барлығы 70 мың отбасы бар. Орта Ордада (Орта жүзде) арғындар- 68 мың отбасы, наймандар -60 900 мың отбасы, қыпшақ -13 500 мың отбасы, керейлер 13 тыс мың отбасы, тарақтылар 4 мың отбасы, барлығы – 159 400 отбасы есептелінген. Кіші жүзде: Әлімұлы – 44 400 отбасы, Байұлы –71 800 отбасы, Жетіру –34 200 отбасы, Уақ – 2 500 отбасы, Орта жүзге кеткендері – 6 мың отбасы, барлығы 158 200 отбасы болды деп есептелінген.

Үш Ордадағы барлық отбасы саны – 387 600 [6,118-119]. Әр отбасыда орташа есеппен 5 жан бар десек, онда қазақтар саны шамамен ХІХ ғ. басында (Спаскийдің «Сибирский вестник» 1820 года бойынша да, 1805 жылы қырғыз-қазақтар саны 1938 мың адам болды деп есептеуге болады.)

Ресейден шеткері аймаққа қоныс аудару үшін қазақ жеріндегі «басы артық жерлерді» анықтау барысында жұмыс жасаған комиссияның мәліметтері жинақталған «Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестанском крае» жинағының ІІ-томында П.А. Скрыплевтың «Русское селение в Чимкентском уезде Сыр-Дарьинской области» еңбегі жарияланды. Кітап Ташкент қаласында В.М. Ильиннің лито-типографиясында 1909 ж. жарияланған [7].

Ресейден көшіп келіп жатқан переселендердің жаңа легін орналастыру үшін 1906 жылы Шымкент уезінің қырғыз болыстарын зерттеу кезінде осы территориядағы осы уақытқа дейін пайда болған барлық орыс селоларын да зерттеу қажет деп есептелінді. Бұл кітапта қазақ ауылдары қарастырылмаған, мұнда тек орыс селоларының пайда болуы, құрамы, қайдан келгендігі айтылады.

Шымкент уезіндегі орыс селолары негізі қаланған жылдарына сәйкес 7 категорияға бөлінген: 1) 1887 ж. негізі қаланған – Антоновка, Корниловка, Высокое селолары; 2) 1889 ж. негізі қаланған Белые воды селосы; 3) 1891 ж. негізі қаланған Красноводское; Тамерлановск, Черная речка, Ванновское, Дородиевка селолары, 4) 1892 ж. негізі қаланған Каменная балка, Чубарово, Обручева, Георгиевское, Вревское, Мамаево селолары; 5) 1894 ж. негізі қаланған Ермолотово селосы; 6) 1896 ж. негізі қаланған Фогелево селосы мен 7) 1899 ж. негізі қаланған Петропавловское селосы [7,11].

Еңбекте Шымкент уезіне келген переселендердің орасан көп бөлігінің Европалық Ресейдің оңтүстігі мен орталық бөлігіндегі Курск, Саратов, Самара, Орынбор, Пенза, Чернигов, Полтава, Орлов, Харьков Киев, Екатеринослав, Тамбов, Воронеж, Астрахань, Таврия, Ставрополь, Могилев, Уфа, Рязань, Симбирск, Тула, Смоленск губерниялары мен Дон әскерлері мен Кубань облыстарынан шыққандығы көрсетілген. Барлығы переселендердің 93,94% болса, соның ішінде Харьков губерниясынан келгендер 19,64%-ын, Дон әскерлерінен келгендер 14,28%, Воронежден келгендер 12,34%, Астраханьнан келгендер 10,2%-ын құраса, қалғандарынан келгендер 37,28%-ын құраған екен.

Европалық Ресейдің солтүстік бөлігіне келгендер көшіп келушілердің 2,15%-ын ғана құрады. Азияның Тобыл, Том губерниялары мен Торгай, Ақмола және Сырдария облысының өзге жерлерінен келгендер үлесі 2,15%-ды құраған. Сондай-ақ, әскери қызмет жасап, уезде қалған солдаттар переселендердің 0,75%-ын құраса, 2,02%-ының қайдан келгендері белгісіз болды. Осы көрсеткіштердің өзі қазақ жеріне келген көші – қоншылар екіпіннің ауқымдылығын көрсетеді.

Әкімшілік жағынан Шымкент уезіне 5 болыс кірді: Белые Воды, Высокий, Ванновка, Темірлан, Дородиевка, Георгиевка.

1906 ж Сырдарияда статистикалық карта жүргізген статистикалық есеп бойынша, Шымкент уезінде 1189 переселен шаруашылықтарында 8 062 адам тұрды. Бұнда 18 селонның адамдары болды. Кітапта олардың сауаттылығы жайлы да мәліметтер кездеседі. Шымкент уезі шаруаларының сауаттылығына келсек, 30,35%-ы сауатты және шала сауатты болды. Георгиевка селосының шаруаларының сауаттылығы басқаларға қарағанда ең төменгі болды.

Бұл кітапта тек қоныс аударып келіп қоныстанған переселендер туралы ғана айтылады. Жергілікті тұрғындар туралы сөз жоқ.

М.В. Лавровтың 1914 жылы Москва қаласында жарыққа шыққан «Туркестан: география и история края» кітабында Түркістан өлкесінің әкімшілік құрылысына қысқаша шолу жасалынған. Өлкенің әскери министрлікке бағынатын орталығы Ташкент қаласы болып табылатын жеке генерал-губернаторлық екені көрсетілген. Генерал-губернаторлық құрамындағы Сырдария облысының Амудария бөлімі мен Қазалы, Шымкент, Әулиеата, Ташкент уездерінен тұратыны айтылады.

Шымкент – 16 мың адамы бар уездік қала, Орынбор – Ташкент темір жолы бойында орналасқан. Қала өте әсем жерде орналасқан дей отырып, мұнда өкпе ауруымен ауырғандар емделетінін де айтып кетеді [8,47].

Кітапта Жетісу бойынша карта берілген. Жетісу өлкесінде тұратын халықтар жайлы мәліметтер кездеседі. Көшпелі халықтың отырықшыларға қарағанда үш есеге дейін артық екенін ескерте отырып, олардың санын көрсетеді. Көшпелілер 883, соның ішінде қазақтар – 880, сарт-қалмақтар – 3, ал отырықшылар 340 дей отырып, олардың ішінде орыстар – 200, тараншылар – 86, дүнгендер – 20, сарттар – 21, татарлар – 10, басқа халықтар – 3 адам, барлығы 1223 адам есептелінген [8,59].

Мұнда Верный қаласы жайлы мағлұмат берілген. Верный облыстық қала. Жергілікті халық (кітапта түземдіктер деп берілген – АИҚ) оны бұрынғы атауымен Алматы деп атайды. Қалада 25 мың орыстар, 10 мыңнан аса жергілікті халық (автор «бұратаналар» деп берген – АИҚ) есептелінді. Орыстар негізінен шенеунік, мешан және көпестерден тұрды [8,73].

Шымкент қаласының тарихы, халқы мен құрамы жайлы мәліметтерді келесі еңбектен де кездестіреміз.

1928 жылы Шымкент қаласында Сырдария губерниялық атқару комитетінің баспаханасында жайыланған «Кзыл-Ординский и Сыр-Дарьинский округ и входящие в их состав районы» кітабында Сырдария губерниясына кірген округтар мен аудандар, олардың тарихы сөз болады. 1927-1929 жж. Қазақстанда жаңа әкімшілік-территориялық бөліктерге – аудандар мен округтерге бөлу шаралары жүргізілді. Қазақстанда әкімшілік-шаруашылықты аудандарға бөлуге байланысты 1927 ж. 15 мамырдағы Сырдария губерниясының атқару комитеті Төралқасы мәжілісінің шешімі мен сол жылдың 25 қараша күнгі Қазақстан Атқару комитеті Төралқасы Пленумының шешіміне сәйкес Сырдария губерниясы екі округқа: Қызылорда және Сырдария округтарына бөлінді [9,59].

Сырдария округына Әулие-ата, Ташқазак, Түркістан және Шымкент уездері кірді. Еңбекте Округтерге енген уездер мен ондағы қалалар туралы қысқаша мағлұматтар берілген. Мысалы, осы еңбекте Шымкент қаласының тарихына шолу берілген [9,81-83].

Шымкент қаласының негізі XII ғасырда қаланды деп есептелінді, себебі онда Ахмед Яссауи хазреттің замандасы Дәруіш-бабаның (Баба-дарвиш) бейіті орналасқан. Қала аты «Шым» – тезек (дерн) және кент – қала деген сөздерден тұрады. Бұл ертеде қала қабырғалары тезектен құрастырылған. Шымкент қаласының орыс деректеріндегі атауы туралы «қаланы 1735 жылы «Шымын» қаласы деп атаған» деп көрсетеді. Қаланың географиялық орналасуына да сипаттама берілген. Шымкент қаласы Бадам өзенінің оңтүстік жағасында орналасқан. Халқы Қошқарата бұлағының су ішеді деп көрсетіледі. Шымкент қаласын орыс-әскерлері Әулиеатаны жаулап алған соң, 1864 ж. 28 қыркүйекте басып алады. Міне осыдан кейін Шымкент қаласының Ресейдің отарлау жүйесіндегі орны өзгере бастайды. 1867 ж. Шымкент уездік қала статусына ие болады.

Шымкентке келіп қоныстанған алғашқы қоныстанушылар 30 орыс казактарының отбасысы болды.

1897 ж. санақ бойынша Шымкентте 11 194 адам (6 185 ер, 5 009 әйел) тіркелді. Оның ішінде 833 орыс, 120 татар, 451 қазақ, 20 қарақалпақ, 9 477 өзбек және 293 басқалары.

1910 ж. қалада 15 940 тұрғын (8 097 ер, 7 843 әйел) есептелді. Ал, 1926 жылғы Бүкілресейлік халық санағы қалада 22062 адамды тіркеді, соның ішінде 354 адам «Шымкент» стансасынан деп есептелінді. Бұл кітапта бізге керекті мәліметтер қысқаша түрде кездеседі.

Мақалада деректерде көрсетілген сандық мәліметтерге талдау жасалынбайды. Біз осы тақырыпқа байланысты деректердің кейбіреуіне тоқталғанды жөн көрдік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1892, с.304
2. Терентьев М.А. Статистические очерки Средне-Азиатской России (Из IV т. Записок Отделения Статистики императорского Русского географического общества). Санкт-Петербург. Типография императорской Академии наук. 1874 г. С. 132.
3. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. Ташкент, 1912.
4. Зарубин И.И. «Список народностей Туркестанского края». Ленинград, Издательство РАН, 1925.
5. Перепись населения в Туркестанской республике, часть I, Поселенные итоги. Выпуск 1, Ташкент, 1924.
6. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Санкт Петербург, 1897.
7. Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестанском крае. // Т. II П.А.Скрыплев. Русское селение в Чимкентском уезде Сыр-Дарьинской области. Ташкент, Типо-лит. В.М.Ильина 1909.
8. Лавров М.В. Туркестан география и история края. Москва, 1914.
9. Кзыл-Ординский и Сыр-Дарьинский округ и входящие в их состав районы Изд-е Сыр-Дар.Губисполкома Чимкент, 1928 г.

Таяу Шығыстағы 1967 ж. араб-израиль қақтығысы және шиеленісті реттестірудегі КСРО-ның саясаты мен дипломатиясы

Бақыт АҚТАУЛОВА,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шығыстану факультеті,
арабтану кафедрасының аға оқытушысы

1956–1965 жж. аралығын салыстырмалы түрде араб-израиль қақтығысындағы тыныштық кезеңдері деп саналғанымен араб әлеміндегі жағдай тұрақсыз болып қала берді. Суэц дағдарысынан кейінгі араб мемлекеттері мен Израиль арасындағы қатынастар ретсіздігі Таяу Шығыстағы барлық саяси ахуалға ықпал етті. 1960-шы жылдар ортасында араб-израиль қақтығысы дағдарыстық шегіне жетті.

XX ғ. 50-ші жылдары ортасынан қалыптасқан әлемдегі биполярлық жүйе АҚШ пен КСРО үстемдік еткен екі әскери саяси топқа (НАТО және Варшава шарты) бөлінуімен, қырғи-қабақ соғыс рухындағы қақтығыстар мен әлемдік саясаттағы дағдарыстарды әскери саяси тәсілмен шешу басымдылығымен сипатталады.

Таяу Шығыстағы Кеңес саясатының қалыптасуына кеңестік идеологияның халықаралық қатынастарға таптық тұрғыдағы қатынасы да зор ықпал етті. Осы тұрғыда Таяу Шығыс қайшылығы империализм мен араб ұлт-азаттық қозғалысы арасындағы қақтығыс көрінісі ретінде бағаланып, Израиль империализм қолындағы қару деп танылды [5. 163].

Кеңес Одағы араб одақтастарына әскери, саяси, дипломатиялық қолдау көрсете отырып, Таяу Шығыста түпкілікті орнығуда оларды тірек етті. АҚШ та өз одақтасы – Израильге қатысты осындай саясат ұстанды. Алты күндік соғыс екі қарама-қайшылықты саяси және стратегиялық қадамдар күресі ғана емес, екі ұлы державаның қырғи-қабақ қатынасының «сенімді» жақтастары арқылы қақтығысы тұрғысында қарастырылады. Бірақ, «сенімді жақтастарының» өздерінің жеке мүдделері мен мақсаттары да болғаны анық.

Израиль американдық мүддемен санасқанымен, өз мақсат-мүдделеріне қарай әрекет етті. Дегенмен олар толық тәуелсіз күш бола алмады. Өзінің өмір сүруінің алғашқы жылдарында-ақ Израиль билеушілерінің «батыстық бағытқа» сүйенуі оларды араб елдерінің тәуелсіздігі жолындағы күрестеріне қарсы тұрар Таяу Шығыстағы батыстық аванпостыға айналдыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Израиль экономикасы ірі сионистік ұйымдардың қаржылай көмегіне тәуелді болды. Израиль Сирия мен Египетке жасалар агрессия Батыс тарапынан

моральдық, саяси және экономикалық қолдау табатынына сенімді болды және олар қателеспеді. Ақ Үй және Пентагон американдық мүддеге қайшы келер араб тәртіптеріне өздерінің жеке себептеріне байланысты қарсы шығушы елдерді бағалай білді [2.395-400].

Кеңес Одағының АҚШ-қа қарсы күресі осы аймақта одақтастарды, достарды іріктеп таңдау бағытында жүргізілді. Бұл ретте сол кездегі партиялық және мемлекеттік басшылар үшін басты өлшем – араб жетекшілерінің империализмге қарсы бағыт ұстанулары, олардың «империализмнің тіміскі әрекеттерімен» ашық күрес жариялауы болды. Бұл жоспарда әсіресе, барлық Таяу Шығыс аймағына социализм идеясын таратуы мүмкін насырлық Египетке үлкен үміт артылды [4.46-48].

Екі жүйе күресі шеңберіндегі өзінің сыртқы саясатында Кеңес Одағы басты қарсыласы АҚШ-қа саяси соққылар беру үшін барлық күш-жігерін жұмсады. Сонымен қатар, кеңес басшылығының АҚШ-ты Вьетнам соғысы сияқты тағы бір қақтығысқа қатыстыратындай Таяу Шығыста соғыс өртінің тұтануына мүдделі болғандығын жоққа шығаруға болмайды.

Араб жетекшілері мен Кеңес басшыларына осы кездегі АҚШ-тың Вьетнам соғысында тұйыққа тірелуі мен халықаралық жағдайлар да қолайлы болып көрінді. Халықаралық саяси жағдайды бұлай қабылдау қателікке ұрындырды. Кеңес Одағы израильдіктердің қолы арқылы араб ұлтшылдығы мен батысқа қарсы тәртіптерді және Кеңес Одағының беделін түсіретін американдық мүдденің күшін есептей алмады. Біріншіден, Кеңес басшылары Израильді АҚШ-тың қолшоқпары деп біліп, оны дербес ойыншы ретінде санамады. Екіншіден, болуы мүмкін соғыстың барлық ауыртпалығын Израильге жүктеді. Сонымен қатар КСРО соғыстың болуына аса мүдделі болмағанымен оны әскери қарымта қайтаруды аңсаған араб одақтастары итермеледі. Араб одақтастарына дипломатиялық көмек көрсете отырып, Кеңес Одағы араб елдерінің Израильмен қақтығысын қолдады [1.213].

Кеңес Одағы Египет басшылығына соғысты бірінші болып бастауға қарсылық білдірді. Нәтижесінде Израильдің тұтқиылдан жасалған шабуылы арабтарды осы соғыста жеңіліске әкелді. Израиль Қарулы Күштерінің мүмкіншіліктеріне шек келтірген КСРО Қорғаныс министрлігі Египет Израильді талқандамаған күнде де өзінің және Кеңестік қарудың күшін көрсетеді, ал бұл Кеңес Одағының Таяу Шығыстағы беделі мен ықпалын нығайтады деп есептеді.

Соғыстың басталуына Кеңес Одағының ескертуі түрткі болғанымен, алты күндік соғыстың қарулы әскери қақтығысқа ұласуына Насырдың Синайдан БҰҰ әскерін шығару, Тиран бұғазын жабу әрекеттері Израильмен ірі соғыс ашу әрекеттеріне жауап ретіндегі әлемдік қауымдастықтың реакциясы себеп болды.

Таяу Шығыстағы үшінші араб-израиль соғысы 1967 ж. 5 маусымында Израильдің Египет әскери әуежайларын тұтқиылдан шабуылдауымен басталды. Египет әскери әуе күштері қатардан шыққаннан кейін Израиль әскері Синай шөліне қарай жылжыды. Египеттің танктері мен жаяу әскері әуеден қорғалмағандықтан Израильдің әуе күштеріне оңай нысанаға айналды.

Израильдіктердің әскери күшінің соғыстың алғашқы күндерінде-ақ басымдылыққа жетуі Египет әскери әуе күштерінің дұрыс басқарылмауынан болды. Арабтардың әскері шаруалардан, яғни заманға сай техниканы толық пайдалана білмейтін сауатсыз жауынгерлерден тұрды. Таза әскери тұрғыда Израиль мен

БАР-ды салыстырғанда Египет әскері күрделі техникамен жұмыс істеу, тылдағы нақты жұмыстар сапасы сияқты салаларда да кешендеу қалды.

Египет әуе күштерінің талқандалуына қарамастан арабтық майдан шебінде Египет әскерлерінің жеңісі туралы жалған ақпарат таратылды. Бұл хабарлар Сирия, Иордания, Ирак әскерлерінің соғысқа араласып, көп қателіктерге ұрынуларына себеп болды.

Соғыс нәтижесінде Израиль Египеттің Синай түбегін (аумағы 60000 шаршы км), Газа аумағын (1200 шаршы км), Иордан өзенінің Батыс жағалауын (6000 шаршы км) Суэц каналының шығыс жағалауын, Сирияның Голан қыраттары мен Шығыс Иерусалимді жаулап алды. Нәтижесінде Израиль көршілес араб мемлекеттерінің есебінен жалпы аумағы 68,7 мың шаршы шақырым жерді басып алды. Егер 1948-1949 жылдардағы Палестина соғысының нәтижесінде Израиль күшпен Палестина араб мемлекетіне бөлінген жерді бөліске салған болса, 1967 ж. соғыста Израиль барлық ежелгі Палестинаға тиесілі жерлерді басып алды. 1967 ж. 28 маусымда Иерусалим Израильдің біртұтас астанасы болып жарияланды [7.11].

Алты күндік соғыстың басты салдары болып Таяу Шығыста геосаяси баланстың түбегейлі өзгеруі болды. Алайда Израильдің әскери жеңісі оған аймақта жедел түрдегі саяси басымдылықты әкелмеді. Израильдіктер әскери жеңісті саяси жеңіске айналдыру мүмкіндігіне және жаулап алған жерлер орнына бейбітшілік алуға жете алмады. Алты күндік соғыстың бір қорытындысы палестиндік ұлтшылдықтың өсуі, ПАЕҰ беделінің артуы болды, соғыстан кейін Палестина халқының бірден-бір заңды өкілі болып танылған ПАЕҰ Таяу шығыстық аренада дербес ойыншыға айналды. Сонымен бір мезгілде Израильде діни және саяси пайымдаулармен алға шыққан 1967 ж. жаулап алынған жерлерден кетуге қарсы күштер өздерінің ықпалын күшейтті.

Егер 1967 ж. араб-израиль соғысының халықаралық саяси салдарларына баға берсек, соғыс бір жағынан американдықтардың израильдіктерге деген жаңа көзқарасын туғызды: израильдіктер маңызды стратегиялық міндеттерді дербес, өздігінше шеше алатындығын көрсетті.

Маусым соғысы араб қоғамдық пікірінде Мәскеу берген ресми пікірлерге сәйкес «империалистік басқыншылық» мағынасында қабылданды. Кеңес Одағының араб елдерімен ынтымақтастығы әсіресе БҰҰ-да соғысқа дейінгі, соғыс барысы кезіндегі жүргізілген дипломатиялық күрестерден көрінді. Күрес бөгетінің бір жағында социалистік лагерь мен бірқатар дамушы елдердің қолдауына сүйенген КСРО, екінші жағында Израильді қолдаушы батыс елдері мен АҚШ тұрды. Дегенмен, сол кездегі халықаралық жағдайдағы ерекшеліктер – екі держава арасындағы қырғи-қабақ соғыс жағдайымен байланысты БҰҰ-дағы карама – қайшылықтарға қарамастан БҰҰ-ның маусым соғысына қатысты қабылдаған шешімдері араб-израиль қақтығысын реттестіруде мықты халықаралық – құқықтық негіз болды.

БҰҰ-ға халықаралық қауымдастықтың жоғарғы саяси форумы ретінде мән бергендіктен де Мәскеу бұл құжаттарды қабылдауда көп үлес қосты. Оған дәлел ретінде: БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің он бес шақырылымы Кеңес Одағының өтініші бойынша оқ атуды тоқтату қарарлары кеңес өкілдерінің қатысуымен бекітілді.

Дегенмен кейбір өлшемдермен соғыс кезіндегі БҰҰ-дағы кеңес дипломатиясының тактикасын аса жетісті деп мойындау қиын. Біріншіден, БҰҰ-дағы КСРО өкілдері Израильмен дипломатиялық қарым-қатынасты үзу арқылы әрекет

етті. Екіншіден, Мәскеуден алынған нұсқау бойынша Кеңес елшілігі барлық мәселелерде арабтармен кеңесуге тиіс еді.

Алты күндік соғыс араб-израиль қатынастарының жаңа кезеңінің басталуымен ғана айқындалмайды, бұл соғыс таяу шығыстық реттестіру күресінің ұзақ та қиын кезеңінің басталғанын көрсетті. Бұл кезеңде араб-израиль қақтығысына әр деңгейде тартылған елдер жеңіске жетті немесе жеңіліске ұшырады.

Кеңес басшылығы өзінің серіктестерімен Таяу Шығыстағы одақтастарына бұл аймақта Мәскеумен достық қатынастардағы тәртіптердің құлауына жол бермейтінін және бұл жолда барлық күштерді қолданатынын көрсетті. Бұған мұның соңынан жүргізілген іс жүзіндегі әрекеттері дәлел: Кеңес Одағы Египет пен Сирияға соғыстан кейінгі жағдайын қалпына келтіру ғана емес, әскери күшті арттыру мақсатында да кең көлемде әскери көмегін күшейтті. Бұл үдерістің екінші жағы аймақта қаруландыруды арттырған АҚШ-тың Израильді қаруландыруы болды. Кеңес – араб өзара қарым-қатынастарында әскери ынтымақтастықтан басқа экономика, саясат, мәдениет саласында да байланыстар дамыды. Кеңес Одағының қатысуымен Евфраттағы су бөгеті, Асуан су бөгеті, Хелуан металлургиялық комбинаты сияқты ірі құрылыстар салынды, көптеген египеттіктер, сириялықтар, ирактықтар Кеңес Одағында білім алды.

Алайда, сол кездегі Кеңес саясатының жағымсыз түрде сипатталған сәттері де болды. Алты күндік соғыстан кейін кеңес бұқаралық ақпарат құралдары антисемииттік, антисемиттік күрес жүргізді. Ғылыми айналымға «халықаралық сионизм» сөз тіркесі мықтап енді.

Араб елдерінің жетекшілері сияқты Кеңес басшылары да өздерінің қателіктерін мойындауға асықпады. Соғыс алдындағы араб саясатының қателіктерін парасаттылықпен қараудың, Кеңес Одағының Таяу Шығыс мемлекеттеріне қатысты сыртқы саяси бағыттарындағы дұрыс, бұрыс жолдарын қарастырудың орнына КСРО араб әскерінің әлсіздігін Израильдің тұтқиылдан шабуыл жасауынан, Израильге АҚШ-тың көрсеткен көмегінен, «әлемдік империализмнен» іздеді [6.511].

Маусым соғысынан кейінгі Кеңес Одағының Таяу Шығыс шиеленісін реттестіруге ресми қадамы үш негізгі ережені қамтыған, неғұрлым тендестіруге негізделді. Біріншіден, 1967 ж. маусым соғысы барысында Израиль әскерлерінің жаулап алған жерлерінен кетуінен талап етті. Бұл талап БҰҰ-ның 242-ші қарарының да мазмұнында болды. Екіншіден, Палестина араб халқының өзін-өзі анықтау т.б. ұлттық құқықтарын орнату туралы талаптарын қоюы болды. Үшіншіден, КСРО болашақ Палестина мемлекеті мен Израиль мемлекетін коса барлық Таяу Шығыс мемлекеттерінің тәуелсіз өмір сүруі мен дамуын қолдауы болды. Ол үшін Израиль мен араб мемлекеттері арасындағы соғыс жағдайын тоқтату, олардың арасында өзара құрмет, теңдік, қауіпсіздік, тату көршілестік принципіне бейбіт қарым-қатынастар орнату мақсатында батыл қадамдар жасау талап етілді.

Израильдіктер мен американдықтар тарапынан Кеңестік бейбіт бастамалар мен ұсыныстар суық соғыс салдарына байланысты біржақты қабылданды. Осыған сәйкес Израиль мен батыс державаларының қарсы ұсыныстары Кеңес бастамаларының нәтижелерін мейлінше кемітуге бағытталды.

Соғыстан кейінгі кезеңде Израиль басшыларының басты талабы араб елдерінің Израильді тануын қамтамасыз ететін және басқа да екі жақты келісімдерге қол жеткізетін арабтармен тікелей келіссөздер жүргізу болды. Кеңес Одағы мұндай

келіссөздер болған жағдайда Израиль соғыстан кейінгі әскери басымдылығын пайдаланып, басқа да белгілі бір саяси артықшылықтарға қол жеткізеді деп білді. Ал, Израиль АҚШ-ты Таяу Шығыста жеңіске жеткізер күш деп есептегендіктен, Кеңес басшыларының пайымдауына мұндай келіссөздерден АҚШ пайда көретін болды. Ал, бұған Кеңес басшылығы жол бере алмады, сондықтан да ол Израиль мен араб елдері арасындағы тікелей, оңаша келіссөздерге қарсы болды. Мұндай қадамды аймақта Израиль ықпалының күшеюінен қауіптенген кейбір араб басшылары да қолдады [3.137].

Мәскеу араб-израиль қатынастарының американдық көмек және шарттармен реттестірілуінің Кеңес Одағын Таяу Шығыстағы ықпалынан айыратындығына сенімді еді. Сонымен қатар, Израильмен дипломатиялық қатынасының болмауы да КСРО-ны шиеленісті реттестіруде делдалдық ету мүмкіндігіне кедергі болды.

КСРО-ның араб-израиль қақтығыстарын реттестіру саясаты Таяу Шығыста бейбітшілік пен тұрақтылыққа жетуде аса нәтижелі болмағанымен, геосаяси мақсатта – Таяу Шығыста, сол кездегі жалпы алғанда «үшінші әлемде» өзінің ықпал етуін кеңейтуде нәтижелі болды. Сол кездегі кеңестік және партиялық басшылар түсінігі бойынша мемлекеттік мүдде Кеңес Одағының «үшінші әлемде» шығысеуропалық халықтық демократиялық елдермен қатар теңестірілген капиталистік емес даму жолындағы елдер санын ұдайы өсіру жолымен байланыстырылды. Мұның өзі Кеңес Одағының БҰҰ-дағы, жалпы әлемдегі ерекше статусын бекітудің құралы болды.

Соғыс аяқталысымен БҰҰ Таяу Шығыста баянды бейбітшілікке қол жеткізу жолдарын талқылауға кірісті және бұл мақсатта Бас Ассамблея мен БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі 1967 ж. соғыста Израильдің жаулап алған жерлерден шығуы мәселесінде кең консенсусқа қол жеткізді.

Қалыптасқан жағдайда Израиль басшылығы уақыт өте каталдық пен ырыққа көнбестік көрсетіп, жаулап алған жерлерін сақтап қалуға тырысты. Сондықтан реттестіру кейінгі уақытқа қалдырылып отырды, ал бәсекелесуші КСРО мен АҚШ бейбіт үдерісті ұйымдастыруда келісімді саясат жүргізуге дайын болмады.

1967 ж. соғыстан кейінгі айлар қақтығысушы тараптардың ешқайсысының да реттестіруге дайын емес екендігін көрсетті. Араб елдері Израильді танудан бас тартса, Израиль өз кезегінде осы талапқа қол жеткізуге тырысты. 1967 ж. маусым соғысына дейінгі жерлердің статусын анықтаудағы жекелеген араб елдері мен Израиль арасындағы өзара келіспеушіліктер Таяу Шығыстағы шиеленістің реттестірілуіне қазіргі күнге дейін кедергі келтіріп отыр.

ӨДЕБИЕТТЕР:

1. Черчилль Р. и У. Шестидневная война. М., 1989.
2. Eban A. An Autobiography. New York: Random House, 1978.
3. Советская внешняя политика в ретроспективе. 1917-1991. М., 1993
4. Леонид Млечин. Красная Палестина. // Азия и Африка сегодня. 2007 №10 с.46-48
5. Примаков Е.М. Конфеденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами. М.: ИИК "Российская газета", 2006
6. Тарик Али. Столкновение цивилизаций. М., 2003 с.121
7. Алек Элштейн и Михаил Урицкий. Шестидневная война и современная политическая динамика на Ближнем Востоке // Восток 2003 №2

Философия мен саясаттанудың Ғылыми ордасының мерекесі (Академик Ә. Нысанбаевпен Философия және саясаттану Институтының 50 жылдық мерейтойы алдындағы сұқбат)

– Әбдімәлік Нысанбайұлы, биыл Сіз басқаратын ғылыми-зерттеу институтының тарихындағы елеулі оқиға болып отыр. Алда келе жатқан Институттың жартығасырлық мерейтойымен құттықтай отырып, оның осы тарихи кезеңде өткен белестеріне қысқаша тоқталып өтсеңіз?

– Өткен XX ғасырдағы қазақ халқының әлеуметтік, мәдени және рухани әлеміндегі оқиғалардың бірі – Қазақстанның Ғылым Академиясының қалыптасуы болатын. Ол ондаған жылдар бойы еліміздегі іргелі ғылымның жүйеленуіне, пәрменді дамуына үлкен ықпалын тигізген орталық болды. Ал сол ғылыми орданың ауқымында 1958 жылы Философия және саясаттану институтының тарихы басталды. Алдымен Сектор кейінде қалыптасқан ғылыми құрылым сол жылы өзіндік дербес институтқа айналды. Оның алғашқы директоры болып әлемге әйгілі академик С. Зиманов тағайындалды. Философтар мен заң ғылымын зерттеуші мамандардың одағы оның іргетасын құрады. Ол осы кейінге 1991 жылға дейін өмір сүрді. Одан кейін ғылыми ұйым Философия институты, ал 1999 жылдан Философия мен саясаттану Институты болып ресми тіркелді. Сонымен биыл кәсіби философияның қыр-сырын зерттейтін еліміздегі өзіндік орталығына жарты ғасыр толып отыр. Ол көп пе, аз ба? Оны тарихтың өзі сараптан өткізе жатар. Ал енді кәсіби мамандар дайындайтын Философия факультеті елімізде Қазақтың мемлекеттік университетінде 1949 жылдан бері философтар дайындап келе жатқанын ескерсек, онда XX ғасырдың екінші жартысы елімізде нағыз кәсіби философияның орныға бастаған кезеңі деуге болады. Біздің Институттың осы 50 жылдық тарихи кезеңінде бес директор жетекшілік еткен екен. Олардың қатарында Т. Жангелдин, академиктер – С. Зиманов, Ж. Әбділдин, М. Баймаханов және мен де бармын. Жалпы мен тарихи кезеңнің алғашқы жылдарында-ақ осы институттың қабырғасында еңбек жолымды бастадым. Содан бері де 47 жыл өткен екен. Кеңес үкіметі дәуірінде Қазақстан философтары біршама кәсіби биік беделге ие болып, «Диалектикалық логикадан алматылық мектеп» деген мәртебеге жеткенімізді, бір топ ғалымдар мемлекеттік сыйлықтың иегері атанғанын мақтанышпен айта аламын. Сол кезеңдегі Мәскеулік, алыс және жақын шет елдердің атакты философия саласындағы мамандарымен біздің әріптестер ғылыми шығармашылық қарым-қатынаста болып, жалындаған жастық шағымызда кәсіби шыңдалу мектебінен өткізгенімізге қуаныштымыз. Міне, соның зерттеудің әдіснамалық, теориялық негіздер анықталып, ғылыми ізденістер жасаудың көптеген қыр-сырларын меңгеріп, қазіргі уақытқа дейін іргелі монографиялар мен проблемалық мақалалар көптеп жазылды. Олардың біршамасы қазіргі кезеңде әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, жарық көргенін айта кету

керек. Бұл біздің Қазақстан Республикасының жаңа тарихи кезеңіндегі орнықты дамуына, өзінің тәуелсіздігін нығайта түсуіне қосқан үлесіміз болып табылады. Әрине, болашақта осы шығармашылық шабытты шыңдауға, ел үшін қызмет етуді жалғастыруға күш салатынымыз анық. Яғни қоғамымызда бәсекеге қабілетті интеллектуалдық ұлтты, зиялы қауымды қалыптастыруға ат салысу біздің кәсіби және өмірлік мақсатымыз болып табылады. Қазіргі заманда білім мен ақпараттың гуманизациялануы мен гуманитарландыруы өзекті бола түсуде. Сонымен қатар күн тәртібіне аксиологиялық және әлеуметтік этикалық мәселелерді қарастыру көкейтестенуде. Философиялық зерттеулердің бағыт-бағдарлары осындай болмыстық құбылыстарға, мәселелерге бетбұруда. Институтымызда 20-дан аса ғылым докторлары, 25-тен аса ғылым кандидаттары табысты жұмыс істеуде. Көптеген аспиранттарымыз бен докторанттарымыз бар. «Адам әлемі», «Әл-Фараби» деп аталатын екі бірдей халықаралық деңгейдегі ғылыми журналымыз әр квартал сайын жарыққа шығып тұрады. Оларға халықаралық куәлік берілген. Оларда қазіргі заманның философия және саясаттану бойынша күрделі теориялық және колданбалы мәселелері жарияланады. Сонымен қатар біз орындаған ғылыми жобаларымызды өзіміздің баспамыздан уақытылы ұжымдық монография ретінде шығарып тұрамыз. Институтта ұйымдастырылған біріккен теориялық семинарда қазіргі заманның өзекті мәселелері бойынша пікірталастар жүргізіліп тұрады. Сонымен қатар Институтымызда философияның үш мамандығы бойынша докторлық диссертациялар қорғалатын Диссертациялық кеңесіміз бар. Қазақстанның әр түрлі аймақтарынан келген мамандар диссертацияларын қорғап, кәсіби біліктілігін арттыруда. Қысқаша айтқанда, еліміздегі философия мен саясаттану ғылымдарының биік теориялық деңгейінің сақталуына, оның үнемі өрбіп, дамып отыруына, осы салалар бойынша білікті ғылыми кадрлардың дайындалуына үлес қосып келе жатқан ғылыми мекемеміз еліміздің тәуелсіздігін бекіте түсу үшін қажет деген ойдамын.

– Енді алыс және жақын шет елдерде жарық көрген әріптестеріңіздің еңбектеріне тоқтала кетсеңіз. Өйткені еліміздегі гуманитарлық саланың жетістіктерінің әлемде насихатталуы үлкен мәселе. Сондықтан біздің беделді ғалымдарымыз, әр түрлі ғылым салаларындағы зерттеушілеріміз өздерін халықаралық деңгейде танытқаны да жөн емес пе?

– Ойыңызға толық қосылуға болады. Шетелдің беделді баспалары мен журналдарында, халықаралық конгресстері мен конференцияларында әр қилы ғылыми мақалаларымыз бен баяндамаларымызды жариялап, кітаптарымызды жарыққа шығарып жатсақ, онда қазақ халқы мен Қазақстан Республикасы туралы әлем халықтары тереңірек, кеңірек біле түсері анық. Айта кететін жәйт: Ресейдегі философия, социология мен саясаттану салалары бойынша әр түрлі өзекті мәселелер бойынша «Вопросы философии», «Социологические исследования», «Высшее образование в России», Америка Құрама Штаттарындағы «Культурное наследие и социальная трансформация» сияқты журналдар мен басылымдар мамандар арасында беделі өте жоғары, жетекші рөл атқарады. Міне соларда мақалаларымыздың үнемі жарық көріп тұратынын атап өтуге болады. Сонымен қатар қазіргі кезеңде Новосибирск қаласындағы Ресей Ғылым Академиясының бөлімшесімен де тығыз шығармашылық байланыстар бар.

Ал енді АҚШ, Түркия, Иран, Қытай және т.б. елдерде бірнеше іргелі бірлесе зерттеулердің нәтижелерін айшықтайтын монографиялар жарық көруде. Сөйтіп, жалпы Қазақстанның философия мен саясаттану салаларының жетістіктері кеңінен әлемнің гуманитарлық кеңістігінде насихатталуда. Қазіргі дамыған 50 мемлекеттің қатарына қосыла алатындай, бәсекелестікке қабілетті елдердің біріне айналу үшін біздің мамандарымыздың еңбектері шетелдерде жарық көре бергені абзал. Осындай әрекеттерден түбінде ұтылмасымыз анық. Біздің гуманитарлық саладағы шығармашылығымызды, ғылыми нәтижелерімізді шетелдіктер де жоғары бағалауда. Мәселен, биылғы жазда Корей Республикасының астанасы Сеул қаласында өткен XXII Әлемдік философиялық конгресс соның айғағы. Институттың жетекші ғылыми қызметкерлері Қазақстанның және қазақтың философиялық ойын орыс және ағылшын тілдерінде баяндамалар жинағы түрінде конгрестің қатысушыларына арнап алдынала дайындаған болатын. Міне, осы қазіргі біздің интеллектуалдық деңгейімізді әлемге танытатын кітап көптеген елдердің өкілдеріне таратылды. Канадалық Д.Свип, Америка Құрама Штаттарынан келген Дж. Маклин, Жапониялық Имамиши, Ирандық Авани, Ресейлік В.Степин мен А. Гусейновтердің және т.б. жоғары бағасына іліктік. Сөйтіп, осы конгрестің барысында бұрынғы қатынастар тереңдетіліп, болашақ философиялық ғылыми ынтымактасудың негіздері қаланды. Қазіргі кезеңде жаһанданудың мәселелері барлық халықтар үшін ортақ екені пікірталастар барысында тұжырымдалды. Әсіресе, ғылыми ықпалдасуға жастарымыз араласа бергені еліміздің болашағы үшін тиімді. Қазіргі тәуелсіздікке қол жеткізген тарихи кезеңде жастарымыздың «Болашақ» атты Президенттің мемлекеттік гранттары арқылы дамыған елдерде сапалы білім алуға талаптанып жатқандығы қуантарлық нәрсе. Яғни біздің келесі ұрпағымыз білім мен ғылымдағы, мәдениет пен өркениеттегі әлемнің тарихи қордаланған барлық алдыңғы қатарлы құндылықтарын бойына жинақтауда, осы әрекет өз кезегінде қомақты нәтижелер берері анық.

– «Философия және саясаттану институты» деген атқа ғылыми мекеме Қазақстанның тәуелсіздігіне қол жеткізген кезеңде ие болды. Ол сонымен қатар еліміздің демократиялық процестерге бет бұра бастаған дәуірімен сәйкес келеді. Енді ұлттық философияның қайнар көздерін айқындап жастырмай, сонымен қатар философия мен саясаттанудың өзара байланысын іздеудің қажеттілігі туралы да айта кетсеңіз.

– Бұл Институтқа 1990 жылдан бері Философия институтының жетекшісі болып келемін. 1991 жылы елімізде алғашқы рет қазақ философиясы бөлімін ашуға бастама жасадым. Соның нәтижесінде халқымыздың сан ғасырлық даналығын ғылыми жүйелеуге мүмкіндіктер ашылды. Ол бөлімді басқару философия ғылымдарының докторы, профессор М.С. Орынбековке жүктелді. Міне содан бері бұл бөлім «Қазақ даласының ойшылдары» деген атпен төрт кітаптық топтаманы дайындап, жарыққа шығарды. Одан кейін екі ұжымдық монография баспаға дайындалу үстінде. Қазақ тілінде кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалып, бұрын зерттеу нысанына айналмай келген Қорқыт, Қожа Ахмет Иасауи, Иүгінеки, Асан Қайғы, Ғұмар Қараш, қазақтың би-шешендерінің философиясы терең зерделеулерден өткізілді. Алғашқы рет елімізде ислам философиясын жан-жақты зерттеуге шынайы қадамдар жасала басталды. Сөйтіп,

қазақ руханилығының тұңғықтары кәсіби сараптаудан өткізілу үстінде. Ал, 1997 жылдан саясаттану саласын игеруге бетбұрыс жасай бастадық. Ол өмірдің өзінен заңынан туындады. Соңғы жылдары біздің мамандарымыз Президенттік әкімшілік пен Үкімет органдарынан келген тапсырыстар бойынша қолданбалы зерттеулермен де шұғылданып, мемлекетіміздің практикалық өміріне көмегін тигізетін ғылыми ұсыныстар, талдамалар жасап берумен де айналысуда. Бұл теория мен практиканың үндесе бастағанының белгісі деп ойлаймын.

– Жарқын болашақты айқындау үшін ұлттық идея қажет екені белгілі. Елімізде ұлттық идеяның қажеттілігі туралы көп айтылды. Қазақстан Еуропа мен Азияның мәдени, экономикалық және әлеуметтік көпірі іспетті ел. Ал, енді «Еуразиялық идея Қазақстандағы ұлттық идеямен қандай қатынаста болуы керек?» деген заңды сұрақ та туындайды.

– Әріптестеріміз бұрыннан айтып жүргеніндей, ұлттық идея Қазақстан жағдайында жергілікті тұрғындарды ғана жарқын болашаққа жетелейтін бағдар, көшбасшы ой-тұжырым ғана емес, сонымен қатар ол алыс және жақын шет елдердегі қандастарымыздың жүрегін жібітетін, көңілдерін биікке көтеретін, рухани деңгейде діліне демеу болатын қасиетке ие болатын құбылыс болуға тиіс. Жалпы ұлттық идеяға зәрулік қоғамдағы белгілі бір бетбұрыс кезеңдерінде айқын көрініс табады. Яғни ол әлеуметке пәрменді даму үшін ауадай қажетті күдіретті әлеуметтік-рухани күш. Ал әр түрлі этникалық, діни, әлеуметтік топтарды бір-біріне қарама-қарсы қоюдың өте қауіпті тұсы бар. Халықтардың ара жігін ашуды мақсат еткен жалпымемлекеттік, топтық идея түбінде сол елдің ыдырауына, мемлекеттің құлдырауына әкеліп соғады. Жалпы империялардың бәріне тән ортақ осал жер – ол күшке сеніп, соның арқасында жүйені ұстап тұру әдеті мен дәстүрі. Сондықтан тарихта әр түрлі империялар тарих сынағына шыдамай ыдырап кетіп отырды. Ал енді біздің еліміз жағдайында қазіргі кезеңде өзінің белгілі бір маңыздылығын сақтайтын трансұлттық, трансқұрлықтық сипаттағы идея – Еуразиялық идея болып табылады. Ол идеяның негізгі бағдары – мәдени ықпалдасу, әр түрлі саладағы коммуникацияны тереңдете түсу және бұрыннан қалыптасып калған әр қилы құндылықтар шеңберінің іргесін сөкпеу болып табылады. Әрине, еуразияшылдықты кейбір орыс ұлтшылдары сипатында түсінуге болмайды. Стратегиялық тұрғыдан алғанда қайшылықтарсыз құбылыс болмайды. Мәселе, әр түрлі кейіптегі мүдделерді келісімдендіруде, үйлесімдендіруде болып отыр. Міне, біз қолдайтын «Еуразия идеясы» осы мағынада өрбітіледі. Жалпы еуразиялық кеңістіктің сипатын анықтайтын кең көлемді теориялық зерттеулер мамандар үшін болашақтың ісі екені белгілі. Қазіргі кезеңде елімізде ұлттық идеяны қалыптастыруға деген үлкен қадамдардың жасалынып жатқандығы қуантады.

– Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының ауқымындағы философия саласының өзіндік ерекшеліктері бар. Осыған орай бүкіл бағыттың жетістіктері мен қиындықтары туралы айта кетсеңіз.

– Қазіргі кезеңде еліміздің тарихында болашақ ұрпақ үшін қомақты рухани мағынасы зор істер атқарылып жатқанын атап өтуіміз керек. Осы бағдарламаны

іске асыру барысында «қазақ философиясы» деген термин біздің санамызға еркін еніп, өзінің шынайы өмір сүретіндігін дәлелдеді. Оған қарсы заман болғанын естен шығармайық. Дегенмен, философиялық тәсілдердің көмегімен терең зерделеуді қажет ететін ұлттық өзіндік сана, әлемнің ұлттық картинасы, ұлттық құндылықтар және рухани әлемдік қатынастардың өзге де формалары бар екені белгілі. Олар әрі қарай ғылыми ізденістерді жалғастыруды қажет етеді. Ұлттық және әлемдік мәдени мұраны жүйелеу, оны жастар мен әр түрлі этникалық және демографиялық топтар арасында насихаттау елімізде ұлттық және мәдени бірегейлікті қалыптастыру мен дамытуға үлкен септігін тигізеді деген ойдамын. Топтамаларға енген шығармалардың өн бойында еліміздің стратегиялық бағдарларына қайшы келмейтін, жалпыадамзаттық құндылықтарды дәріптейтін, адам болмысының маңызды тұстарын ашып көрсететін, тәуелсіздігімізді рухани жағынан нығайта түсуге негіз болатын және теориялық мағынада халқымыздың рухани жетілуіне лайықты болатын еңбектер десе де болады. Мәдени мұраны игеру мемлекеттік тілдің сөздік қорын байытады, оның мәдени және әлеуметтік қызметінің аясын кеңейтеді, еліміздегі этносаралық келісімнің орнығуына гуманитарлық негіз болады. Философия саласындағы еңбектердің жарық көруі қоғамдағы этносаралық қатынастарды үйлесімдендіруге, қоғамымыздың пәрменді дамуына негіз болатын ұлттық идеяны қалыптастыруға интеллектуалды түптамыр, этномәдени қайнар көз болатыны анық. Ұлттық және әлемдік философиялық мұраны игеру қоғамда ой еркіндігін қалыптастырады, жаңа зерттеулер мен оқулықтардың мемлекеттік тілде сапалы және ғылыми негізде орындалуына іргетас болады. Ал, енді кейде әдеттегі қисындарға, ғылыми параметрлерге, заманауи талаптарға сәйкестене бермейтін, қазақи ділге «жағымды» бола бермейтін тарихи сипаттағы өткен замандағы шығармалардан кейбір үзінділер томдарда келтіріліп жатса, онда бұл шығармалардың мәтінімен қазіргі заман қазақ тілді тұлғасының да таныс болғаны жөн деген қадамды білдіреді. Ол түп негізінде субъектінің дүниетанымдық көкжиегін түрлендіреді, әрқилыландырады және тарихи танымның мағынасы тек оң сипаттағы бір қалыптан шыққандай емес екендігін білдіреді. Менің пікірімше, жалпы өмірдегі жақсы мен жаманды айыруды оқырманның өзіне беруге тиістіміз, оның шығармашылық және таңдау еркіндігіне құрметпен қарауға да үйренуіміз керек іспетті. Бұрынғы тоталитарлық қоғамдағыдай бір сыдырғы ақпарларды қордалап, ойлау жүйесін шектеп тастау дәстүрінің заманы өтіп кеткенін еске салуға болады. Онсыз демократиялық принциптерді еліміздегі мәдениет пен руханият саласына пәрменді енгізе алмаймыз, оны халқымыздың мәдениет кеңістігіне тарата алмаймыз. Айта кететін жәйт: бұл мемлекеттік бағдарламаның жүзеге асуы еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың игілікті бастамасы екендігі. Біздің жауапты саламыз философия мен психология секциясы болып табылады. «Әлемдік философиялық мұра» саласы бойынша 20 том зерттеу және аударма жұмыстары жасалынды, сонымен қатар «Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасын» жинақтауға 20 том жоспарланғаны белгілі. Ол бойынша ауқымды зерттеу жұмыстары да аяқталуға таяу. Қазақ халқының сан ғасырлық даналығы, философиялық ой-тұжырымдары барынша жауапкершілікпен жинақталып, мәтіндік сипатта көрініс табуға және оларға жүйелі түсініктемелер де берілді. Енді келесі жылда осы томдардан 5 томдық «Қазақ философиясы» атты таңдамалы шығармаларды ағылшын тіліне аударып әлемде өз халқымыздың рухани байлығын насихаттамақпыз. Сонымен қатар

оларды Интернеттегі веб-сайтка орналастырып оқырмандардың кеңінен пайдалануына жағдай жасау да жоспарда бар. Міне, осы үлкен істің бірталайы жүзеге асып жатса қазақтың рухани мұрасы әлемге белгілі болары анық. Түпнегізінде келесі осы әрекеттердің ұрпақ үшін, халқымыздың рухани байлығын еселей түсуі үшін маңыздылығы зор. Сонымен қатар осы қадамдардың негізінде мемлекеттік тілдің ұғымдық, түсініктік аясы нығая түсетініне күмән келтірмейміз.

– Қазақстанның әр түрлі аймақтарында, тіпті, алыс және жақын шетелдерде Институт ғалымдарының жетекшілігімен көптеген ғылыми жұмыстар жазылып, шәкірттер тәрбиеленіп келгенін айта кету керек шығар. Осыған орай іргелі гуманитарлық ғылымның еліміздегі болашағы жайлы айтсаңыз.

– «Шәкіртсіз ұстаз тұл» дейді дана халқымыз. Философия мен саясаттану ғылымдары бойынша біздің Институтымыздың профессорлары жетекшілік етіп, дайындаған көптеген ғылым докторлары мен ғылым кандидаттары білікті маман ретінде тек еліміз ғана емес, сонымен қатар Ресей, Түркия, Оң-түстік Корея, Қытай, Қырғызстан, Тәжікстан және т.б. әлемнің көптеген елдерінде табысты қызмет атқаруда. Осылай халықтар арасындағы байланыс негізінен, ғылым мен білім, мәдениет саласында өрбісе, онда руханилығымызды дамыта түсеріміз анық. Бүгінгі күнде осы руханилық мәселесін күн тәртібіне толыққанды қоя білуіміз керек, оны тереңірек ғылыми мәселе ретінде зерттеуіміз керек. Жалпы адамзаттың болашағы руханилықты барынша дамытуда. Адамдар арасындағы ізгілікті қарым-қатынас әруақытта әлеуметтік кеңістікті байыпты етеді, халықтарды бір-біріне жақындата түседі. Осыған орай жана өзара түсінісу философиясы өте өзекті болып отыр. Сондықтан егер біздің мамандарымыз шет елдерге барып ғылыми гранттарды ұтып алу арқылы білімін жетілдіруден өтіп жатса, бізге сондай мамандар басқа елдерден келіп жатса көп жатсына бермеуіміз керек. Себебі, планетарлық сана, планетарлық этика жөнінде толығырақ, нақтырақ айтатын уақыт та келді. Адам-заттың тағдыры күннен күнге біртұтастана түсіп келе жатқанын ескеруіміз керек. Сондықтан ХХІ ғасыр гуманитарлық білім ғасыры болуы тиіс. Ал ол философияны игермей дүниені біртұтас ұғыну мүмкін емес.

– Жаһандану, бір жағынан, объективті процесс, екінші жағынан, ол өмірдің барлық қатпарларына ендеп келеді. Жаһанданудың жақсы жағы да, теріс жағы да бар екені белгілі. Жақсысы – біз мемлекет ретінде оқшауланып қалмаймыз, сан түрлі бағыттарда әлемдік және аймақтық интеграцияның барлық көріністерін сезінеміз, ақпараттық байланыста боламыз. Ал енді оның теріс жақтары да бар екені белгілі. Соған тоқтала кетсеңіз.

– Мәдениеттер мен өркениеттер бір-бірімен әлеуеттік, мәдени, рухани, экономикалық байланыс жасауға ұмтылып тұрғаны белгілі. Тіпті тарихтағы әр түрлі империялардың өзі осы жаһанданудың алғашқы кейіптері десе болғандай. Ал үлкен әлемдік діндер де халықтарды рухани ықпалдастыра түсті. Ал қазіргі заманның жаһандануы, негізінен, нарықтық қатынастардың қисынынан туып отырғаны мамандарға айқын болып отыр. Сондықтан жаһанданудың теріс жағы экономикалық мүдделердің асыра дәріптелуінде, яғни әрбір халықтың ұлттық

ерекшелігін басып-жаншып, сұрықсыздандыруында болып отыр. Сөйтіп, ол бұқаралық мәдениетті нағыз тарихи құндылықтардан басымдырақ етуге тырысады. Енді ғана ұлттық жаңғыру жолына түскен халықтар үшін бұл процестердің зияндылығы осында. Қазіргі Қазақстан жағдайында, оның нарықтық экономика мен демократиялық жолмен жүру әрекеттері рухани дамумен астасып жатын болса, онда жаһандандудың өзінен онша қауіптенуге болмайтындығын да айта кеткен жөн. Орнықты даму стратегиясы қоғамымыздағы бәсекелестікке қабілеттілікпен тікелей байланысты. Осыдан қоғам үшін жана өзара түсінісу философиясын, даналық философиясын қалыптастыру мен зерттеу маңызы зор екеніне тоқталуға болады.

Әрине, әрбір ұлттық мәдениеттің көрнекті үлгілері жаһандану процесінің көлеңкесінде қалмағаны абзал. ХХІ ғасырдың басына дейінгі жаһандану процестерінің кіндігі Америка Құрама Штаттары болып келгені белгілі. Оның ғаламдық деңгейдегі кеңістіктік орнықтарған үстемдігі соңғы уақытта біршама шайқала бастады. Қаржылық, экономикалық дағдарыстар әлемдік дамудағы көп бағытты, көп кіндікті өрбудің пайда бола бастағанын көрсетеді. Сондықтан Қазақстан Республикасының өркениетті дамуына негіз болатын ұстанымдар ауқымы көбейе түсері анық. Осыған орай халқымыздың рухани әлемін қуаттандыра түссек ғана барлық белестерден өте аламыз.

– *Рахмет, Әбеке, мағыналы жауаптарыңызға! Тағы да Қазақстанның зиялы қауымының барлығына ортақ мерейлі тоймен құттықтаймыз! Әріптестерге шығармашылық шабыт пен сенім, халқымызға бірлік пен аманшылық тілейміз!*

Серік Нұрмұратов, философия ғылымдарының докторы, профессор

Түйіндеме

Решение жилищных проблем населения как основной приоритет социального развития
Балнур Жамыханова – научный сотрудник КИСИ при Президенте РК

Статья посвящена вопросам жилищного строительства и развития рынка недвижимости как одной из важных задач государства в социальной сфере. Президент Н.А. Назарбаев в своем нынешнем Послании от 6 февраля 2008 года отметил: «...доступность и качество жилья для наших граждан, в особенности молодых семей, – это то, что всегда было и остается в числе наиболее важных жизненных приоритетов государства». Введенная в связи с этим Государственная программа жилищного строительства способствует решению вопросов социального характера, в частности доступного жилья, а также вопросам занятости населения и развития рынка недвижимости.

Resolving the housing problems of population as the main priority of social development
Balnur Zhamykhanova – research fellow of KazISS under the President of RK

The article is devoted to issues of housing construction and development of the real estate market as the one of the important problems of the state in social sphere. President N.A. Nazarbayev in his present state-of-the-nation address on 6 February 2008 noted: «...Accessible high-quality housing for our citizens, particularly for new families, is an issue that has always been and still remains among the Government's most vital priorities». In connection with it, State-run Program of Housing Construction promotes resolving social issues, particularly accessible housing, issues of employment of population and development of the real estate market.

Понятие «энергетической безопасности» и интересы Японии в Центральной Азии
Алмас Арзикулов – научный сотрудник КИСИ при Президенте РК

В статье рассматриваются относительно новое понятие в международной и государственной политике «энергетическая безопасность» и методы обеспечения безопасности странами энергетического сообщества. Япония как одна из экономически развитых стран Азии и мира играет большую роль в экспорте энергетических ресурсов из постсоветских государств. На интересы Японии и центральноазиатских стран в энергетическом вопросе влияют не только территориальные но и геополитические взгляды мировых игроков «шахматной доски».

The concept “energy security” and Japan's interests in Central Asia
Almas Arzikulov – research fellow of KazISS under the President of RK

A new concept in international and state policy “energy security” and ensuring of safety methods by energy community's countries are considered in the article. Japan, as the one of economically developed countries of Asia and the world, plays a great role in export of energy resources from the post-Soviet states. Japan's interests and Central Asian countries in energy issue affect both territorial and geopolitical visions of world players of chessboard.

Политика государства по защите и реализации этнокультурных интересов
Талгат Мамираимов – научный сотрудник КИСИ при Президенте РК

Статья посвящена одному из знаковых достижений в годы независимости – обеспечению государством свободной реализации культурных интересов этносов Казахстана. По мнению автора, право каждого казахстанца на сохранение и развитие самобытности своей культуры, на свободный выбор языка обучения и воспитания нашло свою непосредственную реализацию в законах Республики Казахстан. В результате в нашей республике к настоящему моменту удалось создать практически все условия для свободной реализации этносами своих родных языков, обычаев, традиций и других культурных феноменов.

State policy on the protection and implementation of ethno-cultural interests
Talgat Mamiraimov – research fellow of KazISS under the President of RK

The article is devoted to one of the significant achievements in the days of independence, which is ensuring the free implementation of cultural interests of Kazakhstan's ethnoses. According to the author, the right of each citizen of Kazakhstan on preservation and development of his cultural identity, on free choice of language of training and education has found own direct implementation in laws of the Republic of Kazakhstan. As a result, country succeeded in creation of almost all conditions for free implementation by ethnoses of their native languages, customs, traditions and other cultural phenomena in our republic.

Пути и этапы развития политической структуры в Казахстане и России в переходный период политической системы
Лидия Кармазина – преподаватель кафедры теоретической и прикладной политологии КазНПУ им. Абая, кандидат политических наук

В статье дается сравнительный анализ развития политическо-партийной системы Казахстана и России. По мнению автора, сравнительно одинаковое развитие политической системы этих государств до 2002 года объясняется их общим прошлым. У обоих сильная президентская форма власти и парламент сформирован такими пропрезидентскими партиями, как «Нур Отан» и «Единая Россия». При этом имеются и различия: в России в отличие от Казахстана все партии развиваются равномерно, а Казахстан, в свою очередь, вышел вперед в создании многопартийной системы. Несмотря на это, оба государства находятся в самом начале развития политических партий.

Ways and stages of development of political structure in Kazakhstan and in Russia in the transitional period of political system
Lidiya Karmazina – lecturer of theoretical and applied political science department of KazNPU named after Abay, Candidate of Political Sciences

A comparative analysis to development of political-party system of Kazakhstan and Russia is given in this article. According to the author, almost identical development of political system of these states till 2002, can be explained by

their general past. Both countries have a strong presidential form of the power and the Parliament was formed by such pro-presidential parties as Nur Otan and United Russia. In addition, there are also distinctions: unlike Kazakhstan, all parties in Russia develop gradually and Kazakhstan, in turn, has come forward in the creation of multiparty systems. Despite it, both states are in the beginning of development of political parties.

Основные направления развития политических коммуникаций: Евразийское пространство и Казахстан

Гульмира Султанбаева – доцент кафедры менеджмента СМИ и рекламы КазНУ им. аль-Фараби

В статье автор анализирует основные тенденции развития политической коммуникации в СМИ Казахстана. Также характеризуются основные кардинальные изменения в политической коммуникации. Выявлены опыт казахстанских масс-медиа в освещении политической информации. Автор отмечает развитие Интернета, появление «э-правительства», но приходит к мнению, что развитие электронных технологий не является показателем развития политической коммуникации.

The main directions of development of political communications: Eurasian space and Kazakhstan
Gulmira Sultanbayeva – senior lecturer of mass-media management and advertisement department of al-Farabi Kazakh National University

The author analyses the main tendencies of development of political communications in mass-media of Kazakhstan in the article. The main cardinal changes in political communications are also characterised. The experience of the Kazakhstan's mass media in broadcasting of political information has been revealed. The author notes emergence of Internet, creation of e-government and comes to opinion that development of electronic technologies is not an indicator of development of political communications.

Политика по формированию бизнес-среды в Казахстане: политико-правовые аспекты

Габит Матаев – соискатель Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, кандидат социологических наук

Автор приводит мнение предпринимателей Казахстана, что административные барьеры существенно мешают развитию бизнеса и формированию бизнес-среды, а все должно быть по-другому. Это государство должно создать условия для развития предпринимательства. В статье рассмотрены и проанализированы законы и законодательные акты КазССР и Казахстана по развитию и улучшению условий бизнес-среды. В конце статьи автор приходит к мнению, что предпринимательство и проблемы бизнес-среды были для государства всегда актуальными вопросами.

Politics on formation of business environment in Kazakhstan: political-legal aspects

Gabit Matayev – candidate of Pavlodar State University named after S. Toraygyrov, Candidate of Sociological Sciences

The author shows opinion of Kazakhstan's entrepreneurs that administrative barriers significantly impede to development of business and formation of business environment. All should be in another way. This state should create conditions for entrepreneurship development. Laws and legislative acts of KazSSR and Kazakhstan on development and improvement of conditions of business environment are considered and analysed in the article. Finally, the author comes to opinion that entrepreneurship and business environment problems have always been pressing issues for the state.

Экономика Казахстана на современном этапе: гарантии экономической стабильности

Марат Нарибайев – ведущий научный сотрудник КИСИ при Президенте РК, кандидат экономических наук

Статья посвящена такому особо актуальному вопросу, как состояние экономики нашей страны, который волнует каждого казахстанца. В связи с кризисом финансовой ликвидности мировой экономики весьма актуальными становятся проблемы обеспечения устойчивости и стабильности национальной экономики, что предполагает ее способность к постоянному и последовательному возобновлению производства, распределению и потреблению всего того, что необходимо для полноценной жизнедеятельности людей. Автором был сделан анализ состояния экономики и антикризисной программы государства.

Kazakhstan's economy at the present stage: guarantees of economic stability

Marat Naribayev – leading research fellow of KazISS under the President of RK, Candidate of Economics

The article is devoted to such pressing issue as economic status of our country, which excites each Kazakhstani person. In connection with the financial liquidity crisis in the world economy, sustainability problems and stability of national economy that assumes its ability to constant and consecutive renewal of production, distribution and consumption of all of that is necessary for life sustaining activities are getting urgent. The author conducted analysis of economic status and government's anti-crisis program.

Проблемы выбора модели корпоративного управления Казахстаном

Лазиза Курманова – старший преподаватель ЕНУ им. Л. Гумилева

Казахстанское законодательное понимание сути корпоративного управления соответствует общепринятому, то есть корпоративное управление представляет собой систему (модель) отношений между органами компании по ее управлению. Совершенствование корпоративного управления может улучшить инвестиционный климат во многих отношениях. Дальнейшее совершенствование системы корпоративного управления и корпоративных отношений невозможно без внесения изменений в законодательство, регулирующие корпоративные отношения.

Problems of choice of Kazakhstan's corporate governance model

Laziza Kurmanova – senior lecturer of Eurasian National University named after L. Gumilev

Kazakhstan's legislative understanding of the essence of corporate governance is corresponding standard that is the corporate governance represents system (model) of relations between company departments on its governance. Perfection of corporate governance can improve the investment climate in many ways. Further perfection of system of corporate governance and corporate relations is impossible without introduction of amendments into the legislation, regulating corporate relations.

Состояние образовательного дела в Мангистауском крае в начале XX века

Орынгул Табылдыева – преподаватель Актауского филиала академии транспорта и коммуникаций им. М. Тынышбаева

В Послании Президента страны народу Казахстана отмечается необходимость создания результативной и оптимальной инфраструктуры образования, соответствующей освоению передовой технологии. Без анализа исторического прошлого и традиционных особенностей образовательного процесса в Казахстане в общем и в регионах в частности нельзя перейти к инновационным методам в будущем. Поэтому автор акцентирует свое внимание на изучение данной проблемы в прошлом. В статье анализируется состояние образовательного дела в Мангистауском крае в начале XX века. В данном аспекте задача состоит не в том, чтобы дать простой фактологический анализ процесса становления общеобразовательной системы Казахстана. В статье рассматриваются многообразные явления и основные тенденции развития образовательной жизни края начала XX века.

The status of education in the Mangystau region at the beginning of the XXth century

Oryngul Tabyldieva – lecturer of Aktau branch of Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshbayev

Necessity of creation of productive and optimum infrastructure of education, corresponding to development of high technology, is noted in the President of Kazakhstan's state-of-the-nation address. Without the analysis of the historical past and traditional features of educational process in Kazakhstan, it is impossible to transit to innovative methods in the future in general and, particularly in the regions. Therefore, the author focuses her attention on research of this problem in the past. The status of education in the Mangystau region at the beginning of the XXth century is analyzed in the article. In this aspect, the problem is in not just give simple fact analysis of process of formation of general educational system of Kazakhstan. The article examines diversified phenomena and the main tendencies of development of educational life of the region at the beginning of the XXth century.

Значение Омского кадетского корпуса в воспитании молодежи

Жамига Танатарова – профессор Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, кандидат исторических наук

В данной статье рассматривается роль и значение Омского кадетского корпуса в воспитании молодежи в середине XIX века. Кадетские корпуса в начале были организованы для обеспечения Российской армии русскими офицерами. Со временем кадетские корпуса стали элитными учебными заведениями, в которых учились многие представители интеллигенции XIX века. Один из них – Г. Потанин, получив здесь хорошие знания, начал свой путь к вершинам науки.

Significance of the Omsk Cadet Corps in youth education

Zhamiga Tanatarova – professor of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, Candidate of History

The role and significance of the Omsk Cadet Corps in youth education in the middle of the XIX-th century is examined in the article. Cadet Corps have been organized early for the preparation of Russian officers for Russian army. Over the years, Cadet Corps became elite educational institutions, at which studied many representatives of the intellectuals of the XIX-th century. One of them is G. Potanin. Having obtained good knowledge, he has begun the way to the heights of the science.

Понятие и терминологические проблемы законодательных актов как исторические источники

Амангельды Толамисов – старший преподаватель Жетысуйского государственного университета им. И. Жансугурова

В данной статье рассматриваются проблемы терминологии и понимания законодательных актов начиная с древнего Рима до наших дней. Автор на примере законодательства Российской империи и Советского Союза четко излагает эволюцию документооборота в юриспруденции. В конце статьи автор останавливается на понятии и интерпретации законодательных актов в Республике Казахстан.

The concept and terminological problems of legislative acts as historical sources

Amangeldy Tolamysov – senior lecturer of Zhetysay State University named after I. Zhansugurov

The article examines problems of terminology and understanding of legislative acts since ancient Rome up to our days. On the example of the legislation of the Russian Empire and Soviet Union, the author clearly states evolution of document studies in jurisprudence. Finally, the author focuses on concept and interpretation of legislative acts in the Republic of Kazakhstan.

Народы, депортированные в Южный Казахстан (1926–1959)

Мырзабай Мейирбеков – старший преподаватель кафедры «Отечественная и зарубежная история» университета «Сырдария»

В статье рассматриваются исторические судьбы разных народов, которые были насильно выселены из родного края во время депортации, репрессии, а также в период Великой Отечественной войны. Некоторые из этих народов были возвращены на свою историческую родину «хрущевской оттепелью», а некоторые остались в числе неблагонадежных народов до развала Советского Союза.

The people deported to Southern Kazakhstan (1926–1959)

Myrzabay Meyirbekov – senior lecturer of domestic and foreign history department of Syrdariya University

The article examines historical destinies of the different people, who have been uprooted from their native land during deportation, repression and in the period of the Great Patriotic War. Some of these people have been returned on their historical native land in the period of Khrushchev's Thaw and others remained in the rank of the unreliable people to the Soviet Union's collapse.

Особенности социального сознания тюркских народов средневековья

Карлыгаш Нурмухамедова – аспирант кафедры философии КазНУ им. аль-Фараби

В данной статье на основе текстового анализа сочинения Захир ад-дин Мухаммед Бабура «Бабурнама» показаны особенности исторического самосознания тюркских народов позднего средневековья, обращается внимание

на социальные ценности тюрков. В конце статьи автор приходит к мнению, что вероисповедание, организация общественного строя и природно-исторически сформированное хозяйство Востока (Центральной Азии) во многом определяли принципы социальных отношений.

Features of social consciousness of Turkic people of the Middle Ages

Karlygash Nurmukhametova – post-graduate student of philosophy department of al-Farabi Kazakh National University

Features of historical consciousness of Turkic people of the late Middle Ages are shown through the textual analysis of Zakhir ad-Din Mukhammed Babur's writings "Baburnama". The emphasis is laid on social values of Turkic people. Finally, the author came to opinion that religion, organization of social order and economy of the East (Central Asia), generated by nature and through history, mainly forms the principles of social relations.

Образование Временного совета по управлению Внутренней (Букеевской) ордой и формирование административно-бюрократической системы

Сеилхан Токболат – аспирант кафедры истории Казахстана КазНПУ им. Абая

В данной статье рассматривается корреляция стратегических планов царизма с основными направлениями азиатской политики. На основе изучения источников было раскрыто своеобразие политической обстановки в Букеевской орде. В целях упразднения ханской власти и полноценной колонизации Казахстана, и в частности Букеевской орды, царская власть образовала Временный совет и ввела административные порядки (губерненскую систему).

Formation of Temporary Council about governance of the Inner (Bukeev) Horde and formation of administrative-bureaucratic system

Seilkhan Tokbolat – post-graduate student of history department of Kazakhstan National Pedagogical University named after Abyay

Correlation of Tsarism's strategic plans with its main directions of the Asian policy is considered in the article. On the basis of sources' research, originality of political conditions in the Bukeev Horde is revealed. With a view of abolition of Khan Power and full colonization of Kazakhstan, and, particularly the Bukeev Horde, the imperial power formed Temporary Council and introduced administrative procedure (guberniya system).

Некоторые источники по этнодемографическому развитию населения города Чимкента

Гулчихра Наушабаева – соискатель института истории и этнологии им. Ч. Валиханова

В статье «Некоторые источники по этнодемографическому развитию населения города Чимкента» анализируются ряд книг, вышедших в свет в конце XIX века и в начале XX века. В основном это работы русских исследователей и работы, в которых имеются статистические данные по проблеме. Автор рассматривает национальный состав населения и их расположение по районам.

Some sources on ethnodemographic development of Chimkent's population

Gulchikhra Naushabayeva – candidate of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov

A number of the books, published in the end of the XIXth century and at the beginning of the XX-th century, are analysed in the article. These are mainly works of Russian researchers and papers with statistical data on this problem. The author considers national structure of the population and their arrangement by the regions.

Арабо-израильское столкновение 1967 года на Ближнем Востоке и дипломатия СССР в урегулировании данного конфликта

Бакыт Актаулова – старший преподаватель факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби

В статье автором рассматривается ближневосточный вектор советской внешней политики второй половины 60-х годов XX века в контексте «холодной войны», проанализированы военно-политические аспекты арабо-израильской коллизии 1967 года и урегулирования конфликта сторонами в геополитическом формате. СССР как основной «игрок» не смог допустить того, что одна из стран «третьего мира» выходит из его орбиты влияния.

The Arab-Israeli collision of 1967 in the Middle East and the USSR diplomacy in settlement of this conflict

Bakyt Aktaulova – senior lecturer of oriental studies faculty of al-Farabi Kazakh National University

The author considers Middle Eastern vector of the Soviet foreign policy of the second half of 1960s of the twentieth century in the context of Cold War. Military-political aspects of the Arab-Israeli collision of 1967 and conflict settlement in the geopolitical format are analysed. The USSR as main player could not admit that they were losing influence on one of the Third World countries.

